

**ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗДАР
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК КАЗАХСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ЖЕНСКОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN OF THE KAZAKH STATE WOMEN'S
TEACHER TRAINING UNIVERSITY**

№1 (67) 2017

ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗДАР ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ХАБАРШЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

КАЗАХСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЖЕНСКИЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ
УНИВЕРСИТЕТ
ВЕСТНИК
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

KAZAKH STATE WOMEN'S TEACHER TRAINING UNIVERSITY
BULLETIN
SCIENTIFIC JOURNAL

№1(67)

Журналдың осы саны Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналады
2006 жылдан бастап шығады, шығару жиілігі – жылына 6 рет

Қазақстан Республикасының Мәдениет және Ақпарат министрлігінің Ақпарат және мұрағат комитетінің мерзімді баспасөз басылымдарын және (немесе) Ақпарат агенттіктерін есепке алу туралы №13965-Ж куәлігі бойынша тіркелген

Бас редактор

Нөкетаева Д.Ж. – п.ғ.к.

Бас редактордың орынбасары

Алиев Б.А. – ф.-м.ғ.д., профессор

Редакциялық алқа

1. Жамалов А. – техн.ғ.д., профессор
2. Аймағамбетова Қ.А. – п.ғ.д., профессор
3. Ершина А.Қ. – ф.-м.ғ.д., профессор
4. Шерьязданова Х.Т. – пс.ғ.д., профессор
5. Баймахан Р.Б. – техн.ғ.д., профессор
6. Джиембаев Б.Ж. – х.ғ.д., профессор
7. Қоңыратбай Т.Ә. – ф.ғ.д., профессор
8. Мырзалиев Ж. – ф.-м.ғ.д., профессор
9. Жексембиев Р.Қ. – б.ғ.к., профессор м.а.
10. Жиенбаева С.Н. – п.ғ.д., профессор
11. Исаев С.Ә. – ф. – м.ғ.к., профессор
12. Тымболова А.О. – ф.ғ.д., профессор
13. Кішібаев Қ.О. – х.ғ.к.
14. Аширбекова Ж.Б. – т.ғ.к., доцент
15. Өмірбаева Г.Ш. – п.ғ.к., ҚР Мәдениет қайраткері
16. Қожакеева Л.Т. – т.ғ.д., профессор
17. Нұрланбекова Е.Қ. – п.ғ.к.
18. Ержанова С.Б. – ф.ғ.д., профессор
19. Базылова Б.Қ. – ф.ғ.к., доцент
20. Абаева Г.А. – п.ғ.к., доцент
21. Сүлейменова Ж.Д. – PhD (Астана қаласы)

Шетелдік редакциялық алқа

1. Нұршат Нұражыұлы – профессор, х.ғ.д. (АҚШ, Массачусетс технологиялық институтының зерттеушісі, Техас технологиялық университеті)
2. Сұлтанова Р. – Азиялық музыка орталығының директоры (Ұлыбритания, Кембридж университеті)
3. Обозов А.Дж. – техн.ғ.д., профессор (Қырғызстан, И.Раззаков атындағы Қырғыз мемлекеттік техникалық университеті)
4. Кенан Коч – PhD, профессор (Түркия, университет Мугла)
5. Роберт Эрмерс – PhD, профессор (Нидерланды, Неймеген университеті, Midden Western ғылыми-зерттеу орталығы)
6. Златан Дамнянович – PhD профессор (АҚШ, Оңтүстік Калифорния Университеті)
7. Римантас Желвис – п.ғ.д., профессор (Литва, Вильнюс университеті)

8. Ицка Дерижан – PhD, профессор (Болгария, Бургасс еркін университеті, Гуманитарлық ғылымдар орталығы)
9. Даньшин А.И. – г.ғ.к., доцент (Ресей, Мәскеу мемлекеттік университеті)
10. Лазерев В.А. – п.ғ.д., профессор (Ресей, Заманауи білім беру орталығы және РФ БжҒМ математика бойынша ОӘС)

Редакциялық кеңес

1. Сатбекова А.А. – п.ғ.д., профессор
2. Баданов А.И. – э.ғ.к., доцент
3. Заманбеков Ш.З. – э.ғ.к., доцент
4. Ермекова Т.Н. – ф.ғ.д., доцент
5. Мұратбаева Г.А. – п.ғ.д., доцент
6. Құлманова Ш.Б. – п.ғ.д., профессор
7. Бапаева М.Қ. – пс.ғ.к., доцент
8. Салғараева Г.И. – техн.ғ.к., профессор м.а.
9. Мамырова К. Н. – п.ғ.к., доцент
10. Мырзахметова Н.О. – х.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а.
11. Дарменова Р.А. – п.ғ.к., профессор м.а.
12. Ануарова Л.Е. – б.ғ.к., проф.м.а.
13. Дәулетқұлова А.Ө. – ф.-м.ғ.к.
14. Иманбекова Б.И. – саяси ғ.д., доцент
15. Ахметова А.Қ. – п.ғ.к., доцент
16. Ахметжанова Д.С. – ҚР Мәдениет саласының үздігі
17. Нұржанова Г.И. – п.ғ.к.
18. Қаипбаева А.Т. – т.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а.
19. Темірбаева К.А. – оқытушы

Жауапты редактор Сәндібаева Н.Ә. – п.ғ.к.

Редакторлар Қуанышева Ж.Қ., Омарбаева Б.Қ., Тұрсынбаева Қ.Ж., Айтбай Р.Т., Бейсембаева К.Д., Оразалиева М.А.

Корректор Сүйіндікова С.Ж.

© Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
050000, Алматы қ., Әйтеке би көшесі, 99. Тел. 279-30-10, факс 233-18-35.

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-TABLE OF CONTENTS

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ – ЕСТЕСТВОЗНАНИЕ – NATURAL SCIENCES

Бакибаев А.А., Хоанг Нгок Фыок. Реакции n-ацетилирования некоторых первичных аминов с использованием тетраацетилглицерола в условиях механохимической активации.....	5
Меңліғазиев Е.Ж., Мырзахметова Н.О., Әлібаева Р., Палжанова А., Кәдірәлі Ұ. Нанокөмбіріттік материалдар.....	7
Тлеубергенова К.А., Карменова Н.Н., Куандыкова Э.К., Калиев Б.Ш. Рекреационные ресурсы Северо-Казахстанского региона.....	15

ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА – PHYSICS, MATHEMATICS, COMPUTER SCIENCE

Әуелбеков Ә.Ә., Құлжабекова Б.С., Токтарова А.Б., Қолданбалы пакет үлгісіндегі үшөлшемді кеңістіктегі графика және анимация.....	21
Bazayeva Zh.B., Suranchieva Z.T. Inclusive education as a modern model of education persons with disabilities.....	26
Бүркітова Д. Қазақ тіліндегі математика терминологиясының қалыптасуы мен біріздендіру туралы....	29
Ескалиев М.Е., Аширбекова Ұ.Н. Сандық әдістер пәнін оқытудың қажеттілігі мен тиімділігі	34
Мүсірәлиев Ж.А., Суранчиева З.Т., Маханова А.С. Электронды сызба құруда логикалық формулаларды қолдану.....	38
Ершина А.Қ., Құткелдиева Э.О. Желкенді жел турбинасының аэродинамикалық характеристикаларын анықтау	44

ФИЛОЛОГИЯ– PHILOLOGY

Акшалов М.Т., Шаяхметова Г.А. Активные методы преподавания в освоении языков	49
Ережепова А.Т. Шетел тілін оқыту үдерісінде ойын технологиясын қолданудың тиімділігі.....	51
Нурмухамедова Д.Ф., Буриев И.Э. Внедрение новых информационных технологий в учебный процесс	57
Уразов Б.Т. Мекембай Омаровтың «Түркістан» поэмасын технологиялық тұрғыдан үйрену	60
Халық Г.Ж. Ілімдік комикстер	62
Yaylaci Y. «Project-based approach to language teaching» in the context of multilingual education	66

ТАРИХ, ЭКОНОМИКА, ҚҰҚЫҚ– ИСТОРИЯ, ЭКОНОМИКА И ПРАВО HISTORY, ECONOMY AND LAW

Берлібаев Е.Т., Семжанова С.А. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы Қазақстанның теміржол еңбекшілері	71
Бихондиев Б., Умбеталиева А.Д. Кәсіпкерлік мәдениетті қалыптастыру мәселелері.....	75
Карибаева Ж.П. Қазіргі қоғамдағы жеке тұлға әлеуметтенуінің ерекшелігі.....	81
Murtazaeva R. Uzbekistan in the worldmigration flow.....	86
Табалдиева В.Ш., Нурмағанбет Е.Т. Проблемы совершенствования деятельности защитника в уголовном судопроизводстве Республики Казахстан.....	94
Череп А.В., Череп О.Г. Целесообразность инвестирования в возобновляемые источники энергии	98

ПЕДАГОГИКА – ПСИХОЛОГИЯ, PEDAGOGY – PSYCHOLOGY

Бекболғанов Е.Ж. Жаңа технологиялар арқылы шығармашылыққа баулу және оның объективті қажеттілігі	104
Жүргімбаева Л.М. Тіл мен пәнді кіріктіріп оқыту – уақыт талабы	108
Мақұлбекова А.А., Жамбулова А.М. Индиго балалардың психологиялық ерекшеліктері.....	112
Мустапаев Е.С. Білім алушылардың педагогикалық құзыреттілігін бақылау түрлері	116
Shayakhmetova D.B., Shuyebayeva D.A. The use of information and communication technologies in teaching foreign language in high school institutions	122
Umirbekova A.A. Research mehtods of psychology	127

ӨНЕР ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ – ИСКУССТВО И КУЛЬТУРА-ART AND CULTURE

Айнабекова Н.Т. Жоғары курс студенттерімен хор репертуарын игерудің ерекшеліктері	131
Алашабаева Ұ.Н. Этнографиялық көне ұлттық киімнің бірі – ерлер шапанын үлгілеу.....	134
Байзақова Г.Р. Театр сахнасындағы актер шеберлігі.....	138
Қожахметова А.Ш. Қазақ әндерінің фонетикалық ерекшеліктері	141
Мизанбаев Р.Б. Абай және өнер	147
Сейсенбеков К.Д. Қазақстан эстрада өнеріндегі С. Тыныштығұлованың өмірі мен шығармашылығы ..	150
Умирханова Ш.А. Хор сабағын ұйымдастыру барысында репертуар таңдаудың маңыздылығы.....	155

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ – ЕСТЕСТВОЗНАНИЕ – NATURAL SCIENCES

МРНТИ 31.21.18

А.А. Бакибаев, д.х.н., профессор, Хоанг Нгок Фыюк
(Россия, г. Томск, Национальный исследовательский Томский государственный университет)

**РЕАКЦИИ N-АЦЕТИЛИРОВАНИЯ НЕКОТОРЫХ ПЕРВИЧНЫХ АМИНОВ
С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ТЕТРААЦЕТИЛГЛИКОЛУРИЛА
В УСЛОВИЯХ МЕХАНОХИМИЧЕСКОЙ АКТИВАЦИИ**

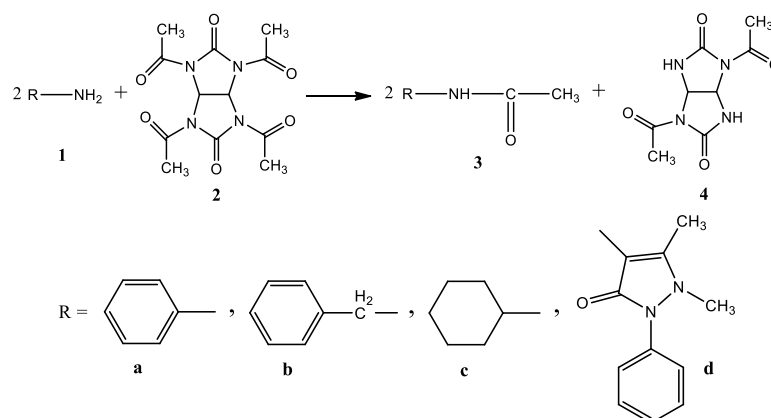
Аннотация

Производные бициклических бисмочевин благодаря своей полифункциональности нашли широкое применение в различных сферах человеческой деятельности (дезинфекторы, лекарственные средства, компоненты взрывчатых веществ и др.). В ряду бициклических бисмочевин особое место занимают N-ацетилированные производные, среди которых найдены эффективные активаторы отбеливания в составе моющих средств. Основные методы получения N-производных бициклических бисмочевин приведены в обзоре. Авторами разработан способ механохимической реакций ТАГУ **2** с некоторыми аминами, которое является удобным методом получения соответствующих N-ацетиламидов.

Ключевые слова: бициклических бисмочевин, механохимическая активация, амин.

В литературе [1,2,3] имеются ограниченные сведения об использовании родоначальника N-ацетилированных бициклических бисмочевин – тетраацетилгликолурила (ТАГУ, 2,4,6,8-тетраацетил-2,4,6,8-тетраазабицикло[3,3,0]октан-3,7-дион) **2** в качестве ацетилирующего реагента в синтезе белков [4] и ациламинов [5], однако эти данные носят отрывочный и несистемный характер. Вместе с тем, особо следует подчеркнуть, что поведение N-ацилпроизводных бициклических бисмочевин по отношению к аминам в условиях механохимической активации ранее не известно.

Учитывая вышесказанное, в данной работе мы впервые изучили реакции некоторых первичных аминов с ТАГУ **2** в условиях механохимической активации (Схема 1):

Схема 1

Нами установлено, что простое перетирание в течение 5 минут в фарфоровой ступке при комнатной температуре вышеприведенных аминов **1a-d** с ТАГУ **2** приводит к образованию с хорошими выходами (74-81%) соответствующих N-ацетиламидов **3a-c**, за исключением **4** – аминокантипирина **1d** (33%), когда пришлось даже нагревать реакционную смесь до 110 °С в течение 1 часа. Ранее Kuhling D. Показал [5], что взаимодействие ТАГУ **2** с

анилином **1a** в среде хлороформа при комнатной температуре за 90 (!) часов дает N-ацетиланилид **3a** с выходом 73 %.

Ход реакции легко контролировали методом тонкослойной хроматографии по исчезновению пятна соответствующего амина после обработки реактивом Эрлиха. Отличительным признаком среди проведенной серии экспериментов (Таблица 1) является то, что проведение реакции с бензиламином **1b** требует охлаждения реакционной массы до 5 °С, т.к. эта реакция проходит бурно, что очевидно связано с повышенной его основностью по сравнению с другими аминами. Кроме того, дополнительным преимуществом реакции ТАГУ **2** с аминами **1a-d** в исследованных условиях является плохая растворимость образующегося диацетилгликолурила **4**, благодаря чему соответствующие N-ацетиламиды **3a-d** легко извлекаются из реакционной массы подходящим растворителем.

Таблица 1– Условия синтеза и характеристики соединения **3a-d**

/п	Соединение	Время, мин.	Температура, °С	Выход, %	Температура плавления, °С	ЯМР, ¹ H, ppm -NH-
	Анилин	5	25	74	116-117	7,94
	Бензиламин	5	5	80,5	60-62	7,78
	Циклогексиламин	5	25	79	103-105	5,98
	4-аминоантипирин	60	110	33	197-201	

Таким образом, мы установили, что механохимическая реакция ТАГУ **2** с некоторыми аминами является удобным методом получения соответствующих N-ацетиламидов.

Экспериментальная часть

Для получения N-ацетиланилида (соединение **3a**), в фарфоровую чашку помещали 1,6 г (0,05 моль) ТАГУ **2** и 2 мл анилина **1a** (в избытке). При перемешивании стеклянным стержнем при комнатной температуре в течение 30 секунд получили пастообразное вещество, которое после 5 мин затвердело. Снимали тонкослойную хроматографию реакционной массы с использованием элюента бензол: этанол (80: 20), до исчезновения пятна анилина, и появления нового пятна, совпадающее с пятном N-ацетиланилида **3a**. Реакционная масса растворялась в ацетоне или этаноле, и фильтровали, после этого получили белый осадок (температура плавления равна выше 300 °С, соединение **4**), и раствор. Упаривали маточный раствор получили твердый продукт (температура плавления равна 116 -117 °С, пятно которого совпадает с пятном N-ацетиланилида **3a**).

Список литературы

1. Бакибаев А.А., Яговкин А.Ю., Вострецов С.Н. //Успехи химии. – 1998. – т.67. – №4. – С.333-353.
2. Завельская Б.Д., Замчук З.С. Основные достижения в области синтеза перспективных отбеливателей. – М.: НИИЭХИМ. Прикладная химия: Обзорн.инф. – 1988. – С.1-43.
3. Бакибаев А.А., Яговкин А.Ю., Королькова С.М. Изв.вузов. Сер. хим. и хим. технол. – 2000. – Т.43. –Вып.3. – С.43-53.
4. Патент 5138061 США.
5. Патент 2220690 ФРГ.

Түйіндеме

Механохимиялық белсендіру жағдайында тетраацетилгликолурилді қолданып, кейбір біріншілік аминдерді N-ацетилдеу реакциялары

А.А.Бакибаев, х.ғ.д., профессор, Хоанг Нгок Фыок,

(Ресей,Томск қ., Томск ұлттық зерттеу политехникалық университеті)

Бициклді мочевианың туындылары полифункционалдығының арқасында адамзат әрекет ету салаларында (дезинфекторлар, дәрілік құралдар, жарылғыш заттар компоненттері

7

айрықша жоғары болып келеді. Мысалы, пластмассаның, металл құймаларының және керамиканың кейбір түрлеріне көміртекті нанотүтікшелерді енгізіп, алынған материалдардың қаттылығын, иілгіштігін және термотұрақтылық қасиеттерін жақсартуға болады. Ал нанокомпозит көп компонентті қатты материал ретінде саналады. Олар бір, екі немесе үш өлшемді 100 нанометрден аспайтын өлшемге ие болады. Сонымен қатар нанокомпозиттердің механикалық, электрлік, термиялық, оптикалық және басқада қасиеттері жай композиттерге қарағанда жоғары болады. Бірақ бізді жасанды нанокомпозитті материалдардың қалайша жасалатындығы және қалайша қолданылатындығы көбірек қызықтырады. Осыған байланысты бұл жұмыста – көміртекті нанотүтікшелердің негізінде болатын қаттылығы жоғары, үйкеліске төзімді алюминий ұнтағынан алынған нанокомпозитті материалдың зерттеу жұмыстары қарастырылған. Аталып өткендей наноматериалдар ерекше қасиеттерге ие. Негізінде нанокомпозитті материал болаттарға қарағанда өте берік болып келеді.

Түйін сөздер: Нанокомпозит, наноматериал, полимер, композиттер, нанокристал, нанофазалық, нанокомпозиттік, нанокеуекті, нанокластерлі, нанотүйіршіктер, наноұнтақтар, нанотабындар, фуллерен, нанотүтіктер, наноталшықтар, наножабынды.

Бүгінгі таңда наноматериалдар деген тек жекеленген бір компоненттен немесе жинақталған нанобөлшектерден тұратын заттар емес, олар негізінде композитті материалдар құрамында екі немесе одан да көп кішкентай түйіршіктерден соның біреуінің көлемі бір мен жүз нанометр аралығында болатын заттар қоспасы. Нано-«ергежейлі-кішкентай» деген термин ширек ғасыр арасында көне ғылыми еңбектерде айтылып жүрсе де оның тамыры төменде екендігін айта кеткен жөн. Мысалы, адам баласы өзінің даму тарихында өмір сүруі үшін топырақты илеп, одан неше түрлі өз тіршіліктеріне қажетті ыдыстар, кірпіш жасауды, оған басқада заттар қосып (табиғи талшық, малдар қылын т.б. ұнтақтар), араластырып, оның мықтылығын күшейтті. Табиғаттан алынатын материалдарға мысалы, қамысқа, бамбукке битумды қосу арқылы олардан суға шыдамдылық беретін қайықтар жасады. Ертеректе, 5000 жыл бұрын қытайлықтар топырақтарды мочевиімен араластырып, фарфор өндірісіне қажетті заттар алды. Өмірден озған қадірлі адамдар денесін сақтап, мумифицирлеу үшін, оларды кездеме құрақтарымен және өздері дайындаған композитті материалдармен орады. Әскери мықты садақтарды ағаштардан, мүйізден басқада материалдарды бір-біріне табиғи шайырлармен желімдеу арқылы өздерінің қолданысына керекті материалдар алды. Әйнек талшықтарын табиғи шайырлармен араластырып фиберглас, құрылымы бамбукке ұқсас, әсемдік үшін пайдаланған материалдар алды. Аталған материалдардан соңғы қоспа заттың қасиеттері алғашында алынған заттардан өзгеше екендігі, сонымен олардың біреуінің мөлшері екіншімен салыстырғанда көп екендігі белгілі болды. Оларды алуда қоятын талаптарда төмендегідей болуы шарт.

Композитті материалдар жүйесі (фазасы) бөлек, өзгеше құрылымды, физика-химиялық, механикалық қасиетті екі немесе оданда көпкомпоненттен тұруы және көлемде олардың жақсы гомогенді молекулалық жағдайда бір-бірімен жақсы араласуы керек, сонымен қатар түзілген соңғы өнім қасиеті алғашқы алынған заттардан өзгеше басым болуы тиіс.

Қазіргі күндегі қолданыстағы нанокомпозитті материалдар негізіне байланысты шартты түрде мынандай кластарға бөлінеді: **полимерлі; металл; шыны; керамика; гибриді(қоспа); қалың қабыршақты жабын; өте жұқа қабыршақты жабын (пленка) және басқада негізді жабындар.**

Негізгі зат көлемі жүйедегі басқа компоненттермен салыстырғанда басым болады, ал олардың құрамына енгізілген наноматериалдар (толықтырушылар) ұзындығы-қалыңдығы жағынан 1-100 нм көлемнен аспағаны жөн [4]. Алынған өнімдер қасиеті олардың жүйедегі компоненттердің бір-бірімен жақсы араласуымен және байланысуымен анықталатыны белгілі. Жоғарыдағы аталғандардың ішіндегі қолданысқа практика жүзіндегі ыңғайлысы

атомдары өзара ковалентті байланысқан, молекулалы салмақтары жоғары, буындары кеңістікте әртүрлі жағдайда орналасқан, буындары функционалды топтармен жалғасқан, буын серпімділіктері, иілгіштігі бар, тізбектері гидрофобты және гидрофильді болатын, буындар және тізбектер арасында әрқашан Ван-дер-Ваальс және молекулааралық байланыстары жеткілікті болатын **полимерлі материалдар** болуы тиіс. Өйткені полимермен оған енгізілген компоненттер-нанобөлшектер арасындағы байланыс түрлері неғұрлым көп болса өнім композитті материалдар қасиеттері солғұрлым жоғары болатыны, сонымен қатар сыртқы әсерлерге тұрақтылық көрсететіні және қолданыс уақытының артатыны айқын. Оларды негізіне байланысты органикалық және неорганикалық; өңделу қабілетіне байланысты термопласты және термосетті; қасиетін арттыратын бағытталған құрылымына байланысты изотропты және бір ості бағытталған композитті материалдар деп бөледі. Қалыпты жағдайда жүйедегі компоненттердің фазасы микронды және субмикронды көлемде болады. Композитті материалдардың органикалық фазасының ролінде полистирол, полиамид, полибутadiен, полиметилметакрилаттар, блоксополимерлер (**блоксополимер ролін стирол мен 2-метилвинилпирдин**) болса неорганикалық фазасын көбінесе полидиметилсилоксан және тетраэтоксисилан ойнайды [5-8].

Негізі полимерлі нанокомпозиттерді мономерлердің полимерлену процесі жүріп жатқан кезде [9-13] полимерлерді балқытып [14,15] немесе ерітіп, золь-гель процесін өткізу арқылы [16-18] алынады. Органды топырақ негізінде композиттерді полимерді полимерлеу немесе оны балқыту кезінде алу әдістері көбінесе қолданыстағысы. Композитті полимерлеу процесін жүргізу кезінде алу деген полимерленетін мономерді органотопырақ қыртыстарына енгізіп, бөктіріп, ісіндіру процесі тұрақталғаннан кейін, осы жерде, полимерлену процесінің өткізілуі. Бұл процесс *in situ* деп аталады және мономердің қыздыру, сәуле әсерімен немесе инициатор көмегімен полимерленуі топырақ қыртыстарында өтеді дегенді білдіреді. Бұл әдісте мономер көмегімен бір-бірінен ажыратылған органотопырақ нанотүйіршіктері, оларда түзілген полимер буындарында, жақсы араластырудың арқасында іске асатын, гомогенді біркелкі орналасады дегенді білдіреді. Жүйеде қосымша реакция болдырмау мақсаты үшін мономердің полимерлену процесі негізінде төменгі қысымда инертті газ атмосферасында өткізген жөн.

Полимерді белгілі температурада балқытып, органотопырақпен жақсылап араластыру арқылы да нанокомпозитті материалдар алуға болатыны көрсетілді [15-18]. Полимер-силикатты нанокомпозитті материалдарды полярлы М-диметилформамид, толуол ерітіндісінде алуға болатынын көрсететін еңбектер бар. Ол үшін органотопырақ полярлы еріткіште ісінеді, содан кейін оған полимер ерітіндісін қосады, жүйені жақсылап араластырады. Өнімді еріткіштен вакуум арқылы тазартылады. Қазіргі күні бұл әдіс қолданыста аз пайдаланады, өйткені процесс үшін үлкен көлемде еріткіш қолданылады.

Золь-гельтехнология әдісі бойынша алғашқы заттар үшін кейбір элементтер алкоголяттары мен органикалық олигомерлер алынады. Процесс кезінде алкоголяттар силикаттар қыртыстарында гидролизденеді артынша поликонденсацияланады. Полимерлі материалдар негізінде композитті материалдар алу патенттері елуінші жылдар аралығында пайда бола бастады. Қолданыста жүрген полимерлі материалдардың түрлерінің көптігіне байланысты оларға қоятын талаптар да өте жоғары. Полимерлі материалдардың сыртқы әсерге (күн сәулесіне, химиялық реагенттерге, механикалық күштерге т.б.) төзімділігін арттыру, меншікті салмағын жеңілдету, құнын арзандату, тығыздығын төмендету және басқада көптеген қасиеттерін (физикалық, физика-химиялық, механикалық) өзгерту мәселелері олардың құрамына екінші бір заттарды-толтырғыштарды (наполнитель) қосу нәтижесінде мақсатқа жетуге болатыны ғылыми еңбектер жемісінен белгілі. Олар нейтралды газдар, кіші молекулалы сұйықтар, тазартылған, ұнтақталған өзен құмдары, әйнек, бор, графит талшықтары, ағаш қалдықтары (опилка), цемент ұнтақтары. Жоғарыда аталған заттардан тұрмыстық материалдар алу үшін оларды жақсылап «гомогенді» түрге өткенше қосып араластырады. Қосылған заттарды толықтырғыштар деп атайды. Сонымен

бүгінгі таңдағы қолданыстағы толтырғыштар агрегаттық күйіне байланысты, **қатты, сұйық және газды** болады екен.

Егер сұранысымызға салмағы жеңіл, құрылымы кеуекті материалдар-пенопластар керек болса, оларды алып жатқан кезінде жүйеге инертті газдарды енгізу арқылы іске асырады. Ал полимер қасиетін (физикалық, физико-механикалық) өзгерту үшін құрамына кіші молекулалы сұйық заттар (пластификаторлар) енгізу арқылы іске асады, бірақ олардың түпкілікті қасиеттерін тұрақтандыру проблемасы қиынның қиыны. Өйткені кіші молекулалы сұйықтар мен полимер молекулаларының арасында берік химиялық байланыстың болмауында. Ондай жағдайларда «механикалық қосылыс» алынады да, бірақ белгілі бір уақыттан кейін, сыртқы күштің әсерінен, олардың арасындағы әлсіз молекулалық байланыс үзіліп зат-композит қасиеті тез өзгеріске ұшырайды. Оның нәтижесі заттың құрылымсануына әкелетіні белгілі.

Сонымен полимер құрамында екі немесе оданда көп фазадан тұратын қосылыстарды композиттер немесе композитті материалдар деп атайды. Бұдан композитті материалдар бүгінгі күннің қате еншісі екен деген қате ұғымнан аулақ болған жөн. Өйткені, бұдан 5000 жыл бұрын ескі Вавилонда битумды және басқада шайырларды қамыс типті материалдармен біріктіру-қаптау нәтижесінде құрылыс материалдарын алған. Ал осындай материалдар негізінде Египетте өзен қайықтарын жасап қана қоймай, өмірден озған ұлы қолбасшыларының денесін мумифицирлеуді пайдаланып және оның технологиясын ойлап тапқан. Олардың негізі полимерлі композитті материалдар екені бүгінде белгілі болды.

Сонымен полимерлі материалдар негізгі матрицаны құраса толтырғыштар – белгілі бір аралықта байланысқан, гомогенді араласқаннан озаттар екені белгілі болды. Бұндай құбылысты күнделікті өмірден жан-жануарлар тіршіліктерінен көріп те жүрміз.

Бүгінгі таңда полимерлі композитті материалдар қолданыс түрлерінің көптігіне байланысты оларды жаңа өндіріс орындарында, ұшақ, ракета, автомобильдер, теңіз және өзен суларындағы катерлермен космос қараблдер құрылысында және басқада жерлерде пайдалануда. Осындай жерлерде қолданылатын композиттер құрамына механикалық әсерге төзімді әйнек, бор, графит талшықтарын және басқада, бүгінгі таңда алынған, қасиеттері өзгеше заттар (тотықтар, көп функциональды қосылыстар) енгізеді. Олардың қасиеті негізінде жоғарыда аталған толықтырғыштардың, талшықтардың жүйе көлемінде біркелкі орналасуында, араласуында және полимермен оның арасындағы байланысқа байланысты болады. Осындай байланысты химия тілімен айтқанда «адгезия» деп атайды.

Полимер жүйесіне енгізілген толықтырғыштардың ретті-біркелкі орналасуы, гомогенді қоспа түзуі соңғы затқа механикалық мықтылық қасиет береді.

Ретті орналасқан толықтырғышты алу үшін оны суда жақсы еритін винил спиртінің полимеріне ретпен жапсырамыз. Содан кейін оны кез келген полимермен араластырамыз, түзілген гомогенді массаны сумен жуамыз. Осындай жолмен поливинилспирт талшығын әйнек талшығымен араластырудың арқасында температураға төзімділігі 840⁰С-қа, ал бор талшықтарын қосқаннан кейін оның төзімділігі 2300⁰С-градусқа дейін артатынын композитті материалдар алынды.

Түзілген композиттер коррозияға, металлмен салыстырғанда төзімді болады, радиосигналдарды радарлы қондырғылардан қайтармайды. Бұл қасиеті әскерлер ракеталарының немесе ұшақтарының сыртын композитті материалдармен қаптау арқылы оларды ұстау мүмкін еместігін көрсетеді. Сонымен қатар композитті материалдар 2000-4000⁰ С температура аралығында бірнеше секундқа шыдамдылық көрсететінін байқатты және жанбай ыдырау кезінде қатты көміртекті күйеленген беттік беріп (обугленную поверхность), газ тәріздес заттар бөледі.

Толықтырғыштар табиғатына байланысты кейбір композиттердің жылу төзімділік қасиеттерінің сандық шамаларын мына кестеден көруге болады.

Композиттердің жылу **сіңіргіштігі** мен **жылулық кернеуі**

Кесте

Материалдар	жылу өтк. ккал/ч,	$C^0_{\text{тем.төзімд.}}$
Болат	40	210
Алюминий	175	130
Титан	17,5	80
Полимерлі композит	ккал/(ч-м-С)0,21	26

Кестеден композитті материалдардың металл атомдарымен салыстырғанда жылу сіңіргіштік қасиеттерінің және жылулық кернеуінің, сандық шамаларының төмендігі олардың құрамында бос электрондардың жоқтығын көрсетеді. Сонымен бүгінгі қолданыстағы көптеген полимерлі материалдар негізіндегі композиционды материалдар сыртқы механикалық әсерге мықты, жеңіл және температураға төзімді екен. Олар полимерлер құрамына қосатын толықтырғыштар түрлеріне байланысты екен.

Қазіргі қолданыстағы толықтырғыштар табиғатына байланысты **талшықты** және **ұнтақты**, ал агрегатты күйіне **сұйық** немесе **қатты** болып бөлінеді. Полимерлі композиттердің алу жолдары да бүгінгі таңда өзгеруде. Соның нәтижесінде алынған полимерді композиттердің түрлері **қатпарлы пластиктер** немесе **текстолиттер** (толықтырғыштар бұл жағдайда қатпарлы талшықтар ретінде пайдаланылады), **құйылған** және **пресстелген** (толықтырғыштар бұл жағдайда талшық кескіндермен, жіп ретінде қолданылады), **бағдарланған пластиктер**, оларды алу үшін әйнекті немесе синтетикалық талшықтарды, жіптерді, арқандарды жүйе бетіне параллельді орналастырып, оған полимерлі материалдарды байлауышты құю, төгу, енгізу арқылы іске асырады. Кейбір жағдайларда оларды бір-бірімен пресстейді. Мұндағы негізгі мақсат – беріктігі, иілгіштігі, қалыпты тығыздығы әртүрлі болатын анизотропты материалдан, қасиеттері (физикалық, химиялық, механикалық) бірдей изотопты полимерлі композиттер алу. Бүгінгі таңда оларды алудың сұйықты және құрғақты әдістері бар.

Сұйықты әдісі бойынша толықтырғышты сұйық олигомерді (молекулалы салмағы 5000-ның шамасында болатын зат). Егер полимер агрегаттық күйі қатты үлкен молекулалы салмақты болса, онда оның еріткіштердегі ерітіндісін талшықты немесе құрғақ толықтырғыштар белгілі формасына құяды. Бұл сатысында сұйық заттар, толықтырғыштардың «бөліктерді», полимермен толығымен «молекулалық» жағдайда араласады, соның нәтижесінде, біздің ойымызша, гомогенді жүйе, өзімізге қажетті, полимерлі композит пайда болады.

Құрғақ әдіс бойынша композит алуға қажетті материалдарды үлкен доңғалақтарда (вальцаларда) технологиясы тұрақтанғанша, біркелкі гомогенді зат алынғанша, араластырады, кептіреді.

Жоғарыда аталған әдістермен гомогенді материалдар (құрамындағы заттар біркелкі араласқан) алу практикалық тұрғыдан мүмкін емес. Өйткені аталған материалдар бір-бірімен молекулалық деңгейде, ешуақытта араласа алмайды. Сонымен қатар жүйеде полимерлі композиттерді алу кезінде түзілген заттардың көлемінің өзгеруі (азаю, кему, төмендеу) үрдістері болады. Бұл үрдісті шешу үшін академик Н.С. Ениколонов толықтырғышты инициатормен (қыздырған кезде бос радикалдарға ыдырайтын химиялық күрделі қосылыстар) араластырады, соның нәтижесінде оның бетінде бос радикалдар пайда болады. Содан кейін бос радикалы бойына сіңірген неорганикалық толықтырғыштары бар жүйеге полимерлену үрдісіне түсе алатын, мономерді газ немесе сұйық күйінде жібереміз. Соның салдарынан жүйеде бос радикалды-толықтырғыштар беттік көлемінде мономерлердің (сұйық, газ) полимерлену үрдісі өтеді. Осындай жолмен полимерлену үрдісінің технологиясын реттеу арқылы құрамында 90-95%-ға дейін толықтырғышы бар, мұқтажымызға қажетті композитті материал алынды. Осындай композитті материалдар алу

үшін ең арзан полиэтилен, полипропилен, полибутадиен, поливинилхлорид, полистирол қолданылуда. Бұл экономикалық жағынан тиімді әдістердің бірі екені айтпаса да түсінікті.

Ендігі күрделі ғылыми сұрақтардың бірі немесе бірегейі компоненттер арасындағы байланыс табиғаты туралы. Өйткені зат қасиеті құрамындағы атомдардың табиғатына және оларды қоршап тұрған бөлшектерге байланысты.

Қазіргі кезде ол туралы ғылыми еңбектерде екі: **физикалық және химиялық** көзқарас бар. Композитті материалдардың немесе оларды беретін полимердің қасиеттерінің (физикалық, химиялық және механикалық) жақсы жаққа өзгеруі (температураға төзімділігінің, механикалық мықтылығының артуы), сыртқы әсерге (оттекке басқада химиялық реактивтерге қышқыл, негіздерде, механикалық күштерге) шыдамдылығының жоғарлауы, **физикалық көзқарастағы, көбінесе шет елдік, ғалымдар** тұжырымдаулары бойынша, жүйедегі компоненттер арасында, олардың араласуы кезінде, үйкеліс және қысым пайда болып, солардың әсерінен зат қасиеттері өзгереді дейді. Олар жүйедегі пайда болатын қысымның немесе үйкелістің табиғатын түсіндіре алмайды. Осы көзқарастағы ғалымдардың кейбіреулері ең соңғы материал түзілу кезінде полимер мен толықтырғыштар табиғатына байланысты шөгу санының, көлемінің сандық шамасының әртүрлі болуы мүмкін дейді. Бұндай көзқарастың ақтық дәні бар сияқты, өйткені жүйеде полимерлену үрдісі жүрген кезде мономерлер арасындағы арақашықтық азайып, жүйе көлемі кемитіні белгілі.

Химиялық көзқарасты ғалымдар полимер мен толықтырғыштар арасындағы байланыс адгезиялық механизм бойынша іске асады дейді. Бұл көзқарастың дұрыстығын, егер алғашқы алынған компоненттер құрамында функционалды топтар болса, дәлелденген болар еді. Ал біздің жағдайда ондай топтардың ашық формада көрініп тұрғаны жоқ. Әйтседе осындай көзқарастағы академик В.А. Каргиннің ойынша толықтырғыш талшықта композитті материалдарға иілгіштік, олардың ұзаруына көмектеседі, сонымен қатар сыртқы механикалық әсерден ретсіз орналасқан толықтырғыш талшықтар реттеледі дейді. Осының салдарынан композитті материалдар қасиетті ан-изотропты құрылымнан изотропты формаға өзгереді.

Сонымен қатар кіші молекулалы сұйық қосылыстар-толықтырғыштар (егер полиэтиленгликоль қолданылса) жүйе физикасының өзгеруіне байланысты химиялық үрдістерге поликонденсациялануына душар болып, соның нәтижесінде кіші молекулалы қосылыстарды өздерінен бөліп, зат көлемі кішірейуі мүмкін.

Жоғарыда айтылған полимерлермен инертті қосылыстар жиынтығы – композициялы заттар бір-бірімен механикалық түрде араласып, өздерінше, алынғандардың табиғатына байланысты, физикалық, физико-химиялық және физико-механикалық қасиеттер көрсетеді екен. Соның арқасында олар өндірісте өз орнын табуда. Қанша тырысқанымызбен өз мақсатымыздың толық орындалмағаны көңілімізде тұратынын жасыра алмаймыз. Өйткені мақсат үшін алынған заттар ешуақытта молекулалы деңгейде бір-бірімен араласа алмайды. Олай болса, олардың әрқайсысы өздерінің потенциалды мүмкіншіліктерін толық пайдаланбайды. Осыған орай соңғы жылдары наноматериалдардың полимерлі негізінде алына бастауы бұл саланың болашағының зор екенін көрсетеді. Ол үшін алынған модифицирленген қатпарлы силикаттың диаметрі бір нанометр, ұзындығы мен көлемі бірнеше микрон шамасында болады. Осындай өлшемді толтырғыштар тесіктеріне полимер тізбектері еніп, гомогенді ерітінді береді. Түзілген композитті материалдар жоғары температураға төзімділік танытады. Сол себепті оларды антипирен ретінде пайдаланады. Бұндай қасиет тек ретті гомогенді наноқұрылымды полимерлі заттар ғана бере алады. Осыған орай наноқұрылымды полимерлер алу саласының болашағы зор деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Nanostructured Materials and Nanotechnology Nalwa. H.S.Ed.Academ.Press SanDiego C.A. – 2002

2. Романовский Б.В., Макшина Е.В. Наноккомпозиты как функциональные материалы /Соросовский образовательный журнал. – 2004. – Т.8. – №2. – С. 55-55.
3. Нанотехнологическая революция стартовала /Природа. – 2004. – №1.
4. Carter L.W., Hendrics J.G., Bolley D.S. United States Patent. – 1950. – №2. – Б. 531, 39.
5. Rempp P. Merille W. Polimer Synthesis N.Y. 1991.
6. Volkov A.Y. Moskvina M.A. Bates F.S. I, id 1996. V 29.3. 295-305.
7. Rempp P. Merille W. Polimer Synthesis N.Y. 1991 Volkov A.Y. Moskvina M.A. Bates F.S. I, id 1996. V 29.3. 295-305.
8. Moller M. Lentz D.W. Macromol Chem. 1989. V. 190. P. 1152-1168
9. Novak B.M. Davis C. Macromolekule 1991. V. 24. P 2481-2483.
10. Kelly., Akelah A., Moet A. J. Mater. Sci. 1994. V. 29. P. 2274-2280
11. Gerasimov G.N., Sochilin V.A. /Makromol. Chem. Chem. Phys. 1996, V. 197. P. 1387-1393.
12. Hopf H. Gerasimov G.N. /Adv. Mater. 1997, V. 3. P. 197-201
13. Герасимов Г.Н., Е.И. Григорьев. /Хим. физика. 1998. Т. 17. С. 168-173.
14. Greenland D.G. Colloid Sci 1963, 18, 647.
15. Chang J.H. Seo B. Polym. Engng Sci 2001, 41, 2226.
16. Chang J.H. Seo B. Polym. 2002, 43, 2969.
17. Brinker C.J., Scherer G. W. Sol-Gel Science, Boston 1990.
18. Blumstain A. Bull Chtm. Soc. -1961: 899-905.
19. Theng B.K. G. Formation and Properties of Clay Polimer Complexes, Elsevier, NY, USA, 1979.
20. Carter L.W., Hendrics J.G., Bolley D.S. United States Patent. -1950. №2, 531, 396.
21. Blumstain A. Bull Chtm. Soc. -1961: 899-905.

Резюме

Менлигазиев Е.Ж., д.х.н., профессор, **Мырзахметова Н.О.,** к.х.н., и.о. профессор,
Алибаева Р.Б., Палжанова А., Кадырали У., магистранты 2 курса,
(г. Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)

Наноккомпозитные материалы

Как и любая наука нано наука имеет свои основные направления. Терминология нанотехнологий на сегодняшний день в процессе создания, так как эта наука еще молодая. В связи с этим в повседневной жизни и в плане воспроизводства растет употребление научного термина «нано». «Нано» – это греческое слово «nanos», которое переводится как «карлик». Кроме того, он является миллиардной частью любого вещества. Его масштабы можно объяснить следующим образом: 1 нм – нанометр = 10^{-9} м (равная одной миллиардной части метра) = 10^{-6} мм (равная миллионной части миллиметра) = 10^{-3} мкм (равная тысячной части микрометра). Наноматериалы объединяют и исследуют множества групп, как - нанокристаллы, нанофазы, наноккомпозиты, нанопористые материалы, нанокластеры, наночастицы, нанопорошки, фуллерены и нанотрубки. Наноккомпозиты – основной металл, которое состоит из керамических и полимерных материалов в состав которых ходит нано частицы и нановолокны. На сегодняшний день, из-за большого количества полимерных композиционных материалов, их использует в новые производственных отраслях, в производстве самолетов, ракетах, автомобили, морских и водных катер.

Наноккомпозиты благодаря своим впечатляющим физическим и химическим характеристикам способны принести пользу в самых разных сферах производства, электроники и даже медицины.

Например, исследователям, занимающимся наноккомпозитами, удалось изобрести метод создания анодов из кремниевых наносфер и углеродных наночастиц для литиевых элементов питания. Аноды, изготовленные из кремниево-углеродного наноккомпозита, намного более плотно прилегают к литиевому электролиту, уменьшая вследствие этого время зарядки или разрядки устройства.

Из нанокмползитов, состоящих из целлюлозной основы и нанотрубок, можно производить токопроводящую бумагу. Если такую бумагу поместить в электролит, появится нечто вроде гибкой батареи. Также в электронной промышленности нанокмползиты собираются применять для получения термоэлектрических материалов, демонстрирующих сочетание высокой электропроводности с низкой теплопроводностью.

Особое место в разработке нанокмползитных материалов занимает графен. Недавно было установлено, что добавление графена к эпоксидным композитам приводит к увеличению жесткости и прочности материала по сравнению с композитами, содержащими углеродные нанотрубки. Графен лучше соединяется с эпоксидным полимером, более эффективно проникая в структуру композита. Нанокмползиты на основе графена можно использовать при производстве компонентов авиатехники, которые должны оставаться одновременно легкими и устойчивыми к физическому воздействию.

Нанокмползиты на основе полимерных матриц и нанотрубок способны изменять свою электрическую проводимость за счет смещения нанотрубок относительно друг друга под влиянием внешних факторов. Это свойство можно применить для создания микроскопических сенсоров, определяющих интенсивность механического воздействия за сверхкороткие промежутки времени.

Ключевые слова: Нанокмползит, наноматериал, полимер, композит, нанокристал, нанофазный, нанокмползитный, нанокластер, нанопорошки, фуллерен, нанотрубки, нановолокна.

Summary

Nanocomposite materials

Menligaziev E., *Doctor of chemical sciences, Professor, Myrzakhmetova N.,* *Candidate of pedagogical sciences, Alibaeva R., Palzhanova A., Kadiraly U.,* *master students, 2 nd year*
(Almaty city, Kazakh State Women's Teacher Training University)

Like any science, nano science has its main direction. The terminology of nanotechnology is currently in the process of creation, as this science is still young. In this regard, in daily life, and in terms of reproduction of growing scientific use of the term «nano». «Nano» - the Greek word «nanos», which translates as «dwarf». In addition, he is a billionth part of any substance. In addition, he is a billionth part of any substance. Its scale can be explained as follows: 1 nm - nanometer = 10^{-9} m (equal to one billionth of a meter) 10^{-6} mm = (equal to one millionth of a millimeter) 10^{-3} mm = (equal to the thousandth of a micrometer). Nanomaterials are combined and explore a variety of groups, such as - nanocrystals, nanophase, nanocomposites, nanoporous materials, nanoclusters, nanoparticles, nanopowders, nanotubes and fullerenes. Nanocomposites - base metal, which is composed of ceramic and polymer material, which goes into the nano particles and nanofibers. Today, due to the large amount of polymer composite materials and their use in new industrial sectors, production of aircrafts, rockets, automobiles, marine and aquatic cutter.

Nanocomposites thanks to its impressive physical and chemical characteristics can be useful in various spheres of production, electronics, and even medicine.

For example, the researchers involved in nanocomposites, managed to invent a method of creating the anodes of silicon nanospheres and carbon nanoparticles for lithium batteries. Anodes made from silicon-carbon nanocomposite much more tightly adjacent to the lithium electrolyte, thereby reducing the charging time or discharging device.

From nanocomposites consisting of a cellulose, base and nanotubes can be made conductive paper. If such paper placed in the electrolyte will be something like a flexible battery. Also, in the electronics industry to use nanocomposites collected for thermoelectric materials showing a combination of high conductivity with low thermal conductivity.

A special place in the development of graphene nanocomposites takes. Recently, it has been found that the addition of graphene epoxy composites increases the rigidity and strength of the material in comparison with composites containing carbon nanotubes. Graphene is better connected

to the epoxy resin, more effectively penetrate into the composite structure. Nanocomposites based on graphene can be used in the manufacture of aircraft components that should remain at the same time light and resistant to physical impact.

Nanocomposites based on polymer matrix and the nanotubes are capable of changing its electrical conductivity due to the displacement of nanotubes relative to each other under the influence of external factors. This property can be used to create microscopic sensors that determine the intensity of the mechanical action of ultrashort time intervals.

Keywords: The nanocomposite, nano-material, a polymer composite nanokristal, nanophase, nanocomposite, nanocluster, nanopowders, fullerenes, nanotubes, nanofibers.

МРНТИ 31.15.01

**К.А.Тлеубергенова, к.п.н., доцент, Н.Н.Карменова, к.г.н. профессор,
Э.К.Куандыкова, маг. г.н., ст. препод., Б.Ш.Калиев, маг. естеств.н., препод.
(г.Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)**

РЕКРЕАЦИОННЫЕ РЕСУРСЫ СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОГО РЕГИОНА

Аннотация

В статье характеризуется курортные места с прекрасными природно-климатическими условиями, богатыми лечебно-рекреационными ресурсами Казахстана. Рассматривается уникальность ландшафтов, чистый, горный воздух, живописные озера, разнообразные гидроминеральные источников, которые позволяют отнести эти места к категории высшей курортной значимости. Горные богатства окрестностей Бурабая открывают неожиданные тайны. Бурабай – рекреационная жемчужина Казахстана находится в фантастической горной местности, наполненной мистическими чудесами. Великолепные сосновые леса, громадные скалы, фантастические по форме вершины, иногда напоминающие египетские пирамиды разделены тихими озерами. Растительность на территории парка представлена лесным, степным, луговым, болотным и солончаковым типами. Современная структура ландшафтов территории парка представлена степными, озерными, лесными, лесостепными ландшафтами и ландшафтами низкогорий. Баянаул – это живописный уголок среди полупустынной степи. Склоны гор и долины поражают изобилием и непохожестью видов растений. Пройдя по туристским тропам и познакомившись со старожилами края, Вы расширите познания об этом чудесном и красивейшем уголке Казахстана. Первое впечатление от Государственного Национального парка Баянаула – невысокие светлые радостные горы, покрытые низкорослыми зелеными соснами. Сочетание таких курортологических показателей как эстетическая ценность и уникальность ландшафтов, чистый, обогащенный фитонцидами горный воздух, крупные живописные озера, разнообразные гидроминеральные источники, производство целебных продуктов шубата и кумыса и т.п. позволяет отнести Бурабай и Баянаул к категории высшей курортной значимости. Для этого района также характерны относительные равнины, над которыми возвышаются отдельные сопки, и горные системы. Равнины пересекаются долинами рек. Местами равнины пересекаются долинами речек, зачастую прорывающими в своих руслах глубокие каньоны. Высокие горы когда-то осели, растрескались, осыпались от ветра, дождя, мороза и жары. И сейчас они выглядят невысокими, но очень нежными, красивыми и привлекательными. Во всей первозданной красе предстает природный оазис, голубые вершины гор, изумрудно-зеленый ковер леса, протянувшегося на многие десятки километров.

Ключевые слова: лечебно-рекреационные ресурсы, ландшафты, живописные озера, источники, курорты, скалистые горы, хвойные леса.

Сохранность дикой природы Щучинско-Боровской курортной зоны и Баянаульского государственного природного национального парка гарантирует привлекательность северо-Казахстанского региона как объекта рекреации и экологического туризма. Богатство биоразнообразия, сочетающего в себе лесные, болотные, степные элементы, высокая численность животных, в том числе и охотничьих видов, является весьма привлекательным для всех, кто интересуется научным туризмом, спортивной охотой и рыбалкой.

Щучинско-Боровская курортная зона – это курортные места с прекрасными природно-климатическими условиями, богатыми лечебно-рекреационными ресурсами и историко-культурным фондом, выгодным географическим расположением в центре Республики, близостью к столице Республики Казахстан г.Астане. В будущем она обещает стать крупным современным туристским центром Евразии.

Гора Бурабай (690м) – отличная панорамная точка. Бурабай – это верблюд. Еще южнее расположены Щучинские сопки, самая большая из которых называется Жеке-батыр – одинокий воин (826 м.). Горные богатства окрестностей Бурабая открывают неожиданные тайны. Растительность на территории парка представлена лесным, степным, луговым, болотным и солончаковым типами, флора насчитывает около 800 видов растений. Позвоночные животные представлены 305 видами. В Боровом сосредоточено 86 учреждений стационарного отдыха. Современная структура ландшафтов территории парка представлена степными, озерными, лесными, лесостепными ландшафтами и ландшафтами низкогорий.

На территории Щучинско-Боровской курортной зоны имеются 14 озер, большое количество более мелких озер. Блестят на зеленом сукне леса озера: Щучье, Боровое, Большое и Малое Чебачье, Котырколь. С гребня Кокшетау видны еще и малые озёра: Светлое, Карасье, Горное, Лебединое. Речная сеть развита слабо и представлена малыми реками, ручьями и временными водотоками. Визитной карточкой Борового является Голубой залив на одноимённом озере. Прямо из воды залива поднимается скала Жумбактас (Камень-Загадка), напоминающая сфинкса, на фоне лесистых склонов возвышается скала Ок-Жетпес (Стрела не долетит) с вершиной, похожей на слона. Здесь с каждым названием связана своя легенда[1].

Имея уникальные природно-климатические условия – красоту ландшафта с великолепным сочетанием скалистых гор, хвойных лесов, озер с удобными пляжами, рекреационными зонами озер курортного района «Бурабай», озер Жокей, Катарколь, Майбалык, Большое и Малое Чебачье можно соперничать с самыми известными курортами государств СНГ [2].

Озеро Боровое расположено, на внутренней стороне дугообразной гряды гор, на абсолютной высоте 320 м. Площадь водного зеркала 1050 гектар. Наибольшая длина 4,6 км, наибольшая ширина 3,2 км. Хотя озеро относится к тектоническому типу, оно неглубокое, глубины редко превышают 4 м., максимальная глубина не превышает 6,5 м. Озеро пресное, общая минерализация воды составляет 216 – 251 мг/л. По данным ГНПП «Бурабай», в озере значительной численности достигает карп.

Озеро Большое Чебачье расположено севернее озера Боровое. Площадь водного зеркала 2520 гектар. Наибольшая длина 8,3 км, наибольшая ширина 5,1 км. Длина береговой линии 31 км. Озеро слабосоленое с общей минерализацией воды 853 – 918 мг/л. Озеро Малое Чебачье расположено, у северо-восточного подножья Кокчетавских гор, на абсолютной высоте 303,6 м. Площадь водного зеркала 2110 гектар. Наибольшая длина – 13,7 км, ширина – 2,6 км. Глубины редко превышают 12 м, максимальная глубина, отмеченная на озере Малое Чебачье – 18м. Аборигенная ихтиофауна озера Малое Чебачье до начала акклиматизационных работ была представлена следующими видами: плотва, окунь, щука, серебряный и золотой караси.

Озеро Щучье расположено севернее города Щучинска. Площадь водного зеркала составляет 1860 га. Озеро Щучье пресное, общая минерализация составляет 289 – 291 мг/л. В

озере Щучьем ихтиофауна представлена аборигенными видами: щукой, плотвой, окунем и линем, а также видами вселенными и акклиматизированными (сиг, рипус, ряпушка).

Общая потенциальная флора территории национального парка составляет 840 видов высших растений, при этом наибольшее число видов сконцентрировано в лесах. По предварительным данным более 70 видов нуждаются в охране, особенно встречающиеся здесь 11 видов, занесенных в Красную книгу растений Казахстана: кладина оленья, кувшинка белая, адонис весенний, сфагнум гладкий, башмачок настоящий, башмачок крупноцветный, ольха клейкая, пион степной, росянка круглолистная, багульник болотный, гуперция баранец. Из состава древесных пород 65% составляет сосна, 31% береза, 3% осина, 1% кустарники и менее 0,1% другие древесные породы (лиственница, ива древовидная, тополь, яблоня). Большим богатством отличается флора низших растений. Здесь выявлено 37 видов мхов, 11 видов лишайников и 17 вида папоротников. Богат видовой состав грибов, в том числе съедобных. Растительность участков парка представлена шестью основными типами: лесная, кустарниковая, степная, луговая, болотная и солончаковая [2].

Фауна позвоночных животных насчитывает более 279 видов, относящихся к 25 отрядам, в том числе 17 вида и подвида рыб, 1 вид амфибий, 5 видов пресмыкающихся, 209 вида птиц и 47 типа млекопитающих (около 36% всей фауны позвоночных Казахстана), 11 видов занесены в Красную книгу: лесная куница, серый журавль, орел-карлик, могильник, беркут, орлан-белохвост, балобан, сапсан, кречетка, черноголовый хохотун, филин. К аборигенным видам относятся: лось, косуля, заяц-русак, барсук, хорь, горноста́й, ласка, лесная куница, лисица, корсак, волк, рысь, а из птиц – тетерев, куропатка, перепел и многие другие.

Имеющий неофициальный статус казахстанской «Швейцарии» курорт Бурабай в ближайшие несколько лет будет преобразован в современный всесезонный курорт международного класса. Определены общегосударственные задачи в развитии национального парка «Бурабай», приоритетные из них – строительство дороги в зону отдыха в объезд Щучинска.

Баянаульский государственный природный национальный парк был образован в 1985 г. на территории Баянаульского района Павлодарской области. Его площадь составила 50688 га. По физико-географическому районированию территория парка входит в Ерейментау-Каркаралинскую область Центрально-Казахстанского мелкосопочника. Это регион умеренно-сухих и сухих степей с выраженным высотным поясом. Рельеф Баянаульских гор отличается своеобразное ярусное строение. Основные площади заняты скалистым и холмистым мелкосопочником с абсолютными высотами до 450-700 м и денудационными равнинами. Водораздельные части гор местами выровненные, с площадками, часто рассечены продольными и поперечными долинами. К югу горы несколько снижаются и постепенно переходят в еще более низкие участки мелкосопочника. Высшая точка Баянаульского массива – вершина Акбет (1027 м над ур. моря) [3].

Баянаул – это живописный уголок среди полупустынной степи. По межгорью-межхолмью заросли березок, стволы которых трогательно меньше среднерусских берез, словно стать девочки подростка перед зрелой Мадонной. Как-никак, жгучие суховеи, а зимой свирепые и холодные метели дают о себе знать. Берут свое. Живет здесь и особая березка. Нигде такой нет, только тут. Никак не дождется своего звездного часа от человека. Селекционера. Березка Майкаин-Масляная. С листьями, покрывающимися особым восковым налетом, помогающим ей преодолеть злые ветры и жару. Наряду с нарядной и вместе скромной красотой березок и осиновые деревца, что по осени словно светятся своими красными кронами. Осинки даже преимущественней по красоте. Их красноватый отсвет удивительной теплотой преобразует все вокруг. А еще черемуха, разные виды шиповника, смородина, заросли малины – естественно без нитратов и прочих пестицидов.

Горы вытянуты в юго-западном направлении примерно на 40 км, имеют сравнительно ровную гребневую линию и скалистые обнаженные асимметричные склоны. Абсолютные

отметки наиболее возвышенных участков достигают 1000 м (г. Акпет - 1027 м, г. Оголея - 954 м, г. Жасыбай - 969 м, г. Сартау - 747 м и на юге г. Нияз - 686 м). Северный склон гор более длинный, спускается уступами, образуя «прилавки». Поверхность «прилавок» наклонена на север, выровнена и постепенно переходит в пологий мелкосопочник со множеством расчленений, скорее всего тектонического происхождения. Ну, а гранитные горы-скалы, их красота со своеобразной характерной особенностью вообще мало повторимы. Большинство из них чудесные произведения природы, необычно воздействующие на человека-одни заставляют восхищаться, другие приводят к раздумьям, третьи – в скульптурном облике, которых видится злая кривда-привносят чувство неудовлетворенности, желание многое изменить, поправить. А некоторые скалы-изваяния заставляют улыбнуться: они со спокойным умиротворяющим ладом, юморком. Совокупность ландшафта и той флоры, и фауны Баянаула в таком счастливом сочетании, что способствует образованию и накоплению того смолоподобного вещества, которое называется таинственно-загадочным мумием.

Основные геологические породы этой территории – крупнозернистые граниты, порфириды и кварциты. Горы Баянаула богаты месторождениями цветных металлов: меди, свинца, молибдена, никеля, кобальта, золота, титана, сурьмы, серебра. Встречаются также другие редкие металлы и рассеянные элементы. Реже встречаются сланцы и песчаники. Покрывавшие их древние осадочные толщи почти полностью смыты. Скальные породы в горах круто поставлены и образуют острые вершины и многочисленные гранитные обнажения самых причудливых форм. Древнейшие гранитные породы и до сих пор постепенно разрушаются. Поверхность их, растрескиваясь, превращается в мелкую дресву, которая уносится водой и ветром. Такое явление обычно не только для Баянаула, но и для всех низкогорий Казахского мелкосопочника. Иногда при этом образуются обширные гроты и даже пещеры больших размеров. Наиболее известной является пещера Аулие-Тас, расположенная северо-западнее кордона Жамбак. Ее длина составляет 30 м, ширина до 2,5 м, а высота 5-7 м.) [3].

На территории парка много озер, различных по происхождению и размерам. Общая суммарная акватория их около 15,3 км², что составляет 3% площади парка. Самым большим из озер является оз. Сабындыколь (Мыльное озеро). Длина озера свыше 4 км, ширина около 2,5 км, максимальная глубина 9-9,5 м, средняя - 6 м. Наиболее живописен южный берег. Здесь нет высоких скалистых гор, невысокие пологие холмы, покрытые соснами, чередуются с небольшими песчаными пляжами.

В широкой межгорной долине расположено оз. Жасыбай. Длина его около 3,5 км, ширина до 1,5 км, максимальная глубина около 14 м. Северо-восточный и восточный берега местами пологие, высотой до 2-4 м. Озера Торайгыр и Биржанколь расположены соответственно на северной и северо-западной окраинах Баянаульского горно-лесного массива. Берега озер представлены чередованием скалистых и относительно пологих участков с изолированными отрезками песчаных пляжей.

В настоящее время во флоре Баянаульского горнолесного массива насчитывается 438 видов высших сосудистых растений, относящихся к 244 родам и 63 семействам. Отмечено несколько видов-эндемиков Казахстана: касатик кровянолистный, лебеда толстолистная, гвоздика иглолистная, молочай мелкоплодный. Обнаружено 22 бореальных вида. Наличие в сосновых лесах представителей бореальной и отчасти неморальной флоры (шиповника мужского, смородины черной, калины обыкновенной, черемухи обыкновенной, боярышника алтайского, грушанки круглолистной, кошачьей лапки) подтверждает их реликтовый характер. В составе флоры много ценных лекарственных, декоративных и пищевых растений. К лекарственным относятся около 50 видов, из них включены в государственную фармакопею 18 видов (папоротник, эфедра, адонис и др.). К декоративным растениям относятся около 40 видов (в том числе гвоздика, ветреница, касатик, фиалка, первоцвет и др.). Пищевые растения представлены 30 видами (полынь, лук, боярышник, калина,

смородина, черемуха и др.). Значительная доля в составе флоры приходится на сопутствующие человеку синантропные растения (53 вида), что объясняется длительным изменением флоры под влиянием хозяйственной деятельности человека. В пределах Баянаульских низкогорий нуждаются в охране 117 видов. Баянаульские низкогорья расположены в подзоне сухой типчаково-ковыльной степи. Степь является зональным типом растительности, а наличие лесной растительности связано с гранитными интрузиями и горным рельефом. Степь представлена красноковыльной, тырсовой, овсецовой и типчаковой формациями[4].

Красноковыльные степи занимают обширные территории межгорных долин и склонов мелкопочных гряд. В травостое отмечается отенок гибридный, родиола розовая, земляника зеленая и др. Почти всегда отчетливо выражен кустарниковый ярус, образованный таволгой зверобоелистой, реже караганой низкорослой. В парке древесных и кустарниковых растений произрастают 33 вида. Сосна обыкновенная, береза повислая, осина дрожащая и ольха черная - основные лесообразующие породы. Им сопутствуют в подмаке и во 2-м ярусе береза пушистая, боярышник алтайский, рябина сибирская, черемуха обыкновенная, из кустарников-таволга зверобоелистная и городчатая, можжевельник казацкий, калина обыкновенная, кизильник черноплодный, шиповник колючейший, смородина черная и др. Из общей лесной площади (31 300 га) под сосновыми насаждениями занято 13 000 га, под березово-осиновыми - около 3500, под ольховыми - почти 500 и под ивняками - 300 га.

Гордость Баянаульских гор — казахстанский горный баран (архар), внесенный в Красную книгу СССР. К редким обитателям этих мест наряду с архаром и косулей можно отнести сурка. Водятся также заяц, барсук, джунгарский хомячок, рысь, ласка, горностаи, полевки, волки и лисицы. Прижилась белка-телеутка. Численность ее колеблется в зависимости от урожая шишек сосны [3,4].

Список литературы

1. Иващенко А.А. Заповедники и национальные парки Казахстана. — Алматы: ТОО Алматыкитап. — 2006. — 284 с.
2. Кукушкин М. Озера Бурабая: вчера и сегодня, bogovoe.kz/. — 2008. — 110 с.
3. Царегородцева А.Г., Алькеев М.М., Жакибаева Г.Б. Геоэкология Баянаульского государственного национального природного парка: учебно-методическое пособие. Часть 3. — Павлодар. — 2009. — 96 с.
4. Чигаркин А.В. Охрана природы Казахстана. Учеб. Пособие для студентов университета. — Алматы. 1999. — 230 с.

Түйіндеме

К.А.Тлеубергенова, п.ғ.к., доцент, Н.Н.Карменова, г.ғ.к. профессор,

Э.К.Куандыкова, г.ғ.маг., аға оқытушы, Б.Ш.Калиев, жаратылыс.ғ.маг., оқытушы
(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті)

Солтүстік Қазақстан аймағының рекреациялық ресурстары

Мақалада курорттық жоғары маңызы бар Солтүстік Қазақстан аймағының рекреациялық ресурстары қарастырылған. Таза тау ауасы, әсем көлдер, бұл жердің курорттық маңызын жоғарғы санатқа жатқызуда маңызды орын алатын гидроминералды ресурсты бұлақтар ландшафт көркемдігін паш етеді. Таулар байлығы Бурабай өңірінің адам күтпеген тарихын айқындайды. Қазақстанның рекреациялық құнды жері — Бурабай көз тоймайтын табиғат ерекшелігімен көзге түсетін, аңыздағыдай таулы аймақта жайғасқан. Биік қарағайлы ормандар, үлкен шатқалдар мен оның шындығы, кейде Египет пирамидаларын бейнелейтіндей тымық көлдер арқылы бөлінген.

Парк аумағындағы өсімдік дүниесі орман, дала, шалғын, батпақты жердің өсімдік типтерінен тұрады. Соңғы кездегі парк аймағы далалы, көлді, орманды, орманды дала және аласа таулы жерлердің ландшафтысын бейнелейді. Баянауыл — бұл шөлейтті даланың ең бір

көрікті жері. Тау етегі мен жоталарындағы өсімдіктері өзінің ештеңеге ұқсамайтын ерекшелігімен және өте көптігімен таңғалдырады. Баянауыл Мемлекеттік Ұлттық паркін ең алғаш көргенде өте биік емес, жасыл қарағайлармен көмкерілген жарқын бейнелі тауларды байқайсыз. Бұл жердегі табиғи оазис, таудың көгілдір түсі, бірнеше километрге созылған орманның изумрудты-жасыл кілемі еріксіз адамды баурап алады.

Түйін сөздер: емдік-рекреациялық ресурстар, ландшафттар, көрікті көлдер, бұлақтар, курорттар, шатқалды таулар, қылқан жапырақты ормандар.

Summary

K.A.Tleubergenova, Candidate of pedagogical sciences, associate professor, **N.N. Karmenova**, Candidate of geographical sciences, Professor, **E.K.Kuandykova**, Master of geographical sciences, senior teacher, **B.Sh.Kaliev**, Master of natural sciences, teacher
(*c .Almaty, Kazakh State Women's Teacher Training University*)

Recreational resources of the Severo-Kazakhstanski region

The paper characterizing recreational area with excellent climatic conditions, rich therapeutic and recreational resources of Kazakhstan. We consider the unique landscapes, pure mountain air, picturesque lake, various hydro sources that allow us to attribute these places in the category of higher significance resort. Mountain wealth Burabay neighborhoods reveal unexpected secrets. Burabai - recreational pearl of Kazakhstan is in a fantastic mountainous terrain, filled with mystical wonders. Magnificent pine forests, huge rocks, fantastically shaped peaks, sometimes reminiscent of the pyramids of Egypt are divided quiet lakes. Forest, steppe, meadow, marsh and saline types represent the vegetation in the park. The modern structure of the landscape of the park is represented by steppe, lake, forest, steppe landscapes and landscapes of low mountains. Bayanaul - a picturesque area among semi-desert steppe. The mountain slopes and valleys affect the abundance and species dissimilarity. The tourist get acquaintance with the old edge will expand knowledge about this wonderful and beautiful corner of Kazakhstan. The first impression of the State National Park Bayanaula- low light joyful mountains covered with green scrubby pines.

Keywords: curatively-recreational resources, landscapes, picturesque lakes, springs, resorts, rocky mountains, coniferous forests.

**ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА –
PHYSICS, MATHEMATICS, COMPUTER SCIENCE**

МРНТИ 20.01.07

Ө.Ә.Әуелбеков, Б.С.Құлжабекова, магистранттар,
(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті)

А.Б.Токтарова, магистрант
(Шымкент қ., М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті)

**ҚОЛДАНБАЛЫ ПАКЕТ ҮЛГІСІНДЕГІ ҮШӨЛШЕМДІ КЕҢІСТІКТЕГІ
ГРАФИКА ЖӘНЕ АНИМАЦИЯ**

Аңдатпа

Мақалада «үш өлшемді кеңістік», «объектілерді іздеу жағдайы мен ориентациясы», «координаталарды қолдану жағдайлары» ұғымдары қарастырылады. Үш өлшемді примитивтер компьютерлік графиканың көптеген бағдарламалық пакетінің негізі болып табылады да қарапайым формадағы түрлі объектілерді жасауға мүмкіндік береді. Көп жағдайда керекті модельді қалыптастыру үшін үш өлшемді примитивтерді біріктіруге немесе модификациялауға тура келеді. Үш өлшемді модельдеу мен анимация көп салалы 3 d Studio MAX бағдарламасын қолдану барысында тұтынушылар үлкен көлемдегі жұмыстар атқаруда, атап айтқанда: статикалық жарнама мен телеарналарға арналған динамикалық бейнелерден бастап үш өлшемді түрлі тақырыптағы анимацияларды модельдеуге дейін.

Түйін сөздер: координата, ортографиялық проекция, L-экструзия денесі, примитив, эффект, блокбастер, минималды жазықтық, виртуалды объектілер.

Қазіргі уақытта CGI-бейнелер (Computer Graphics Imagery сөздерінен алынған – компьютерде жасалған сурет) бізді барлық жерде қоршаған: теледидарда, кинода, тіпті журналдардың беттерінде. Компьютерлік графика компьютерші-ғалымдардың тар шеңберлі саласындағы жұмысынан өзін осы салаға арнаған адамдардың ісіне айналып кетті. PC типті компьютерде жұмыс істеуге арналған үш өлшемді графикалардың бағдарламалық комплекстері ішінде жетекші орынды 3D Studio MAX2 алады.

Белгілі бір объектінің қолдануымен жүретін кеңістіктің ең кіші облысы болып нүкте (point) танылады. Әрбір нүктенің орналасуы координаталар (coordinates) деп аталатын үштік сандармен анықталады. Координаталарға үштік сандар (0;0;0) мысал бола алады. Олар үш өлшемді кеңістіктің орталық нүктесін анықтайды, орталық нүкте сонымен бірге координаталар басы (origin point) деп те аталады. Үштік координаталарға басқа да мысалдар келтіруге болады: (200;674;96) немесе (23;67;12).

Үш өлшемді кеңістіктің әрбір нүктесі үш координатадан тұрады, олардың біреуі нүкте орнының биіктігін, біреуі – енін, енді біреуі – нүктенің тереңдігін анықтайды. Осылайша, әрбір нүкте арқылы киберкеңістіктің үш координата осін жүргізуге болады.

Координата осі (axis) – бұл киберкеңістіктің ойдағы сызығы, олар координата бағытының өзгерісін анықтайды. 3D Studio MAX2-де үш стандартты осьтер бар: X, Y және Z. Шартты түрде оларды былай бөлген дұрыс: X осі ен координатасын, Y осі биіктік координатасын, ал Z осі тереңдікті білдіреді.

3D объектілер

Егер киберкеңістікте екі нүктені қосар болсақ, сызық (line) пайда болады. Мысалы, (0;0;0) және (5;5;0) нүктелерін қоса отырып сызық жасауға болады. Егер бұл сызықтың бір түбін (9;3;0) нүктесімен жалғап жалғастырса, полисызық (poliline), яғни бірнеше сегменттен тұратын сызық пайда болады. (3D Studio MAX2-де сызық және полисызық бірін-бірі алмастыратын терминдер.) Егер соңғы нүктені біріншімен қосар болсақ, тұйық форма (closed shape) пайда болады. Тұйық форма дегеніміз – ішкі және сыртқы облыстары бар форма.

Бейнеленген форма үш жақты көпбұрыш (polygon) жасайды, ол шек (face) деп те аталады. Үш жақты көпбұрыш виртуалды үш өлшемді кеңістікте жасалған объектілердің негізін құрайды. Көпжақтың келесідей базалық элементтері бар: ұшы, қыры, шегі.

Көпжақтың ұшы (vertex) дегеніміз – сызықтардың кез келген саны байланысатын нүкте. Көпжақтың шегі (face) дегеніміз – көпбұрыштың қырларымен шектелген, кеңістіктің фрагменті. Қабырға (edge) – бұл шектің шекарасын қалыптастыратын сызық. 3D Studio MAX2-де объектілер көпбұрыштардан, Безье кесінділерінен немесе NURBS типінің беттерінен құралады, айта кетерлігі көп жағдайда керекті форманың қабығын құрастыру үшін арнайы орналасатын көпбұрыштар пайдаланылады. Бірқатар жағдайларда объектілерді қалыптастыруда бірнеше ғана көпбұрыштар керек. Алайда көп жағдайда объектілерді қалыптастыру мәліметтердің ауқымды массивін қалыптастыратын жүздеген және мыңдаған көпбұрыштарды талап етеді. Мысалы, кубпен жұмыс жасау үрдісі кезінде компьютер көпжақтың сегіз түрлі ұшын, алты шегін және он екі қабырғасын қадағалап отыруы тиіс. Одан да күрделі объектілер үшін көпбұрыштардан тұратын элементтер ондаған және жүздеген мыңға жетуі мүмкін.

3D объектілердің проекциялары

Бақылау нүктесі (viewpoint) – бұл үш өлшемді кеңістіктегі бақылаушының орналасуын айқындайтын позиция. Бақылау нүктесі MAX терезелердегі проекция (viewpoint) қалыптасуының негізі болып табылады, олардың әрбірі белгілі нүктеден перпендикулярлы бағыттағы бақылауға үш өлшемді сахнадағы объектілер проекциясының жалпақтық нәтижесін көрсетеді.

Бақылау нүктесінен перпендикулярлы өтетін ойдағы жалпақтық кескін жалпақтығы деп аталады. Ол бақылаушыға көрінетін облыстардың шекарасын анықтайды. Кескін жалпақтығын кейде бөлу жалпақтығы деп те атайды. Кескін жалпақтығының артында орналасқан объектілерді көру үшін бақылау нүктесін өзгерту керек. Немесе біздің назарымыздағы объектілер жалпақтық алдына шығып кетпес бұрын бөлу жалпақтығын «жылжыту» керек. Виртуалды үш өлшемді әлемге көз салуға мүмкіндік беретін MAX терезелер проекция терезелері (viewports) деп аталады. Монитор экраны негізінен кескін жалпақтығы болып табылады. Себебі қолданушы монитор экранының жалпақтығы артындағы киберкеңістіктегіні ғана көре алды. Проекция терезесінде көрсетілетін аумақтың қапталдағы шегі терезе шегімен анықталады. 3D Studio MAX2-дегі проекция терезелеріндегі төрт терезенің үшеуі ортографиялық проекциялардың терезелері болып келеді. Бұл терезелерде бейнені құрау кезінде бақылау нүктесі сахнадан шексіз қашықтыққа дейін өшірілген болып есептеледі, ал бақылау нүктесінен объектілерге тарайтын барлық сәулелер тиісті координаталар осіне параллельді келеді. MAX проекциясындағы төртінші терезе, Perspective (Перспектива), ортографиялық проекцияның емес, орталық проекцияның терезесі болып табылады. Ол үш өлшемді сахнаның шынайы бейнесі көрсетеді, оның құрылуы кезінде сәулелер бақылау нүктесінен шығады.

Примитивтер

MAX 2.0 примитивтің екі түрлі жинағын ұсынады: стандартты (Standard Primitives) және жетілдірілген (Extended Primitives). Стандартты примитивтерге параллелепипед, сфера, геосфера, конус, цилиндр, тұрба, сақина, пирамида, шәйнек, призма жатады. Жетілдірілген примитивтер қатарына көпжақ, тороидальді түйін, жүзі бар параллелепипед, цистерна, капсула, веретено, L-экструзия денесі, жинақталған көпбұрыш кіреді. Примитивтермен жұмыс істей отырып керекті объектілерді жасау үшін оларды әрдайым түрлендіріп немесе модификациялап отыру керек. Мысалы, ғимарат қабырғасының моделін жасау үшін қалыңдығы жұқа параллелепипедтердің ұзын және биік түрлерін қолдануға болады. Қосымша аз өлшемді тікбұрышты блоктарды жасай отырып терезе мен есік ойықтарын кескіндеуге болады. Примитивтер негізінен сирек қолданылады.

Құрамдас объектілер – екі немесе одан да көп қарапайым объектілерден (шартты түрде примитивтер объектілерінен) құралған денелер. Морфингті объектілер. Бұл типтегі

объектілер бір денеден екінші денеге бір сарынды түрде өту анимациясын жасауға мүмкіндік береді.

Бульдік объектілер. Бұл типтегі объектілер екі немесе одан да көп үш өлшемді денелерді біріктіріп жаңа бір денені жасап шығаруға мүмкіндік береді. Олар көлемді денелерде саңылау немесе ойық жасауға немесе бірнеше объектілерді бір объектіге топтастыру үшін қолданылады. Бұл тип сәулеттік модельдеуге немесе көлемін өлшеуге арналған өзге кез келген тапсырмаларды орындау үшін таптырмайтын тип. Бөлінген объектілер. Бұл типтегі объектілер бір үш өлшемді дененің сыртына қатысы бойынша бөлінген дубликаттар нәтижесін көрсетеді. Олар шөп сабағын жасауда, гольф добының бетіндегі ойықтарды кескіндеуде немесе ландшафт моделіндегі ағаштарды кескіндеуде қолданылады. Сәйкес объектілер. Бұл тип бір үш өлшемді дененің екінші бір дененің формасын қайталауға мүмкіндік береді. Бұл тип балқу, еру, тамшылау эффектілерін жасау үшін өте оңтайлы.

Байланыстырушы объектілер. Бұл типтегі объектілер екі объектінің өзара байланысуын қамтамасыз етеді. Форма арқылы ықшамдалған объектілер. Бұл типтегі объектілер сплайн формаларды үш өлшемді дененің бетімен байланыстыруға арналған. Бұл дегеніміз, аталған объекті. Үш өлшемді денелердің бетінде сурет салуға мүмкіндік береді. Компьютерлік техниканы заманауи өмірде қолдану қажеттілік санатына кіріп кетті. Көптеген салада түрлі-түрлі мәселелердің түйінін табу үшін есептеуіш машиналарды қолданады. Бұған дейінгі уақыт өлшеміндегі барлық компьютерлік техника адам үшін тек қосымша көмекші құрал ретінде ғана қызмет атқарып келеді. Компьютер түрлі есептеулерді жүргізіп отырады. Бірақ негізгі жұмыс адамның мойнында болды. Адамзаттың алдында компьютердің күші мен санасы жетпейтін сан қилы зәулім құрылыс жұмыстары, түрлі сынақтар тұрды. Уақыт өте келе мықты графикалық операциялар пайда болып, олар компьютерге түрлі қиындықтарға тапсырмаларды орындауға, күрделі технологиялық үрдістерді экранда визуализациялауға мүмкіндік берді, осылайша компьютер өнеркәсібінде жаңа дәуір басталды. Компьютерлік үш өлшемді модельдеу, анимация мен графика адамдағы шынайы шығармашылықты жоймайды, керісінше адамды физикалық жұмыстардан босатып, максималды түрде назарды өз туындысына аударуға себеп болады. Әрине, қазір белгілі бір машықсыз графикамен айналысу мүмкін емес, бірақ технология бір орында тұрақтап тұрып қалмайды, бәлкім болашақта адамның туындылары тек оның ойларына тәуелді болады.

Кинематография саласында арнайы эффектілерді физикалық моделдерді, мөлдір сурет тәсілі мен бағалы оптикалық принтерлерді қолдану арқылы арнайы павильондарда жасаған. Енді бұл мәселенің қиындығы мен күрделілігі заманауи бағдарламалар көмегімен шешіледі. Енді модельдерді жасау үшін мыңдаған сағатты шығындаудың қажеті жоқ. Бір маманды қарапайым дербес компьютерге отырғызып, арнайы эффектілерді жасату жеткілікті. Ол болса, шынайы өмірдің кескінін толыққанды жеткізе алады. Қазір визуалды эффектілердің қаптап кетуіне ешкім таңғалмайды. Блокбастерлерден ертегілердегі, ойындар мен мультимедиялық презентациялардағы түрлі эффектілер, кино мен телевизиядағы, үш өлшемді және мультипликациялық эффектілер, мұның барлығын біріктіретін бір ғана нәрсе олар компьютер көмегімен жасалған. Бүгін біз тек қана мұхиттың арғы бетіндегі өндіруші – аниматорлар жөніндегі де айта аламыз. 19 және 23 мамыр аралығында халықаралық сауда орталығында жыл сайынғы компьютерлік анимация мен графика фестивалі өтті. Фестивальде жаңашыл дүние көрсетілді – телевизиялық виртуалды студия. Режиссерлер мен продюсерлерге шексіз мүмкіндіктер туды: үлкен павильондар мен қымбат декорацияларсыз-ақ бағдарлама жасауға болады. Актерлерді немесе бағдарлама жүргізушісін көк немесе жасыл фонға түсіріп, оны компьютер кеңістігіне қою арқылы эффектілер мен анимация жасауға болатынын көрсетті.

Үш өлшемді анимация мен виртуалды технология кинода, телевизияда қолдану міндетті болып кетті, алайда жаңа технологияларды қолданудың басқа да тәсілдері бар. Мысалы, 1998 жылы 6-8 мамыр аралығында Осло қаласында Silicon Graphics пен Telenor

компанияларымен ұйымдастырылған визуализация бойынша алғашқы халықаралық симпозиум өтті. Бұл конференцияда жұртшылыққа виртуалды объектілерге қатысты түрлі техникалық құралдар ұсынылды. Ерекше ықыласқа виртуалды қала жобасы бөленді.

Виртуалды қалада бір ғана емес мыңдаған виртуалды объектілер орналаса алатын болды. Дербес компьютерді қолданудың белгілі бір бағыты компьютерлік графика болып табылады. Әр ұйымда жарнамалық хабарландыруларға, парақшаларға, буклеттерге және т.б. қажеттілік туындайды. Ғаламтордың пайда болуы мен дамуына байланысты графикалық бағдарламалық әдістерді қолданудың кең мүмкіндігі жарық көрді. Графикалық бағдарламалық әдістердің кеңінен танылуына миллиондаған «жергілікті парақшаларды» біріктірген World Wide Web («дүниежүзілік тор») дамуы ықпал етті. Компьютерлік графиканың үш түрін ажыратады: растрлы графика, векторлы графика және фрактальды графика. Олар экранда бейнелеу немесе қағазға басып шығару кезіндегі суреттің қалыптасу принциптерімен ерекшеленеді.

Растрлы графиканы электронды (мультимедиялық) және полиграфиялық баспаларды құрауда қолданады. Растрлы графика әдісімен жасалған иллюстрацияларды компьютерлік бағдарламаларда сирек жасайды. Ол үшін суретшімен қағазда алдын-ала дайындалған немесе фотосуреттегі иллюстрацияларды сканерлейді. Соңғы уақытта, растрлы суреттерді компьютерге енгізу үшін сандық фото және видеокамералар кең қолданыс тапты. Ғаламторда, әзірге, тек растрлы иллюстрациялар қолданылады. Векторлық графикамен жұмыс істеуге арналған бағдарламалар, керісінше, өңдеу қажеттілігі аз дәрежедегі иллюстрацияларды қалыптастыру үшін арналған. Мұндай әдістерді жарнама агенттіктерінде, дизайнерлік бюроларда, редакциялар мен баспаларда кеңінен қолданады.

Кәріптер мен қарапайым геометриялық элементтерді қолдануда негізделген безендіру жұмыстары векторлық графика әдістерімен оңай орындалады. Векторлық графика әдісімен жасалған жоғары сапалы туындылар үлгісі бар, бірақ, олар шарттан гөрі ерекше жағдай болар. Фрактальды графикамен жұмыс істеуге арналған бағдарламалық әдістер математикалық есептеу арқылы суреттердің автоматты генерациясына бағытталған. Фрактальды көркемдік композициясын жасау сурет салуда немесе безендіруде емес бағдарламалау негізінде жатыр. Фрактальды графиканы жиі ойын-сауық бағдарламаларында қолданады. Үшөлшемді графика үшөлшемді кеңістіктегі объектілерге сүйенеді. Негізінде нәтижесі өзіндік тегіс суретті, проекцияны ұсынады. Үшөлшемді компьютерлік графика кино, компьютерлік ойындарда кеңінен қолданылады. Үшөлшемді компьютерлік графикада барлық нысаналар жазықтықтың немесе бөлшектердің жиынтығы ретінде ұсынылады. Минималды жазықтықты полигон деп атайды. Полигон ретінде, көбіне үшбұрыштарды таңдайды. 3D-графикадағы барлық визуальды өзгерістерді матрицалар басқарады.

3.0 версиясындағы 3D Studio MAX бағдарламасы (әрі қарай жай ғана MAX 3.0 деп аталады) Autodesk компаниясының меншігі болып табылады және оның компьютерлік графика және анимация әдістерін құру бағдарламаларын шығаруға мамандалған Discreet деген жеке фирмасымен құрастырылған. MAX 3.0 бағдарламасы үшөлшемді компьютерлік графиканың немесе 3D-графика (3 Dimensional — үшөлшемді) деп аталатын бағдарлама жанұясына жатады және шынайы өмір қойылымдарын немесе ойдан шығарылған әлемді фотосуреттік бөлшектерімен және сапасымен имитациялайтын жеке суреттердің синтезіне және осындай суреттердің кадрларының бірізділігіне, нысандар мен анимациялардың орындалуы жүзеге асыруға арналған. MAX 3.0 бағдарламасының жеке суреттер мен анимациялар құраудағы тек кейбір мүмкіндіктері:

- кез келген үшөлшемді нысандардың геометриялық пішінін модельдеу — сфера, цилиндр немесе тікбұрышты параллелепипед деген сияқты қарапайым түрлерінен жануарлар денесі, ағаштар немесе толқындатып жатқан су беткейі сияқты пішіні бойынша қиын табиғи тектегі нысандарға дейін;

- нысан материалдарының бұдыр, жылтыр, мөлдір, жарқырау және т.с., көпреттік айналық көрініс және жарықтың сәулелерінің сыну, мұнарлану немесе тұман сияқты

атмосфералық көріністердің, қар, түтін немесе от сияқты табиғи көріністердің физикалық қасиеттерінің имитациясы;

- үшөлшемді қойылымның кез келген жағдайдағы, терең ғарыш пен ашық аспанды күнге дейінгі жарықтандырудың имитациясы және модельденген нысандардың шынайы фотосуреттік көлеңкелі фонда, осы фонда түстерді кескіндермен визуализациялау;

- әртүрлі қозғалыстардың шынайы имитациясын қамтамасыз ететін анимация барысында орын ауыстыру немесе қасиетін өзгертуін басқарудың әртүрлі мүмкіндіктерін іске асыру;

- иерархиялық тізбекті құрау және олардың бір нысанның қозғалысы басқа нысандардың сәйкес қозғалысын тудыратын тікелей немесе кері кинематика әдістерімен анимациясы;

- пішіні мен сырт көрінісі өзгешеленетін нысандардың өзара ауысып отыруын модельдеу (морфинг);

- соқтығысуын, ауырлық күшін, желдену немесе тығыздығын есепке ала отырып нысандардың динамикалық қасиеттерін модельдеу.

- синтезирленген суреттерге өткірліктің тереңдігі немесе әйнек жарықтары сияқты сияқты фото немесе видеокамералардың қасиеттерін имитацияларын қоса алып, әртүрлі фильтрларды қолдану.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Дж. Ли, Б. Уэр. Трёхмерная графика и анимация. – 2-е изд. – М.: Вильямс, 2002. – 540 б.
2. Херн Д., Бейкер М.П. Компьютерная графика и стандарт OpenGL. – 3-е изд. – М., 2005. – 188 б.
3. Бердичевский М.Н., Дмитриев В.И. Модели и методы 3D моделирования. М.: Научный мир, 2009. - 520 б.
4. Марк Джамбруно Трёхмерная графика и анимация. – М.: Вильямс, 2002. – 459 б.
5. Хакимова Т. Инновационные методы обучения по информатике (учебное пособие). Издательство «NURPRESS». – Алматы, 2013. – 270 с.
6. Хакимова Т. Білім беру жүйесін акпараттандыру // Информатика негіздері. Республикалық-ғылыми әдістемелік журнал. – 2014. – №2. – С 2 - 4.
7. Хакимова Т. Компьютерлік 3D-графика үшөлшемді виртуальды модельдерді оқытудың атқаратын рөлі. // Алматы, 2015 г. – С.4.

Резюме

3D графика и анимация на примере прикладного пакета

О.А.Ауелбеков, Б.С.Кулжабекова, магистранты

(г.Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)

А.Б.Токтарова, магистрант

(г.Шымкент, Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауезова)

В статье рассматриваются понятия «трехмерное пространство», «задача поиска объектов и ориентации», «использование координат». Трёхмерные примитивы составляют основу многих программных пакетов компьютерной графики и обеспечивают возможность нужной модели трёхмерные примитивы приходится объединять или модифицировать. Существует огромное количество областей, где применяется трёхмерное моделирование и анимация. Например, при испытании программы 3D Studio MAX пользователи проделали колоссальную работу, применяя эту программу в различных областях: от создания статической рекламы и динамических заставок для телеканалов до моделирования катастроф и трёхмерной анимации.

Ключевые слова: координата, ортографические проекции, тело L-экструзии, примитив, эффект, блокбастер, виртуальные объекты

Summary

3D graphics and animation on the example of an application package

O.A.Auelbekov, B.S.Kulzhabekova, A.B.Toktarova

(Almaty city, Kazakh State Women's Teacher Training University)

The article discusses the concept of «three-dimensional space», «the task of finding objects and orientation», «the use of coordinates». Three-dimensional primitives form the basis of many software packages and computer graphics offer the ability to create a variety of objects with a simple shape. In many cases, the formation of the desired three-dimensional model of the primitives have to combine or modify. There are many areas where the three-dimensional modeling and animation is used. For example, when testing the program 3D Studio MAX users have done a great job, using this program in various fields: from the creation of static and dynamic advertising screensavers for TV channels to disaster simulation and three-dimensional animation.

Keywords: coordinate orthographic proeksi body L-extrusion, primitive effects blockbuster, virtual objects

MPHTI 20.01.07

Zh.B. Bazayeva, *master of Pedagogical sciences*, **Z.T.Suranchieva**, *Senior lecturer*

(Almaty, Kazakh State Women's Pedagogical University)

INCLUSIVE EDUCATION

AS A MODERN MODEL OF EDUCATION PERSONS WITH DISABILITIES

Annotation

The article considers the the problem of inclusive education and its implementation in the schools. The analysis of studies on inclusive education. And also consider the legal aspects of the implementation of the educational institutions of the republic. Inclusion is recognized as a more developed humane and effective system of education not only of children with special educational needs, but also healthy children. Inclusion gives the right to education to everyone, regardless of compliance or noncompliance with the criteria of the school system. Thus, the problem of inclusive education is difficult, debatable, but the main thing - it is really a social, as in the course of its decision affected the interests of the huge number of people. The society shall provide to any person the right to choose the kind of education according to their interests, needs and opportunities.

Keywords: inclusive education, socio-cultural policy, normalization model, inclusion model.

The modern world is undergoing a fundamental change of approach to education and socio-cultural policy in general. This is due to the reorientation of society on human development, the formation of his personal qualities. For the XXI century is characterized by an understanding that only self-realization is the main goal of any social development. These changes are caused in the public mind the appearance of a new educational paradigm, which is based on approaches and concepts developed by modern practices. These include, in particular, the concept of «inclusive education».

UNESCO gave the most universal definition of inclusive education as «a holistic phenomenon», involving equal access to quality education for all children, without exception, [2]. It is based on our view on humanism, the development of intelligence and creativity, the balance of intellectual, ethnic, emotional and physiological components of personality. In the process of historical development of the educational system of children with disabilities (HIA) has gone from isolation to inclusion. The history of education of children with disabilities in schools can be divided into the following stages. From the early to mid 60-ies of XX century - the "medical model", which led to the isolation of people with HIA. Since the mid 60's to mid 80-ies of XX

century - the «normalization model», integrating people with HIA in public life. Since the mid 80-ies of XX century to the present – «inclusion model», Inclusion [6].

Inclusive education in Kazakhstan is in the process of formation, so for our country the problem of establishing an inclusive education system needs to be addressed at the state level. It will provide inclusive education for children with special educational needs equal with their healthy peers development opportunities needed for maximum adaptability and full integration into society.

Every eleventh resident of Kazakhstan has some form of disability [1]. This 1 million people with special physical, mental or intellectual development of varying degrees of congenital or acquired in the course of life disorders of the musculoskeletal system, visual, hearing, mental state, mental development. They need specially adapted living conditions and often require outside help. [4]

Inclusion is recognized as a more developed, humane and effective system of education not only of children with special educational needs, but also healthy children. Inclusion gives the right to education to everyone, regardless of compliance or noncompliance with the criteria of the school system. The school has not only educational function, but also is the main area of the child's life. Through respect and acceptance of the individuality of each of them is the formation of the person having their own educational trajectory. However, students in the school are in the team, learn to communicate with each other, build relationships, together with the teacher creatively solve educational problems. It is safe to say that inclusive education enhances personal abilities of all children, helps to develop qualities such as humanity, tolerance, a willingness to help. Inclusive education is a fundamentally new system, where students and teachers are working on a common goal - affordable and quality education for all children without exception. [5]

The analysis on the issue of inclusive education research allows to note the following principles of inclusion:

1. Recognition of equal value to society of all pupils and teachers;
2. The increase of the degree students to participate in the cultural life of the local schools and the simultaneous reduction in the level of isolation of the pupils from the whole-school life;
3. restructuring of methods of working in the school so that it can fully meet the diverse needs of all students who live near the school;
4. The elimination of barriers to knowledge and to participate fully in school life for all students, not just for those who have a disability, or refers to those who have special educational needs;
5. The analysis and study of the attempts to overcome the barriers and improve accessibility of schools for individual students, reforms and changes for the benefit of all students at the school as a whole;
6. The differences between students - is the resources that contribute to the pedagogical process, rather than an obstacle to be overcome;
7. Recognition of students the right to receive education in schools located in the community;
8. The improvement of the situation in schools as a whole, both for students and for teachers;
9. The recognition of the role of schools, not only in improving the academic performance of students, but also in the development of social values;
10. Support the development of relations and cooperation between schools and local communities; recognition that inclusion in education - this is one aspect of inclusion in society. [3]

The essence of these principles - in access to school education for all children living near the school. physical access of students with disabilities should be provided in schools - transport, ramps, lifts. It is necessary to create a structure of the curriculum to make it more mobile, and a variety of teaching methods to meet the needs of all students. Of particular importance is the extra-curricular activities, the pupil forming of personality regardless of his or her health and development opportunities. Inclusion - no infringement of the rights of healthy students to benefit children with disabilities, and the next stage of development of society, when education becomes a real right for everyone.

At the core of inclusive education laid the position, according to which children are not established for the school and the school is designed for children, ie the school must take into account the needs of children, and children should not be approached under certain framework that established the school. Before that it was integrated education, which is enshrined in the Standard Rules and the learning process of children with disabilities in regular schools called "integrated education". But the community of persons with disabilities, parents of children with disabilities do not really like the integrated education. Because it is rather meant: is a sick man, he is different, not like the others, it is the society, the normal, and that the sick person must somehow integrate into normal society is. While inclusive education says that we all here are different, and each in its own special, but we all belong to that particular community. And all the children - the gifted, bad speak Russian or disabled, -which live in a certain territory, have the right to go to a particular school. All of them - children.

Already we can say that the transition to co-education of children of different categories in Kazakhstan has a legal basis. Unfortunately, most of the positive aspects provided in the laws still remain on paper only. Like many progressive legislation, there is practically no implementation mechanism, the implementation of the provisions thereof. For the same reason, society has a preconceived attitude towards inclusive education. In some cases, it is associated with the material and technical unpreparedness of general education institutions of learning in their children with developmental disabilities. For children in this category need smaller class size (6 to 12), adapted to their specific psychophysical features educational programs, special didactic, corrective developing equipment, sometimes a mentor who would be assigned to the child and assist in the classroom. In addition, the staff of educational institutions should be equipped with sufficient number of highly qualified personnel, which would help to better meet the educational needs and social integration of children and adolescents with developmental disabilities, optimal implementation of programs for socio-psychological and medical support.

Thus, the problem of inclusive education is difficult, debatable, but the main thing - it is really a social, as in the course of its decision affected the interests of the huge number of people. The society shall provide to any person the right to choose the kind of education according to their interests, needs and opportunities. It must be at Ionin, Latitude offers in the field of education [1]. There is no doubt that the difficulties of the more, the more complex the structure of the society than more pronounced social differentiation and social stratification. Without competent to solve this problem, without addressing the practice of infringement of the constitutional rights of people with developmental disabilities, the humiliation of their dignity, the manifestations of social discrimination Kazakhstan will not become a civilized state.

References

1. Innovation in the Russian education. Special (correctional) education. Analytical review: the Collection. M.: Management of specialized education of the Ministry of Education of the Russian Federation. - 2001.
2. Malofeev NN Special education in Russia and abroad / NN Malofeev. - M., 1997.
3. Education of children with developmental problems in different countries of the world: Reader / Comp. LM Shipitsyna. - SPb. - 1997.
4. B.From Shukshunov awareness paradigm to educational practice / V.Shukshunov, V.Vzyatyshev, L.Romanova. - M., 1995.
5. Iarskaia-Smirnova ER, integration of differentiation conditions: problems of inclusive education of children with disabilities / ER Iarskaia-Smirnov, II Loshakova. // Socially-psychological problems of education of atypical children. - Saratov 2002.
6. Iarskaia-Smirnova ER Socio-cultural analysis of atypical / ER Iarskaia-Smirnov. - Saratov 2003.

Түйіндеме

Инклюзивті білім беру – мүмкіндігі шектеулі жандарды оқытудың заманауи моделі ретінде

Базаева Ж.Б., п. г. магистрі, Суранчиева З.Т., аға оқытушы

(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті)

Мақалада инклюзивті білім берудің, оны орта мектептерге ендіру мәселелері қарастырылған. Инклюзивті білім беру мәселелері жөнінде жүргізілген зерттеулерге талдау жасалған. Сонымен қатар, мемлекеттің білім беру ұйымдарына ендірудің құқықтық аспектілері келтірілген. Қоғам кез келген тұлғаға, олардың қызығушылықтары, қажеттіліктері және мүмкіндіктеріне сәйкес білім беру қажет. Өкінішке орай, заңда көрсетілген көптеген жақсы моменттер тек қағаз жүзінде қалып қойған. Өзге де дамушы заңдар тәрізде, мұнда да оны жүзеге асыру механизмі және ережелерін орындау айқындалмаған. Сондықтан қоғам инклюзивті білім беруді қабылдап, оны жүзеге асыру қажетті. Бұл принциптердің мәні – білім алуға деген барлық балалардың қолжетімділігі.

Түйін сөздер: инклюзивті білім беру, қоғамдық-мәдени саясат, нормалдау моделі, инклюзия моделі.

Резюме

Инклюзивное образование как современная модель обучения людей с ограниченными возможностями

Базаева Ж.Б., магистр п. н.

Суранчиева З.Т., старший преподаватель

(г.Алматы, Казахский государственный педагогический университет)

В статье рассмотрены проблемы инклюзивного образования, его внедрения в школы. Сделан анализ исследований по проблеме инклюзивного образования. А также рассмотрены правовые аспекты внедрения в учебные заведения республики. Общество обязано обеспечить любому лицу право выбора вида образования в соответствии с их интересами, потребностями и возможностями. К сожалению, большинство из положительных моментов, предусмотренных в законах до сих пор остаются только на бумаге. Как и многие другие прогрессивное законодательство, там практически отсутствует механизм реализации, реализация его положений. По той же причине, общество имеет предвзятое отношение к инклюзивному образованию. Поэтому, общество должно принять и содействовать в реализации инклюзивного образования. Суть этих принципов – в плане доступа к школьному образованию для всех детей, проживающих вблизи школы.

Ключевые слова: инклюзивное образование, социально-культурная политика, модель нормализации, модель инклюзий.

МРНТИ 20.01.07

Д.Бүркітова, 4 курс студенті

(Алматы, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті)

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ МАТЕМАТИКА ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН БІРІЗДЕНДІРУ ТУРАЛЫ

Аңдатпа

Мақалада еліміздегі демократиялық өзгерістерге сәйкес келетін қазіргі кезеңіндегі өзекті негізгі мақсаттар мен міндеттердің бірі терминология саласындағы жұмыстарды одан әрі дамыту, жүйелеу мен үйлестіру. Терминдерді біріздендіру, жетілдіру жұмыстары үздіксіз

үрдіс болғандықтан, жаңадан жасалып қолданысқа ене бастаған терминдерді іріктеп алумен бірге қажеттілігіне қарай жаңа терминдер жасап, оларды тілде орнықтыруға да көңіл бөлінуі қажет. Бұл мақала математика саласының терминдер жүйесін қамти отырып жүзеге асыруды қажет ету туралы баяндайды.

Түйін сөздер: термин, терминтану, біріздендіру, орнықтыру, жүйелеу, бірмәнділік, жинақылық, бірегейлік, сәйкестік.

Әлемдік қауымдастық Қазақстан Республикасын демократиялық және зайырлы мемлекет ретінде таныды. Кез келген елдің мемлекеттілігін айқындайтын негіз қалаушы фактор оның тілі болып табылады. Көп ғасырлық тарихы бар қазақ тіліне мемлекеттік мәртебе берілуіне байланысты оның қоғамдық маңызы арта түсті. Мемлекеттік тілдің әлеуметтік-қоғамдық функциясын дамытуда, оның қолданылу аясын кеңейтуде ұлттық терминологияны реттеудің, жүйелеу мен дамытудың ерекше маңызы бар. Кез келген ғылымды оқып білу, меңгеру немесе оны өзгелерге үйрету сол салада қолданатын арнаулы ұғым атауларынсыз мүмкін емес.

Математика терминологиясының дамуы мен қалыптасуы бірнеше кезеңдерден тұрады. Кезеңдерге бөлуде 15 республикалардағы терминологияның дамуы, КСРО-дағы ғылыми-техникалық терминологияның қалыптасуы, Қазақстан Республикасындағы халық ағарту ісінің дамуы ескеріледі. Бірінші кезең – 1920 жылдан 1934 жылға дейінгі, екінші кезең – 1934 жылдан 1950 жылға дейінгі, үшінші кезең – 1950 жылдан қазіргі уақытқа дейінгі аралықтарды қамтиды. Қазақ тілі білім беру мен ғылым саласындағы қызметін атқару мүмкіндігіне ие болып, терминдерді ұлт тілінде жасап, қалыптастыруға бет бұрған қазіргі уақытта терминнің формасы ғана емес, мағынасы да өзгеріске ұшырағаны байқалады. Термин шығармашылығының отызыншы жылдардан тоқсаныншы жылдарға дейінгі кезеңінде терминдерімізді орыс терминологиясына қарап қалыптастыру дәстүрі орныққан болса, терминологиядағы біріздендіру жұмыстары да сол бағытта жүргізілді.

Терминді адам қызметінің белгілі бір арнаулы саланың шеңберінде, негізінен ғылым тілінде, кәсіби мамандар тілінде, арнаулы әдебиеттерде қолданылатын сөз деп ұғамыз. Сонымен қатар, терминнің тек қана сөз емес, сөз тіркесі, сөйлемде де терминдер мол екенін білеміз. Терминологиялық тіркестер, терминдер жүйесінде көптеп кездеседі. Терминнің көп құрамдылығы оның кемшілігі емес, қайта ондай атаулардың ұғым мазмұнын дәл беру тұрғысынан артықшылықтары бар деп те саналады. Бұл тұрғыдан келгенде «Термин мағынасының дәлдігі оның қысқалығынан маңызды. Сондықтан да терминнің көп сыңарлы болуы оның кемшілігі емес. Егер қандай да бір ұғым бір-бірімен өзара жақсы үндескен сөздерден тұратын тіркеспен аталса, онда ол терминнің жүйелілік және сол ұғымның өзге ұғымдармен байланысын да көрсетеді.

«Термин – адам қызметі мен білімнің арнаулы салаларының жалпы, нақты немесе абстракті ұғымдарын белгілейтін белгілі бір арнаулы максаттар тілінің лексикалық бірлігі. Термин ұғым атауы болса, терминнің дефинициясы деген – сол ұғым атауына берілген дәл ғылыми анықтама. Термин сөздің мағынасы оның дефинициясы арқылы анықталады» дейді Шерубай Құрманбайұлы [1].

Ал Сәбетбай Елубаев терминдер туралы төмендегідей ойын айтады: «Термин – тиянақты ұғымның атауы. Термин – сөз» [2]. Термин деп аталған сөздерге балама іздегенде, ғылыми ұғымдарын, атауларын саралағанда, ең алдымен, қазақ тілінің қазынасын сарқа пайдалануымыз керек. Терминдер де негізінен жалпы әдеби тілдегі атау сөздер сияқты ұлт тілінің сөзжасам тәсілдерін пайдалану арқылы жасалады. Ұғымды атау жасау үлкен талғампаздық пен шығармашылық қабілетті қажет ететін күрделі жұмыс.

Термин тасымалдайтын ұғым көлемі мен мазмұнын негізге ала отырып, терминдерді төмендегі топтарға жіктей аламыз: Дұрыс терминдер. Ұғым туралы толық мағлұмат бере алатын терминдерді дұрыс терминдер дейміз. Жазықтық (плоскость), доға (дуга), жанама (касательная), жанасу нүктесі (точка касания) терминдері – дұрыс терминдер. Олар көбіне төл сөзімізді тура не ауыспалы мағынада қолданудан жасалады.

Жартылай дұрыс терминдер. Евклидтік емес геометрия (геометрия Лобачевского), шаршы, текше, үшбұрыш, көпбұрыш (многоугольник), куб теңдеу (кубическое уравнение) сияқты терминдерді жартылай дұрыс терминдерге жатқызуға болады, себебі олар өздері белгілейтін ұғым мазмұны мен көлеміне толық сәйкес келмейді. Бейтарап терминдер Матрица рангі (ранг матрицы), сайтан сатысы (чертова лестница), алидада, вронскиан, интеграл терминдері ұғымның негізгі қасиеттері туралы ешбір мәлімет бермейді. Терминдердің мұндай тобын бейтарап терминдер дейміз. Әрине, мұндай терминдер математиктерден басқаға бейтарап болғанымен, олардың қасиеттерімен таныстарға бейтарап бола алмайды. Өйткені, термин еске түссе, оның қасиеті, ал қасиеті айтылса, терминнің өзі еске түседі.

Бұрыс терминдер қазіргі қолданып жүрген сөздіктерімізде, математикалық әдебиетіміз бен ғылыми әдістемелік журналымызда жорамал сан (мнимое число), қиялдағы геометрия (воображаемая геометрия), бөлгіш группа (подгруппа) терминдері кездеседі. Бұл топтағы терминдердің элементтері артық немесе терминнің өзі терминделіп отырған ұғым мазмұнына қайшы болып келгендіктен немесе ұғым реляциясын сипаттамайтындықтан бұрыс терминдер дейміз. Бұрыс терминдердің оқу үрдісінде қолданылуы оқушыларда бұлыңғыр және теріс түсінік беруі мүмкін. Әрі терминнің тұрақсыздығына соқтырады [2].

Терминдерді зерттейтін ғылым саласы – терминология деп аталады. Қазақ тіліндегі ғылыми терминологияның қажеттілігі және оны жедел жасау керектігі жөнінде жиырмасыншы жылдардың өзінде-ақ көрнекті мәдениет қайраткерлері С.Сейфуллин, М.Әуезов, Қ.Сәтпаев және т.б. баспасөз беттерінде жазды. Мысалы, М.Әуезов «Ғылым тілі» мақаласында әртүрлі пәндерден оқулық жазуға кедергі болып отырған нәрсе – оның терминологиясы дей келіп, оны жүйелеп, келісіп пайдалану керек деген. С.Сейфуллин өз еңбектерінде интернационалдық терминдерді сол күйінде өзгертпей қолдануды ұсынды. Мұнда ол терминдерді реттеу мәселелерін де қойды.

Терминдерді біріздендіру мәселесі терминологияны халықаралықтандыру бағытына сәйкес жүргізіледі. Бір ғана ұлт тілінің ауқымында жүргізілетін тілішілік біріздендіру жұмысынан гөрі кеңестік тіл саясатының мүддесіне сай келетін тілаларлық ісіне мемлекет тарапынан айрықша мән беріледі.

Біріздендіру – терминология болған жерде үздіксіз жүргізіліп отыруға тиіс негізгі терминологиялық жұмыстардың бірі болғандықтан да термин туралы алғаш сөз бола бастаған жылдардың өзінде-ақ бірізділік мәселесіне айрықша мән беріледі. Халықаралық біріздендірудің түпкі мақсаты екі немесе одан да көп тілдердің терминологиялық жүйесінің ортақтығы артып, жақындай түсуін көздейді [3].

Терминологияны біріздендіру бірнеше сатыдан тұратын ауқымды да күрделі жұмыс. Тілші-терминолог ғалымдар терминологияны біріздендірудің бес сатысын атап көрсетіп жүр. Бірінші – белгілі бір тар мамандықтың шеңберінде біріздендіру; екінші – сала шеңберіндегі біріздендіру; үшінші – нақты бір ұлт тілінің шеңберіндегі біріздендіру; төртінші – туыстас тілдер шеңберіндегі біріздендіру; бесінші – тілаларлық, ұлтаралық біріздендіру.

«Терминология принциптері – терминдерді өмір талаптарына сай етіп сұрыптап алу принциптері» – дейді С. Елубаев. С. Елубаев ол қағидалардың бірнешеуін атап көрсетті: бір мәнділік, бірегейлік, сәйкестік, жинақылық қағидалары. Қазақ тіліндегі көптеген математика терминдері бір мәнділік принципін қанағаттандырады. Кейде, практикада бір ұғымды екі не бірнеше термин арқылы беру сөздіктерде, оқулықтарда, баспасөз беттерінде кездесіп жатады. Мысалы, система, жүйе – система; есептеуіш, есептегіш – счетчик терминдері бір ғана ұғымды сипаттап, синонимдік қатарды тудырып отыр.

Синонимдік терминдердің бірқатарының түпкі мағынасы нақты мағынасына сәйкес келсе, екіншілеріне бұлар жартылай сәйкес келуі мүмкін. Мысалы, текше – куб, шаршы – квадрат синонимдері мазмұны жағынан бере алмайды. Ал шешу (процесс), шешім (нәтиже) синонимдері ұғымның мағынасын дәлме-дәл жеткізеді.

«Тілімізде халықаралық терминдер әлі де көбейе береді және оған ешкім де бөгет бола алмайды. Орыс және шетел сөздерінен терминдік атаулар алу – біздің тілімізді байытатын үлкен арнаның бірі», – дейді Шерубай Құрманбай. Жалпы шет тілдерінен қабылданған терминдерге деген көзқарастың терминология дамуының әр кезеңінде әртүрлі болғандығы байқалады. Оны терминология дамуының әр кезеңінде осы терминдердің қалай аталғандығынан да көруге болады. Жиырмасыншы жылдың бас кезіндегі қазақ оқығандары өзге тілден қабылданған сөздерді «*жат сөздер*», «*кірме сөздер*», «*бұратана сөздер*», «*бөгде сөздер*», «*қотыр сөздер*», «*бұралқы сөздер*» деп атап, бұл сөздердің тілімізге көптеп кіруін тілімізді шұбарлау ретінде қабылдаса, 30-жылдардан бастап бұл атауларға «*интернационалдық терминдер*», «*халықаралық терминдер*» деген ат беріп, мұндай атаулардың көптеген халықтардың тілдеріне ортақтығын, ғылым-білім саласындағы қарым-қатынасты жеңілдететіндігін баса айта бастадық [1].

Тек бір айта кететін нәрсе мынау: орысша терминдердің де, сол сияқты халықаралық терминдердің де қазақ тіліне сіңетіні бар да, сіңбейтіні де бар. Қазақ тілінің өзіне тән туындау мүмкіншіліктерін пайдалана отырып, жаңа терминдер жасағандағы сияқты, шет тіл сөздерін әкелудің де жолы мен жүйесін таба білу керек, оларды қазақ тілінің фонетикалық жағынан да, грамматикалық жағынан да және сөйлеу тұрғысынан да бойына сіңіріп, тез игеріп әкететіндей болуын көздеу керек [3].

Ш.Құрманбайұлының «Терминтану», С.Елубаевтың «Орта мектепте математиканы оқыту процесінде терминдер мен символдарды пайдалану» атты еңбектерінде терминдерге қойылатын талаптарды төмендегі кесте түрінде атап көрсетелік:

Терминге қойылатын негізгі талаптар	Ш. Құрманбайұлы	С.Елубаев
Терминнің бірмағына-лығы. Терминнің негізінен бір арнаулы сала ішінде ғана бір мағынаны білдіруі, синонимдерінің болмауы	Мағыналық қайшылықтың болмауы (терминнің ұғым мазмұнына сай келуі)	Бір мәнділік. Ұғымға балама ретінде алынған термин мазмұны жағынан, мүмкіндігінше, дәлме-дәл сәйкес келуі керек
Термин мағынасының дәлдігі. Термин атаудың өзі белгілейтін ұғымның мазмұнын қамтып, ұғымның негізгі басты белгілерінің термин мағынасы арқылы берілуі	Бір мағыналылық. Бұл талап негізінен белгілі бір арнаулы терминология шеңберінде қойылады	Сәйкестік. Терминнің ғылыми және тұрмыстық мағынасы ажыратылуы тиіс. Терминологияға қойылатын мұндай принципті сәйкестік принципі дейді.
Терминнің қысқалығы немесе ықшамдылығы. Бірнеше сөздің тіркесуінен тұратын көп сыңарлы терминді ұғым атауы ретінде, атаусөз ретінде қолдану қолайлылық туғыза бермейді.	Терминнің ықшамдылығы: а) лексикалық ықшамдылық; ә) тұлға-лық ықшамдылық. Сөз тудыруға (деривациялық) қабілеттілігі. Бұл талап терминнің ықшамдығымен тығыз байланысты	Жинақылық.
Терминнің тілдегі сөзжасам заңдылықтарына сәйкес келуі	Тілдік нормаға сәйкес келуі (кәсіби жаргондардың, фонетикалық және грамматикалық нормадан ауытқулардың болмауы)	Бірегейлік. Сыбайлас ғылымдарда, мысалы, математика мен физикада, астрономия мен математикада ортақ бір терминді, сөз тіркесін және таңбалауды түрліше пайдалануға, сондай-ақ бұл ғылымдарға ортақ ұғымдарды әртүрлі атауға болмайды. Терминологияға қойылатын бұл принципті бірегейлік принципі деп атайды.
Терминнің туынды сөз жасауға қолайлы болуы. Бұл талап терминнің ықшам болуы қажет деген талаппен үндеседі.	Қолданысқа енгізілгендігі, терминді маман-дардың, ғылыми қауымның қабылдауы немесе жиі қолданылатындығы	Терминнің тұрақты, берік болуының бір принципі жазуға ықшам, айтуға жеңіл, шұбалаңқы емес, жинақы, орамды болып келуі. Осындай терминдер мағыналы болып, өмір-

		шең келеді. Терминнің қанағаттандыруға тиіс бұл принципін жинақылық принципі дейді.
Эстетикалық талаптарға сай келуі. Терминнің дыбысталуы айтуға қолайсыздық туғызбай, естуге жағымды болуы.	Жатық айтылуы (жағымды дыбысталуы)	

Қазіргі қазақ терминологиясында арнайы назар аударуды қажет ететін мәселенің бірі – тілімізге өзге тілдерден орыс тілі арқылы еніп, «халықаралық терминдер» деген атқа ие болып жүрген атаулар. Мұндай атаулар көбінесе Еуропа мен ТМД елдерінің бірқатарында қолданылады.

Басқа тілдерден терминдерді қабылдау қажеттілігі туғанда алдымен қабылданатын терминдердің қазақ тілінде дәл толық баламасы болса, олар аударылып алынады. Мысалы, тәуелсіз шама (независимая величина), жоғарғы табан (верхнее основание), туынды (производная) терминдері осы принцип бойынша жасалып, тұрақты терминдер ретінде қалыптасқан. Кей жағдайда шетел тіліндегі терминдерді аударғанда бір терминді бірнеше сөз арқылы немесе сөз тіркестері терминін бір сөз арқылы беруге де болады. Мысалы, летоисчисление – жыл санау, подкольцо – ішкі сақина, возведение в степень – дәрежелеу.

Интернационалдық термин дәрежесіне дейін көтерілмеген шетелдік, сол сияқты әдеби тіл дәрежесіне дейін көтерілмеген жергілікті сөздер математикалық термин бола алмайды [2]. Терминдердің туынды түбірлерін қабылдау қажет болғанда олардың түбір мағынасы халықаралық термин не оның элементі болса аударылмай сақталып, қазақ тіліне сай келетін қосымшалары жалғанады. Көп сөздер орнын тапқан. Мысалы, параллельность – параллельдік, программирование – программалау.

Егер уақытында тілші ғалымдар мен салалық мамандар болып бір тоқтамға келіп, ұсынылған баламалар мен жасалған жаңа терминдердің арасынан ең тиімдісін, сәтті жасалғанын іріктеп алмасақ, терминологияны реттеу, біріздендіру жұмыстарын жолға қоя алмаймыз. Бүкіл әлем тілдерінде терминологиялық жұмыстардың жүргізілуі сондай бейберекеттікке орын бермеу мақсатынан туындаған. Тәуелсіз мемлекеттің тілді дамыту саласындағы ғылымы елдің барлық рухани-мәдени өмірінің оң ілгерілеуіне және прогресіне сәйкес келуі тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Құрмантайұлы Ш. Терминтану. – Алматы. – 2006.
2. Елубаев С. Орта мектепте математиканы оқыту процесінде терминдер мен символдарды пайдалану. – Алматы. – 1984.
3. Исакова А.Қ., Бексұлтанова А.М. Математикалық пәндерді ағылшын тілінде оқытудың кейбір мәселелері // – Алматы энергетика және байланыс университетінің хабаршысы. – №4 (35). – 2016.
4. Қалыбеков Б. Халықаралық терминология саласында лингвостатистикалық зерттеулерді қолдану // Жоғары білім беру орындары. – 2005. – №5. – 45 б.

Резюме

О формировании и унификации математических терминов на казахском языке

Буркитова Д., студент 4 курса

(г. Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)

В статье рассматриваются вопросы развития и использования математических терминов, вопросы их систематизации, которые актуальны на современном этапе демократических преобразований происходящих в стране. В статье также рассматриваются вопросы унификации математических терминов, которая необходима для

совершенствования непрерывного процесса появления новых математических терминов и их внедрения в лексику языка.

Ключевые слова: термин, терминология, унификация, закрепление, систематизация, мобильность, идентичность, соответствия.

Summary

On the formation and unification of mathematical terms in the Kazakh language

Burkitova D., *student of the 4th course*

(Almaty, Kazakh state women's teacher training university)

The article discusses the main objectives for the development and use of math terminologies, their systematization and coordination, which are directly relevant to the current stage of democratic transformations taking place in the country. The article also discusses the unification of mathematical terms, which is necessary to improve the continuous process of the emergence of new mathematical terms and their introduction into the vocabulary of the language.

Keywords: term, terminology, unification, consolidation, classification, mobility, identity, compliance.

МРНТИ 27.01.45

М.Е. Ескалиев, *тех.ғ.д., профессор*, Ұ.Н. Аширбекова, *магистрант*

(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті)

САНДЫҚ ӘДІСТЕР ПӘНІН ОҚЫТУДЫҢ ҚАЖЕТТІЛІГІ МЕН ТИІМДІЛІГІ

Аңдатпа

Мақалада бүгінгі таңда оқу үрдісін сапалы, әрі тиімді өткізудің басты алғышарттарының бірі – инновациялық технологияларды ұтымды пайдаланып, сандық әдістер пәнін оқытудың қажеттілігі мен тиімділігін студенттер өз бетінше жұмыс жасауын дамытатын құрал болатындығында. Сандық әдіс – математикалық және дискреттік математика арқылы дамыған немесе туындаған ғылыми бағыттың мазмұнын көрсететін пән. Курс материалы алгебра амалдарымен тығыз байланысты, математикалық талдау және есептеу техникасы арқылы математикалық тапсырманың есептеу әдісінің негізгі білімін қалыптастырады. Сандық әдістерде есептеуді нәтижесіз шығару мүмкін емес және олардың компьютерлік технологияға көңіл бөлуі. Осыған байланысты әртүрлі ақпараттық технологияларға сүйенеді, қалыптасқан оқу барысында «Программалау», «ЭЕМ-ді программалық қамтамасыз етуді». Сандық әдістер пәнін оқытудың қажеттілігі мен тиімділігі – жоғары оқу орындары студенттері іскерлігінің дамуына әсер ететіндігін және оқу процесінің дербестігі мен тиімділігінің артуына мүмкіндік беретіндігінде. Мақалада заманауи білім берудегі сандық әдістер пәнін оқытудың қажеттілігі мен тиімділігін студент өздігінен білім алуы үшін, ақпараттық ресурстарды алуға мүмкіндік беретіндігі жайлы, сонымен қатар өздік жұмыстарды ұйымдастырудағы бағдарламалар құрылымы, оның дидактикалық материалдары, оқыту материалдарының визуалдауы, әдістемелік негіздері қарастырылды.

Түйін сөздер: Сандық әдістер, программалау, инновациялық технология.

Қазіргі таңда білім берудегі сандық әдістер пәнін оқытудың қажеттілігі мен тиімділігіне студент өздігінен білім бере алу, веб-технология, өздік жұмыс, инновациялық технологияларды жатқызамыз. Студенттің өздік жұмысы – бұл студенттің дидактикалық тапсырмаларды өзінше орындауға, танымдық әрекеттерге қызығушылығының қалыптасуына және нақты бір ғылым саласында білім жинақтауына бағытталған студенттің оқу әрекетінің

ерекше түрі. Өздік жұмыс студенттердің шығармашылық қабілеті мен біліктерін дамытуда, олардың барысында тиімді, әрі өнімді еңбек етуіне мол мүмкіндіктер жасайды. Өздік жұмысты оңтайлы ұйымдастыру елеулі практикалық міндет және маңызды ғылыми проблема болып табылады.

Ақпараттық және коммуникациялық технологиялар білім саласына қарқынды түрде енуде. Осы бағытта жоғары деңгейде дайындалған мамандарға сұраныс артуда. Осыған байланысты мектеп программаларына өзгерістер енген, қолданбалы және тәжірибелік тәсілдердің қолданылуы информатика пәнінің тиімділігі өсуде. Информатиканың бірегейлігі негізгі тәсіл мен объектілерді оқуда үйлесімділік табады (ақпарат, ақпараттық модель, алгоритм, орындаушы, автоматтандыру, компьютер, информациялық процесс, инновациялық азық және т.б.). Пәннің байланысын тереңірек ашуда қазіргі ақпараттық-коммуникациялық технологияларды жедел үйрену қажет. Есептеу математика бөлімі сандық әдіс – дискретті модельдерді оқуда, есептеу алгоритмдері және есептеу эксперименттерін үйренуде үлкен құрал. Себебі, бір-бірімен байланыс арқылы формализациядан реализацияға өтуін компьютерлік технологиялар арқылы көрсетеді: *«Математикалық модель Сандық әдіс (дискретті модель және есептік алгоритм)-> Программа немесе аспаптық (сандық әдісті іске асыру)->Сандық эксперимент және нәтижелік анализ».*

«Сандық әдістің» болашақ информатика пәнінің оқытушыларын дайындауда рөлі мынада. Біріншіден, сандық эксперимент негізінде ғылым және оқу дисциплинасы болашақ информатика пәнінің оқытушыларын дайындауды қалыптастырады. Кез келген ғылым – адам мәдениетінің элементі. Сандық экспериментте сандық әдістің маңызды бөлімі, шығару тапсырмаларының үлкен тәжірибелік шешімдері сақталған. Екіншіден, француз сөзінен шыққан информатика атауына (information – ақпарат, automatique – автомат) анықтама берейік: «информатика – бұл автоматты ақпаратты өңдеу». Біздің жағдайда автомат бұл компьютер, есептік әдістерді орындаушы. Сандық әдіс курсы бізге ақпаратты автоматты өңдеу процестерін, оның есептеу тапсырмаларындағы артықшылықтар мен кемшіліктерді көруге мүмкіндік береді. Ақпаратты өңдеу кезінде есептеу процесі мысал болады;

	«бастапқы	автомат
деректер	сандық процесі	нәтижесі»

Қолданбалы бастапқы деректер көбінесе өлшемді нәтижеде шығады және де қателері анықталады. Автоматта соңғы ресурстар болады және соған байланысты арифметикалық операцияларды орындағанда қате жібереді. Осылайша, біз түрленген ақпараттардың өзгеру схемасына өтеміз.

Бастапқы деректер	соңғы ресурстары бар	жинақталған қате есептік
қатемен	сандық процес	Автомат нәтиже

Бір тұрғыдан алып қарағанда есептеу процесінің автоматпен орындалуынан көбінесе өнімдісі «ақ жәшік» болады, процесті бақылаумен оның аралық нәтижесі автоматты есептеуді іске асырумен аяқталады.

«Сандық әдістің» осы жолмен әлем көзқарасы және жалпы білімдік рөлін түсініп, Хеммингтың бағалануынша: «есептеу мақсаты – сан емес түсінік» деген мағынадан адам есептесудің қалай болатынын түсіну керек. Түсінбеген адам тек сандарды ғана көреді, бірақ түпкі мағына есептеулердің түпкірінде жасырын екенін түсінбейді. «Сандық әдіс көп есептік мысалына, шешімдердің тапсырмаларында процесс бар (ақпаратты түрлендіру), сонымен қатар компьютердің қабілеті осы процесті іске асыру үшін және осы ойда еңбектің автоматты интеллектуалды қаржысы және де анализ нәтижелері үшін интеллектуалды және уақытша ресурстарынан босату».

Жаңа тиардтың туындауы, ақпараттық технологияларды және информатика саласында методологиялық негізді айқындайтын ақпарат – ақпараттық технологиялар, біз жұмыс жасауда базалық курс «сандық әдісті» кәсіби информатика пәнінің болашақ мамандарын дайындауда үйлесімділік көрсетуде сандық эксперимент дискретті математикалық тапсырма ретінде қарау, модельді математикалық тапсырма ретінде қарау. Сандық әдістің алгоритмдік іске асуын математикалық тапсырма шешімі, компьютерді қолдануда ақпараттық модельді іске асыруда, сандық экспериментке компьютерлік технологияның қолдануымен түсіндіруге болады.

Сандық әдіс – математикалық және дискреттік математика арқылы дамыған немесе туындаған ғылыми бағыттың мазмұнын көрсететін пән. Курс материалы алгебра амалдарымен тығыз байланысты, математикалық талдау және есептеу техникасы арқылы математикалық тапсырманың есептеу әдісінің негізгі білімін қалыптастыру. Сандық әдістерде есептеуді нәтижесіз шығару мүмкін емес және олардың компьютерлік қолдаумен орындауына көңіл бөлу, осыған байланысты әртүрлі ақпараттық технологияларға сүйенеді, қалыптасқан оқу барысында «Программалау» «ЭЕМ-ді программалық қамтамасыз етуді» және де ЭЕМ-де практикалық шешімдерді шешкендегі тапсырмалар. Дерексіз есептеу алгоритмдерін қою «дискреттік математика», «алгоритм теориясы», «теориялық негізгі ақпараттық» әдептерді оқығанда теориялық негіз қалыптасады.

Қазіргі таңда жоғары оқу орындарында (ЖОО) оқытуда әртүрлі есептеу әдістері бар, олар жаңа оқулықтарда, арнайы оқу құралдарында, сонымен қатар ғылыми тәжірибелік институттардағы зерттеулерде өз бейнесін тапқан. Көбінесе классикалық оқу орындарда тек негіздік және теориялық дайындыққа ғана көңіл бөледі, ал пәннің жақтастары ЖОО-да теориялық курсты дамытуға назар аударуды ұсынуда. Техникалық ЖОО есептеу математика курсы қолданбалы және техникалық бағытқа бағытталғаны айқын. М.П.Лапчик, М.И.Гагулиннің, Е.К.Хеннердің ойынша «педагогикалық ЖОО-ның информатика студенттері тек негізгі математиканы ғана емес, онымен қолданбалы және таңдамалы ретінде де жұмыс жасау». Техникалық бағыттың жақтастары классикалық сандық есептеу алгоритмімен қоса олардың программаларын оқытуды жөн деп санайды.

Осы жерде А.А.Самарского мен А.В.Гулиннің сандық ерекшеліктерін белгілеген: «біріншіден, есептеу әдісіне оның еселілігі, яғни бірдей тапсырмалардың бірнеше жолдармен шешілуі. Екіншіден, қайта туындаған ғылыми тапсырмалар және есептеу техникасының тез жетілуі қолданыстағы алгоритмдерді жоғары бағалап, олардың жаңаларының жасалуына әкеледі» тізімделген пәннің ерекшелігі, ол ауқымдылығы және жарияланбауы пәнді елестету ерекшелігін жасайды «тұтастай және қаталдықпен». Осыны ескере отырып, кәсіби болашақ оқытушыларды дайындау барысында біз курстың негізгі мақсаты «Сандық әдістері» ортақ ойлардың негізінде жатқан математикалық тапсырмалардан сандық шешімге дейін қарым-қатынаста болуын қамтамасыз етеміз. Осылайша біз математикалық тапсырмаларды қарастырғанда компьютерлік қолдау арқылы математикалық аппараттың тұтқырлығынан, абстрактылы есептеу алгоритмінің орындалуын қарастырамыз.

Сонымен болашақ информатика пәнінің оқытушыларын дайындау барысында көбінесе пайдалысын біз ымыралы шешім деп ойлаймыз, техникалық бағыттағы курстың ақылға қонарлық шешімі осы. Біздің көзқарасымыз бойынша педагогикалық ЖОО-да «сандық әдісті» үйренуде оқу орны қажетті білім беруге, дағдыларды есептеу, ғылыми іргесі сенімді болуы тиіс; фактілерді, ойларды, әдістерін түсіну және сонымен бірге компьютерлік технологиялар жолымен қолданбалы математикалық тапсырмаларды құрастыра білу қажет. Осыдан «сандық әдіс» курсы болашақ оқытушыларды дайындауда негіз болады; студенттің есептеу мәдениетінде, ғылыми көзқарастарында жоғары деңгейге ие болуы керек, «компьютерлік модельдеу» курсын оқуда теориялық және технологиялық негізін құрастыру, арнайы курстарды және курстық, дипломдық жұмыстарын жасай білуі тиіс. «Сандық әдіс» курсы басқа сабақ дайындық әдептерімен бірге информатика пәнінің оқытушыларына

теориялық және технологиялық дайындаудың негізін құрастырады, содан «информатикада теория және әдісін үйрену» әдебінің басты әдебін жасайды.

Алгебра және
геометрия

Дискретті математика

программалау

Қазіргі жағдайда үнемі көлемнің өсуі және ақпаратты негізгі дайындықтың артуы пән бойынша жаңа әдіс өнімділігі заманауи маманға сұраныс та, осының бәрін білу талабы қиындықтарға әкеліп соғуда. Осыны шешу үшін оқу орындарында ақпараттық коммуникациялық технологияларды қолдану қажет, бұл білімді жаңа сатыға көтереді. Қоғамның үшінші мыңжылдығын қазір ақпараттық қоғам дейді, яғни қоғам кешенді барлық әлеуметтік ақпараттық құрылымға ие. Ақпараттық қоғамды постиндустриалды қоғамның артындағы және халықтың ақпараттануы мен білімділігі тарихи жетілудің бір жаңа сатысы десек те болады. Қазіргі қоғамның ақпараттануының негізгі ерекшеліктері:

- Мәдениет, өнер, білім салаларында барлық ақпараттарға ие болуы;
- АКТ-ның көмегімен ақпараттық өзара іс-қимылдарды жүзеге асыру.

АКТ-ны әртүрлі салаларға енгізу компьютерлерде, оргтехникада, телекоммуникацияда; жоғары деңгейдегі қолданушы интерфейсі, ақпараттық процестерге қолданушылардың белсене қатысуы (есептеу саласында кәсіби болмаса да); әлеуметтік желілер арқасында жойылып кеткен программалар мен базалық мәліметтерде; жаңа ақпараттық технологияларды дамытуға негізделеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации / Р.Ф. Абдеев. – М.: ВЛАДОС, 1994. – 336 с.
2. Агапова О.И. О трех поколениях компьютерных технологий обучения / О.И.Агапова, А.О. Кривошеев, А.С. Ушаков // Информатика и образование. – 1994. – № 2. – С. 34-40.
3. Акилова И.М. Вычислительная математика / И.М. Акилова. – Благовещенск: АмГУ, 2004. – 165 с.
4. Алехина И.В. Дидактические основы применения ЭВМ в процессе формирования педагогических умений будущих учителей: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / И.В. Алехина. – Брянск, 1994. – 20 с.
5. Алутина Е.Ф. Теоретическая информатика: Учебное пособие / Е.Ф. Алутина, И.А.Румянцев; под общ. ред. д.т.н., проф. И.А. Румянцева. – СПб.-Благовещенск: Изд-во БГПУ, 2005. – 361 с.
6. Апатова Н.В. Информационные технологии в школьном образовании / Н.В.Апатова. – М.: Институт общеобразовательной школы РАО, 1994. – 228 с.
7. Апатова Н.В. Влияние информационных технологий на содержание и методы обучения в средней школе: Дис... д-ра пед. наук: 13.00.02 / Н.В. Апатова. – М., 1994. – 354 с.
8. Арушанян О.Б. Практикум на ЭВМ по вычислительным методам. Численное решение нелинейных уравнений / О.Б. Арушанян. – М.: Изд-во МГУ, 2003. – 37 с.
9. Архангельский С.И. Учебный процесс в высшей школе, его закономерные основы и методы: Учеб.-метод. пособие / С.И. Архангельский. – М.: Высш. школа, 1980. – 368 с.
10. Социальные и психологические последствия применения информационных технологий (Материалы международной интернет-конференции, проходившей 20.03 - 14.05.2001 на информационно-образовательном портале www.auditorium.ru) / Под общ. ред. А.Е. Войскунского. – М.: Московский общественный научный фонд, 2001. – 284 с.

Резюме

Численные методы эффективности и потребности обучения

М. Е. Ескалиев., д.т.н., профессор, У.Н. Аширбекова, магистрант

(г.Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)

В этой статье рассматривается вопрос как эффективно использовать инновационную технологию в процессе учебной деятельности на данность этого цифрового предмета, в учебе дает студентам необходимую эффективность самостоятельности.

Числовой метод – показывает направление содержания науки разработанное с помощью дискретной математики и математики. Материалы курса тесно связаны с алгеброй и вычислительной техникой, для того чтобы сформировать знание математических навыков. В связи с этим, основывается на информационные технологии во время обучения «Программирования» и «Программного обеспечения ЭВМ».

Необходимость и эффективность в обучении цифровых методов в высших образовательных учреждениях дает возможность студентам повысить эффективность и развивать квалификацию. В этой статье рассматривается эффективность цифровых методов современного образования и дает возможность студентам самостоятельно обучаться и взять ресурс информации, а также организовать направленные структуры программы и дидактических материалов.

Ключевые слова: цифровые методы, программирование инновационных технологий.

Summary

Numerical methods of efficiency and learning needs

M.E.Eskaliev., Doctor of Technical Sciences, Professor, U.N. Ashirbekova, master student

(Almaty, Kazakh State Women's Teacher Training University)

This article examines the question of how to effectively use innovative technology in the process of learning activities to the givenness of this digital subject, in learning gives students the necessary effectiveness of independence.

Numerical method - shows the direction of the content of science developed with the help of discrete mathematics and mathematics. The course materials are closely connected with algebra, and computer technology to form knowledge of mathematical skills. In this regard, based on information technology while learning "Programming" and "computer Software".

The necessity and effectiveness in teaching digital methods in higher educational institutions gives the students an opportunity to improve efficiency and develop skills. This article examines the effectiveness of digital methods of modern education and allows students to independently learn and to get the resource information, and arrange to structure programs and learning materials.

Key words: numerical methods, programming of innovative technologies.

МРНТИ 27.03.19

Ж.А.Мүсірәлиев, аға оқытушы, З.Т.Суранчиева, аға оқытушы, А.С.Маханова,
оқытушы

(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті)

ЭЛЕКТРОНДЫ СЫЗБА ҚҰРУДА ЛОГИКАЛЫҚ ФОРМУЛАЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Аңдатпа

Кез келген бір құрылымды, құрылғының жобасын жасау үшін оны тапсырыс беретін адам орындаушыға құрылғының атқаратын қызметін, орындауға тиісті амалдардың тізбегін және олардың тәуелді болатын параметрлерін береді. Соған байланысты құрылғыны

жобалаған кезде оның кірмесіндегі және шықпасындағы басқа параметрлерді алуымыз керек. Осы мәселені программа арқылы жүзеге асыру үшін есептің алгоритмі мен блок-сызбасын құрамыз. Сонымен қатар, оны программа түрінде ғана емес, сұлба түрінде де жобалауға болады. Ол үшін логика алгебрасының формулаларын қолданамыз. Негізінде ол сұлба және, немесе, терістеу деген амалдарынан тұрады. Тапсырма көбінде сөз түрінде беріледі, оны логикалық тілге аударып, формуламен сипаттап шығамыз. Сипаттаған соң алынған формуланы түрлендіріп, қажет жерінде ықшамдаймыз, осылайша алынған формуладан сұлба дайындауға болады.

Түйін сөздер: электронды сұлба, логикалық формула, конъюнктивтік нормальды форма, дизъюнктивтік нормальды форма, амалдар жүйесі, функционалдық сұлба.

Электронды сұлбалардың жұмыс істеу шарты мен оның функциясы сөз түрінде немесе екілік айнымалылар мен олардың функцияларының кестесі түрінде беріледі. Осының негізінде сұлбаның жұмысын сипаттайтын логикалық формулалар құрастырылады. Одан кейін алынған логикалық өрнектерді талдап және функционалдық сұлбадағы элементтер саны ең аз болатындай ықшам түрге келтіріледі. Нақты айтқанда, логикалық өрнектердің қайталанатын мүшелерін анықтау керек. Электронды сұлбаларды логикалық өрнектермен сипаттау үшін алгебра-логикалық амалдар мен логикалық байланыстардың толық жүйе туралы теоремасы пайдаланылады.

$F(X_1, X_2, \dots, X_n)$ – ақырлы екілік айнымалылардың кез келген екілік функциясы болсын. Егер F нөлге тепе-тең болмаса және $Q_1, Q_2, \dots, Q_k$ -оның анықталу облысының, $F = 1$ болатын барлық нүктелері болса, онда

$$F(X_1, X_2, \dots, X_n) = G_1 \vee G_2 \vee \dots \vee G_k \quad (1)$$

формуласын қолдануға болады.

мұндағы:

$$G_j = Y_{j1} \wedge Y_{j2} \wedge \dots \wedge Y_{jn} \quad (j = \overline{1, k})$$

$j = \overline{1, n}$ үшін

$$Y_{ji} = \begin{cases} x_i, & \text{егер } Q_j \text{ нүктесінде } x_i = 1 \text{ болса} \\ \overline{x_i}, & \text{егер } Q_j \text{ нүктесінде } x_i = 0 \text{ болса} \end{cases}$$

Сонымен қатар, егер F бірге тепе-тең болмаса және $R_1, R_2, \dots, R_e$ анықтау облысының $F = 0$ болатын нүктелері болса, онда

$$F(X_1, \dots, X_n) = H_1 \wedge H_2 \wedge \dots \wedge H_e \quad (2)$$

формуласын қолдануға болады.

Мұндағы $H_j = Z_{j1} \vee Z_{j2} \vee \dots \vee Z_{jn} \quad (j = \overline{1, e})$, және $j = \overline{1, n}$ үшін

$$Z_{ji} = \begin{cases} x_i, & \text{егер } R_j \text{ нүктесінде } x_i = 0 \text{ болса} \\ \overline{x_i}, & \text{егер } R_j \text{ нүктесінде } x_i = 1 \text{ болса} \end{cases}$$

(1) және (2) формулалардан кез келген екілік айнымалы екілік функцияның оның айнымалыларына қолданылатын $\vee, \wedge$ ақырлы амалдарының суперпозициясы түрінде көрсетуге болатындығы шығады. Бұл мағынада $\{-, \wedge, \vee\}$ амалдар жүйесі толық деп аталады. $\vee$ амалын – және $\wedge$ амалы арқылы өрнектелетіндіктен $\{-, \wedge\}$ амалдар жүйесі толық болады. Осылайша, $\wedge$ амалы – және $\vee$ амалдары арқылы өрнектелетіндіктен $\{-, \vee\}$ амалдар жүйесі толық деп аталады.

$$\overline{\overline{A}} = A \quad \text{және} \quad A \wedge B = (A \vee B) / (A \vee B)$$

формулалары – және $\wedge$ амалдары тек Шеффер амалы арқылы өрнектеледі, яғни бұл амал тек бір өзі толық жүйе болады.

(1) және (2) формулалар кез келген кесте арқылы берілген екілік функцияны конъюнктивтік нормальды форма (ары қарай КНФ) және дизъюнктивтік нормальды

формаларында (ары қарай ДНФ) көрсетуге мүмкіндік береді. Алынған логикалық өрнектен құрамында тек инвертор, сәйкестік, жинақтау сұлбалары ғана болатын функциональдық сұлба құрастыруға болады.

Мысал. Электронды сұлбаның үш кірмесі А, В, С және екі шықпасы бар U және V. Сұлбаның жұмысы келесі кестемен сипатталады:

ABC	U	V
0	0	0
0	0	1
0	1	0
0	1	1
1	0	0
1	0	1
1	1	0
1	1	1

Осы электронды құрылғының жұмысын өрнектейтін функционалды сұлбаны құру керек.

1) U (A, B, C) және V (A, B, C) функцияларын өрнектейтін дизъюнктивтік нормальды форманы дайындаймыз.

а) U (A,B,C) = 1 болатын нүктелерді анықтаймыз. Бұлар

$Q_1(0, 0, 1), Q_2(1, 1, 0), Q_3(1, 1, 1)$ нүктелері.

$G_j (j = 1, 3)$ нүктелері (ср-ра)

$$G_1 = A \wedge B \wedge C$$

$$G_2 = A \wedge B \wedge C$$

$$G_3 = A \wedge B \wedge C$$

(1) формуладан U функциясы үшін ДНФ аламыз:

$$U = (A \wedge B \wedge C) \vee (A \wedge B \wedge C) \vee (A \wedge B \wedge C) \quad (3)$$

б) V (A,B,C) = 1 болатын нүктелерді анықтаймыз.

Бұлар: $Q_1(0,1,1), Q_2(1,1,0)$ нүктелері. $G_j (j = 1,2)$ функциялары:

$$G_1 = A \wedge B \wedge C$$

$$G_2 = A \wedge B \wedge C$$

(1) формуладан V функциясының ДНФ-ын анықтаймыз:

$$V = (A \wedge B \wedge C) \vee (A \wedge B \wedge C) \quad (4)$$

2) U (A,B,C) және V (A, B, C) конъюнктивтік нормальды формада жазамыз.

а) U(A,B,C) = 0 болатын нүктелерді анықтаймыз. Бұлар $R_1(0,1,0), R_2(0,1,0), R_3(0,1,1), R_4(1,0,1), R_5(1,0,1)$ нүктелері.

$H_j (j = 1,5)$ функциясын тұрғызамыз:

$$H_1 = A \wedge B \wedge C$$

$$H_2 = A \wedge B \wedge C$$

$$H_3 = A \wedge B \wedge C$$

$$H_4 = A \wedge B \wedge C$$

$$H_5 = A \wedge B \wedge C$$

(2) формуладан функцияның КНФ-ын табамыз:

$$U = (A \vee B \vee C) \wedge (A \vee B \vee C) \wedge (A \vee B \vee C) \wedge (A \vee B \vee C) \wedge (A \vee B \vee C) \quad (5)$$

б) V(A,B,C) = 0 болатын нүктелер: $R_1(0,0,0), R_2(0,0,1), R_3(0,1,0), R_4(1,0, 0), R_5(1,0,1), R_6(1,1,1)$. H_j формуласын тұрғызамыз

$$H_1 = A \wedge B \wedge C$$

$$H_2 = A \wedge B \wedge C$$

$$H_3 = A \wedge B \wedge C$$

$$H_4 = A \wedge B \wedge C$$

$$H_5 = A \wedge B \wedge C$$

$$H_6 = A \wedge B \wedge C$$

(2) формуладан V функциясы үшін КНФ аламыз:

$$V = (A \vee B \vee C) \wedge (A \vee B \vee \bar{C}) \wedge (A \vee \bar{B} \vee C) \wedge (\bar{A} \vee B \vee C) \wedge (\bar{A} \vee \bar{B} \vee \bar{C})$$

3) (3) және (5) формулалардың эквивалентті екенін дәлелдеу үшін (3) формуланың ақиқаттық мәндерінің кестесін жасаймыз.

$$U = \underbrace{(\bar{A} \wedge \bar{B} \wedge C)}_{(a)} \vee \underbrace{(A \wedge B \wedge \bar{C})}_{(b)} \wedge \underbrace{(A \wedge B \wedge C)}_{(c)}$$

(5) формула үшін ақиқаттық кестесін құрамыз:

$$U = \underbrace{(A \vee B \vee C)}_{(a)} \wedge \underbrace{(A \vee \bar{B} \vee C)}_{(b)} \wedge \underbrace{(A \vee \bar{B} \vee \bar{C})}_{(c)} \wedge \underbrace{(\bar{A} \wedge B \vee C)}_{(d)} \wedge \underbrace{(\bar{A} \wedge B \vee \bar{C})}_{(e)}$$

Екі кестенің де соңғы бағандарындағы U функциясының мәні бірдей болғандықтан (3) және (5) логикалық өрнектері де мәндес болады.

4) (4) және (6) формулалардың эквиваленттілігін дәлелдейік.

$V = (\bar{A} \wedge B \wedge C) \vee (A \wedge B \wedge \bar{C})$ формуласы үшін ақиқаттық кесте құрайық.

(6) формуланың ақиқаттық кестесін құрайық:

$$V = \underbrace{(A \vee B \vee C)}_{(A)} \wedge \underbrace{(A \vee B \vee \bar{C})}_{(B)} \wedge \underbrace{(A \vee \bar{B} \vee C)}_{(C)} \wedge \underbrace{(\bar{A} \vee B \vee C)}_{(D)} \wedge \underbrace{(\bar{A} \vee B \vee \bar{C})}_{(E)} \wedge \underbrace{(\bar{A} \vee \bar{B} \vee \bar{C})}_{(F)}$$

Екі кестедегі де соңғы бағандағы V функциясының мәндері бірдей болуы (4) және (6) өрнектің мәндес екендігін дәлелдейді.

5) (3) және (4) формулаларды түрлендірейік.

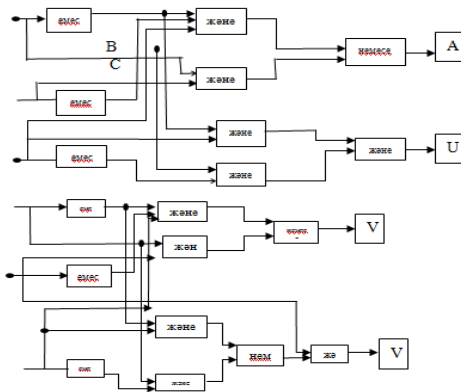
$$U = (\bar{A} \wedge B \wedge C) \vee (A \wedge B \wedge C) \vee (A \wedge B \wedge C) = (\bar{A} \wedge \bar{B} \wedge C) \vee (A \wedge B) \wedge 1 = (\bar{A} \wedge \bar{B} \wedge C) \vee (A \wedge B) = [(A \wedge B) \wedge C] \vee (A \wedge B);$$

$$V = (\overline{A} \wedge B \wedge C) \vee (A \wedge B \wedge \overline{C}) = B \wedge [(A \wedge C) \vee (A \wedge \overline{C})] = A \wedge (A \approx C).$$

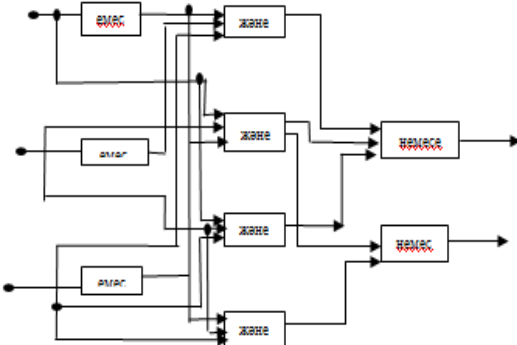
6) U және V формулаларына сәйкес электронды құрылғының жұмысын сипаттайтын функционалды сұлба құрастырайық.

$$V = B \wedge [(\bar{A} \wedge C) \vee (A \wedge \bar{C})]$$

$$V = B \wedge [(\bar{A} \wedge C) \vee (A \wedge \bar{C})]$$

(3)және (4) формулаларға сәйкес функционалды сұлба құрастырайық.

Бірінші функционалды сұлбада 10 қарапайым элемент қолданылады, ал екіншісінде 9 элемент, яғни екінші функционалды сұлба тиімді болады. Сондықтан ДНФ және КНФ немесе олардан құрылған формулалар функционалды сұлба құруға тиімді бола бермейді.

Мысалы $U = (\bar{A} \wedge \bar{B} \wedge \bar{C}) \vee (A \wedge B)$ ж/е $V = (\bar{A} \wedge \bar{B} \wedge \bar{C}) \vee (A \wedge B \wedge \bar{C})$ ДНФ формулаларының функционалды сұлбаларды құрастыру үшін: 3 инвертор $(\bar{A}, \bar{B}, \bar{C})$, 4 үйлесімділік сұлбасы: $(\bar{A} \wedge \bar{B} \wedge \bar{C}), (A \wedge B), (\bar{A} \wedge B \wedge \bar{C}), (A \wedge B \wedge \bar{C})$ және 2 жинақтау сұлбасы қажет болады. Бұл сұлбаның тиімділігі өткен сұлбамен бірдей.

Үшкірмені (А, В, С), екішықпалы (U, V) электронды құрылғының жұмысы келесі кірмекестесінде көрсетілген. U және V мәндері кірмесіндегі кірме (А, В, С) мәндерінің комбинациялары бойынша 2-кестемен анықталады.

A, B, C мәндерінің комбинацияларының нөмірі					
1					
2					

3					
4					
5					
6					
7					
8					

Әр нұсқада U және V мәндері мәндер комбинацияларының ($U=1$ және $V=1$ болатын) нөмірімен анықталады.

Вариант	V	V	Вариант	V	V
1	13,4	3,7	11	2,4,8	1,4
2	2,3,6	2,4	12	2,5,7	3,5
3	2,3,8	2,4	13	2,5,8	3,8
4	1,4,6	4,7	14	2,5,6	3,8
5	1,4,8	2,8	15	3,4,6	3,7
6	2,3,5	3,7	16	3,4,8	2,4
7	1,3,7	2,7	17	3,5,7	4,7
8	2,4,5	4,6	18	3,5,8	2,5
9	1,4,7	2,4	19	4,6,8	6,7
10	2,4,6	3,6	20	4,7,8	4,6

Мысалы кестенің 18 нұсқасындағы электронды құрылғының жұмысы былай сипатталады:

	№	A	B	C	U	V
	1	0	0	0	0	1
V →	2	0	0	1	0	1
U →	3	0	1	0	1	0
	4	0	1	1	0	1
U →	5	1	0	0	1	1
V →	6	1	0	1	0	0
	7	1	1	0	0	0
U →	8	1	1	1	1	0

- 1) U және V функцияларын ДНФ түрінде келтіру керек.
- 2) U және V функцияларын КНФ түрінде көрсету керек.
- 3) Ақиқаттық мәндер кестелерінің көмегімен алынған ДНФ және КНФ формуласының U үшін мәндестігін дәлелдеу керек.
- 4) функциясы үшін ДНФ және КНФ формаларының мәндестігін дәлелдеу керек.
- 5) ДНФ-ты пайдалана отырып, түрлендіріп қорытынды шығару керек.

Қорыта келгенде, қолымыздағы бар сұлбаларға немесе басқа жағдайға байланысты сұлбаның түрін өзгерттік. Әр формулалар бір-біріне мәндес формулалар болып шығу керек. Тепе-теңдіктерін дәлелдеу үшін ақиқаттық кестесін құрып тексердік. Бұл берілген тапсырыс болғандықтан соңында қай сұлба қажет екенін тапсырушымен бірге шешеміз. Есепті қарастырып, оның сипатталу кестесін алдық. Осыған байланысты сұлба құрастырдық. Ол үшін оның формулалары мен функцияларын енгізіп, өзара салыстырдық. Нәтижесі бірдей болып шықты. Таңдау тапсырыс берушінің еншісінде. Бұл толық шешілген есеп студенттің ойлау қабілетін, өнертапқыштығын дамытады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Макарова Н.В., Рамин Е.Л. и др. Основы схемотехники: Сборник задач. Под. ред. Н.В.Макаровой. – М.: Финансы и статистика. – 1997.
2. Янпольский В.С. Основы автоматики и вычислительной техники. – Москва. Просвещение. – 1991.
3. Кирюхин В.М., Лапунов А.В. Окулов С.М. Задачи по информатике. Международные олимпиады 1989-1996, для факультативов по информатике в старших классах. — М.: АБФ. – 1996.

4. Каймин В.А. и др. Основы информатики и вычислительной техники. – М.: Просвещение. – 1989.

Резюме

Использования логических формул в создании электронных схем

Ж.А.Мүсірәлиев, ст.преподаватель, З.Т.Суранчиева, ст.преподаватель

А.С.Маханова, преподаватель

(г. Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)

Мы преобразовали схемы, в зависимости от использованных элементов выбрали другой эквивалент схемы. Все формулы должны быть равносильными формулами друг с другом. Чтобы доказать остатки проверяется создав таблицу истинности. Выбор конкретной схемы из приведенных схем решается совместно с заказчиком. Решая конкретные задачи получили таблицы истинности. На основе полученного результата составили схему. Сравнили полученные эквивалентные схемы. Задавая входные параметры увидели, что выходных функции одинаковые. Выбор конкретной схемы предоставляем заказчику. Считаем это работа полезна студентом для развития способности самостоятельного решения технических задач.

Ключевые слова: электронная схема, алгебра логическая формула, конъюнктивно нормальная форма, дизъюнктивная нормальная форма, система операции, функциональная схема.

Summary

Using a logical formula in the creation of electronic circuits

Zh.A.Musiraliyev, Senior instructor, Z.T.Suranchieva, Senior instructor

A.S.Makhanova, instructor

(Almaty city, Kazakh State Women's Teacher Training University)

We transformed the scheme, depending on the used components selected another equivalent circuit. All formula should be tantamount to formulas with each other. To prove the remains of creating a truth table is checked. The choice of the scheme of the above schemes is decided together with the customer. Solving specific problems have received the truth table. Based on the result amounted scheme. We compare the equivalent circuits. By setting the input parameters to see what features the same output. The particular scheme provide to the customer. We believe this work is useful for the student to develop the ability of self-solve technical problems.

Keywords: electronic circuit, logical algebra formula conjunctive normal form, disjunctive normal form, operation system, functional diagram.

МРНТИ 29.03.19

А.Қ.Ершина, ф.-м.ғ.д., профессор, Э.О.Құткелдиева, оқу шебері
(Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті)

ЖЕЛКЕНДІ ЖЕЛ ТУРБИНАСЫНЫҢ АЭРОДИНАМИКАЛЫҚ ХАРАКТЕРИСТИКАЛАРЫН АНЫҚТАУ

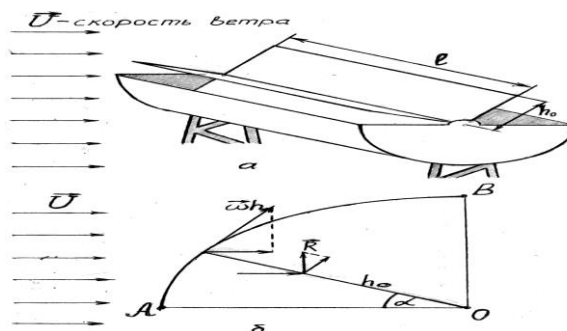
Аңдатпа

Барлық жел турбиналарын жұмыс істеу принциптеріне қарай 3 типке бөлуге болады: желкенді жел турбинасы (Савониус), пропеллерлік жел турбинасы және қалақшалы Дарье тәрізді жел турбиналары. Мақалада желкенді жел турбинасының құрылысы мен жұмыс істеу принциптері қарастырылған. Сонымен қатар жел турбинасының аэродинамикалық характеристикалары: қалақшаның көтеру күші мен маңдайлық кедергі күшінің

коэффициенттері, турбинаның қуаты, жел энергиясын пайдалану коэффициенті мен жүрдектік дәрежесі және т.б. теориялық негізде анықталған. Нәтижесінде теориялық жолмен анықталған мәндер экспериментпен салыстырылған.

Түйін сөздер: Савониус, қалақшаның көтеру күші, маңдайлық кедергі күші, жүрдектік дәрежесі, жел энергиясын пайдалану коэффициенті.

Желкенді жел турбинасының аэродинамикалық характеристикаларын есептеу әлдеқайда оңай. Мысал ретінде төрт қалақшалы жел турбинасын қарастырайық (1-сурет). Әрбір қалақша жел қысымын толығымен ОА қалпынан ОВ қалпына бұрылғанда (1а-сурет) қабылдайды. ОВ қалпының арғы жағында атқылау бұрышы теріс болады және алдыңғы қалақшаға көлеңке түсіретін келесі қалақша пайда болады. Осылайша әрбір қалақшаға айналу моменті өзі сызатын дөңгелектің бірінші ширегінде беріледі. Осы квадрантта жел турбинасына желдің қуаты беріледі. Ол $\vec{R}$ көтеру күші мен қалақшаның D кедергі күшінің жұмысына шығындалады.

Сурет 1 – Төрт қалақшалы желкенді жел турбинасының қарапайым конструкциясы

Желдің қозғалыс бағытымен айналатын ауданы $S_0 = l h_0 \text{ м}^2$. Тік төртбұрышты қалақшаны координаталар жүйесімен байланыстырайық. Сонда қалақшаға келіп жететін жел ағынының жылдамдығы $|\vec{u}| = |\vec{U}| - |\vec{W}| \sin \alpha$, мұндағы $\vec{W} = \vec{\omega} h$ - айналу өсінен h қашықтықтағы қалақша элементі қозғалысының сызықтық жылдамдығы. Динамикалық қысымның қорытқы күшін табу үшін, ауа ағынының салыстырмалы жылдамдығына біркелкі тең әсер векторын табу қажет. Осы мақсатпен соңғы өрнекті $S_0 = l h_0$ беті бойынша интегралдайық. Жылдамдықтың өлшем бірлігін сақтау үшін h_0 -ге бөліп, h_0 -ге көбейтеміз

$$|\vec{u}_0| = \frac{1}{h_0} \int_0^{h_0} |\vec{u}| dh = |\vec{U}| - \frac{|\vec{W}_0|}{2} \sin \alpha,$$

Мұндағы $\vec{W}_0 = \vec{\omega} h_0$.

Қалақшаға әсер ететін желдің динамикалық қысымы

$$\frac{\rho u_0^2}{2} = \rho \frac{(2|\vec{U}| - |\vec{W}_0| \sin \alpha)^2}{8}. \quad (1)$$

[1] әдебиеттен белгілі формула бойынша қанатшаның кедергісін анықтаймыз

$$|\vec{D}| = C_x(\alpha) \delta_1 l \rho U_0^2, \quad (2)$$

мұндағы $C_x(\alpha)$ – тік бұрышты пластинаның кедергі коэффициенті, кіші атқылау бұрыштарында $0^\circ \leq \alpha \leq 20^\circ$ [2] $\sin^2 \alpha$ -ға пропорционал және $\alpha = 90^\circ$ болғанда $C_x = 1,3$ (1-кестені қара), δ_1 - пластинаның артындағы құйынды жолдың өлшемі, оның ені

$$\lambda = \frac{l}{h_0} > 1 \text{ болғанда } \delta_1 > h_0.$$

Ағынға нормаль бойымен орналасқан құйындармен ілесіп жүретін циркуляцияны жазық пластинаның шетіндегі бірлік уақытта пайда болатын циркуляциямен теңестіріп, В.

Гейзенберг $\delta_1/h_0 = 1,542$ екенін тапты. Біздің жағдайда жазық қалақшаның бір жағынан ғана құйын түзіліп, үзілетіндіктен мына түрде аламыз $\delta_1/h_0 = 1,271$.

Жұқа симметриялық NASA-0006 қанатша профилінің $0^\circ \leq \alpha \leq 20^\circ$ кедергі коэффициенті төмендегідей эмпирикалық формуламен сипатталады

$$C_x(\alpha) = 0,001 + 0,5 \sin^2 \alpha. \quad (3)$$

« α »-ға байланысты 20° -тан үлкен бұрыштар үшін, мәліметтер жоқ. Сондықтан $\alpha \geq 20^\circ$ бұрыштар үшін интерполяция жасап, атқылау бұрышы $\alpha \rightarrow \pi/2$ ұмтылғанда $C_x = 1,3$ мәніне ие болатын тәуелділікті аламыз

$$C_x(\alpha) = 1,5 \sin \alpha - 0,2. \quad (4)$$

Сонымен (2) формула $0 \leq \alpha_1 \leq 20^\circ$ аралығында мынадай түрде болады

$$|\bar{D}_1| = h_0 C_x(\alpha_1) \rho \frac{(2|\bar{U}| - |\bar{W}_0| \sin \alpha_1)^2}{8} \quad (2')$$

ал $\alpha = \alpha_2$, $20^\circ \leq \alpha_2 \leq 90^\circ$

$$|\bar{D}_2| = 1,271 h_0 C_x(\alpha_2) \rho \frac{(2|\bar{U}| - |\bar{W}_0| \sin \alpha_2)^2}{8} \quad (5)$$

Көтеру күшінің векторы

$$|\bar{R}| = \frac{C_y}{h_0} \frac{\rho u_0^2}{2} \text{ атқылау жылдамдығына } \bar{V} \text{ перпендикуляр, яғни } 90^\circ \text{ бұрыш жасай}$$

орналасқан және қалақшаларды көтеретін күш мынаған тең:

$$h_0 l \bar{R} \sin \alpha. \quad (6)$$

Пластина үшін $0^\circ < \alpha < 20^\circ$ интервалында көтеру күшінің коэффициенті $C_y = 2\pi \sin \alpha$ және $\alpha_1 > 20^\circ$ болғанда $\bar{R} = 0$ екендігін ескеріп [2], желдің турбинаға беретін қуатын анықтауға болады. Ол үшін қалақшаның ОА қалпынан ОВ қалпына (1б-сурет) ауысқандағы істелінген жұмысты есептеу қажет. Бұл кезде А нүктесі $\bar{W}_0$ сызықтық жылдамдықпен $\frac{\pi h_0}{2}$ жол жүреді. Сәйкесінше турбинаға берілетін қуат

$$N = N_1 + N_2, \quad (7)$$

$$\text{мұндағы } N_1 = h_0 l \int_0^{\frac{\pi}{2}} (\bar{R} + \bar{D}_1) \bar{W}_0 d\alpha, \quad N_2 = h_0 l \int_{\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{9}} \bar{D}_2 \bar{W}_0 d\alpha.$$

Кесте 1 – Әртүрлі денелердің маңдайлық кедергі C_x коэффициенттері:

Дененің аты	Дененің формасы	Дененің ұзындығы мен диаметрінің қатынасы	Турбинаның қанатша ұзындығы мен диаметрінің қатынасы	Рейнольдс саны, Re	C_x коэффициенті
Денесіз пластина		—	—	$10,7 \cdot 10^4 + 227 \cdot 10^4$	$1,06 + 1,28$
Конус		—	10	$2,7 \cdot 10^5$	0,34
Негізгі (сызықсыз) сфера торлы болып келетін конус		—	10	$1,35 \cdot 10^5$	0,16
Сол сияқты, ағынға қарсы бағытта орналасқан		—	10	$1,35 \cdot 10^5$	0,088
Цилиндр		$L=7$	$10+30$	$10^5+3 \cdot 10^5$	0,84
Негізгі сфера торлы болып келетін цилиндр		$L=7$	$10+30$	$10^5+3 \cdot 10^5$	$0,28+0,22$
Шар		—	—	$10^5+4 \cdot 10^5$	$0,44+0,10$
Цилиндр		—	30	$8,8 \cdot 10^4$	$0,73+0,63$
Квадрат пластина		—	—	$10,7 \cdot 10^4 + 227 \cdot 10^4$ -ге дейін	$1,06+1,28$
Төзі қуыс жарты шар		—	—	—	0,33
Төзі қуыс жарты шар, ағынға қарсы бағытта орналасқан		—	—	—	1,34

$0^\circ \leq \alpha \leq 20^\circ$ аралығында пластина үшін $C_y(\alpha) = 2\pi \sin \alpha$ [2] және $|\bar{R}|, |\bar{D}_1|, |\bar{D}_2|$ мәндерін қойып (3) және (4) ескерсек,

$$N = h_0 l W_0 \int_0^{\frac{\pi}{9}} (2\pi \sin \alpha + 0,001 + 0,5 \sin^2 \alpha) \rho \frac{(2|\vec{U}| - |\vec{W}_0| \sin \alpha)^2}{8} d\alpha +$$

$$+ 1,271 \frac{lh_0}{8} W_0 \int_{\frac{\pi}{9}}^{\frac{\pi}{2}} (1,5 \sin \alpha - 0,2) \rho (2|\vec{U}| - |\vec{W}_0| \sin \alpha)^2 d\alpha \quad (8)$$

(8) формула таблицалық интеграл болғандықтан оңай алынады

$$N = 0,0267 \rho l h_0 |\vec{W}_0| \left[7,1732 U^2 - 6,296 \vec{W}_0 \vec{U} + 0,082 W_0^2 \right] \quad (9)$$

Жел энергиясын пайдалану коэффициентін турбинаға желдің берген қуатын N , желдің меншікті қуатына $N_s = l h_0 \rho \frac{U^3}{2}$ бөлу арқылы табамыз:

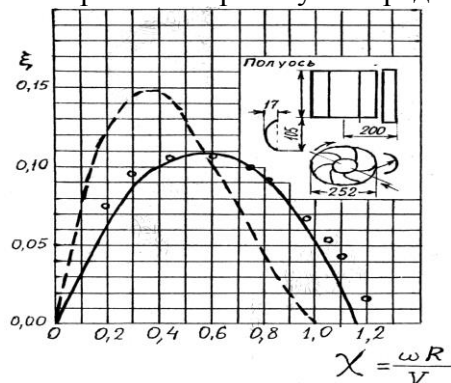
$$\xi = 0,0534 \chi [7,1732 - 6,296 \chi + 0,082 \chi^2]. \quad (10)$$

Мұндағы $\chi = \frac{|\vec{W}_0| h_0}{|\vec{U}|}$ – жел турбинасының жүрдектік дәрежесі. Осы жүрдектік дәрежесі

бойынша жел энергиясын пайдалану коэффициентінің бірінші туындысын алып $\frac{d\xi}{d\chi}$ оны нольге теңестіріп $\xi_{\max}$ және $\xi=0$ -ге сәйкес келетін χ -дің мәні табылады, яғни $\chi=0$ және $\chi=1,16$ болғанда $\xi=0$, ал $\chi=0,58$ болғанда $\xi_{\max}=0,11$.

Жел турбинасының қуаты төмендегі формуламен анықталады $N = \xi \cdot l h_0 \frac{\rho U^3}{2}$.

2-суретте Осиповтың тәжірибелері [3] және (10) формула бойынша есептелген тәуелділік келтірілген. Сонымен қатар есептеу нәтижелерінде қалақша айналмайды, $\vec{\omega}$ жылдамдықпен желдің бағытымен ілгерілемелі орын ауыстырады деп пайымдалған [4-6].

Сурет 2 – Желкенді жел турбинасының жел энергиясын пайдалану коэффициентінің өзгерісі

Мұндағы $\infty \propto$ Осиповтың тәжірибелері. Тұтас сызық – (10) формула бойынша есептелген. Үзік сызық – қалақша айналмай, ілгерілемелі қозғалыста деп есептелген нәтижелер. 2-суреттен көрініп тұрғандай (10) формуламен есептелінген тәуелділіктің эксперименттен өзгешелігі 10-15%, ал үзік сызықтың максимал ауытқуы едәуір болып келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Чжен П. Отрывные течения. – М. Мир. – 1972. – Т. – С. 1-299.
2. Лойцянский Л.Г. Механика жидкости и газа. – М., Наука. – 1987. – 904 с.
3. Полторацкий В.Т. О работе ветродвигателя с осью вращения, расположенной перпендикулярно потоку: Отчет ЭНИИН АН СССР. – 1953.
4. Фатеев Е.М. Ветроустановки и ветроустановки. – М. – 1957. – 536 с.

5. Ершина А.К., Ершин Ш.А., Жапбасбаев У.К. Основы теории ветротурбины Дарье. – Алматы: КазгосИНТИ. – 2001. – 105 с.
6. Ершина А.К. Механикалық қондырғылар. Оқу құралы. – Алматы: типография ТОО «378». – 2015. – 216 б.

Резюме

Определение аэродинамических характеристик парусной ветротурбины

А.К.Ершина, д.ф.-м.н., профессор, Э.О.Куткельдиева, учебный мастер

(г. Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)

Ветротурбины по принципу работы можно делить на 3 типа: парусные (Савониус), пропеллерные и крыловые (типа Дарье) ветротурбины. В статье изложены основы теории парусной ветротурбины. Теоретически определены аэродинамические характеристики: коэффициенты подъемной силы и лобового сопротивления, мощность турбины, коэффициент использования энергии ветра, степень быстроходности и др. Представлены сравнения результатов расчетов с экспериментальными данными.

Ключевые слова: Савониус, подъемная сила, лобовое сопротивление, степень быстроходности, коэффициент использования энергии ветра.

Summary

Determining the aerodynamic characteristics of sailing wind turbine

A.K. Ershina, doctor of physical-mathematical sciences, professor

E.O. Kutkeldiyeva, Training Master

(Almaty c., Kazakh state women's teacher training university)

Wind turbines on the basis of the work can be divided into 3 types: sailing (Savonius), propeller and wing (type Darrieus) wind turbines. The article presents the fundamentals of the theory of sailing the wind turbine. Theoretically determined aerodynamics: lift and drag coefficients, the power turbine, utilization of wind energy, the degree of rapidity and others presented a comparison of calculation results with the experimental data.

Keywords: Savonius, lift, drag, the degree of rapidity, utilization of wind energy.

ФИЛОЛОГИЯ– PHILOLOGY

МРНТИ 16.21.21

М.Т.Акшалов, *учитель искусства*, **Г.А.Шаяхметова**, *учитель казахского языка и литературы*,
(г. Алматы, филиал «Назарбаев Интеллектуальная школа физико-математического направления»)

АКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ В ОСВОЕНИИ ЯЗЫКОВ

Аннотация

Трёхязычие в школе можно проводить интересными активными методами. Например: на уроках искусства через кукольный театр, а на уроке казахского языка озвучивать и переводить новинки голливудских фильмом, так как многие фильмы не переводят на казахский язык. Активные методы в изучении и освоении языков, и есть ключ к успеху. Какое интересное и полезное дело – школьный кукольный театр! Разве не замечательно всё сделать своими руками – и кукол, и сцену, многому научиться и в конце концов самим разыграть пьесу. Но как организовать такой театр, чтобы развивать не только актерское мастерство учащихся, но и языковые навыки об этом и рассказывается в моей статье. Участвуя в кукольном театре, некоторые ученики стали настоящими актерами, которые могли играть на трех языках. Важно, что каждый из ребят, участвуя в общей работе, испытал большую творческую радость от соприкосновения с искусством.

Ключевые слова: трёхязычие, активные методы, интегрированные образовательные программы, школьный кукольный театр.

Искусство существовало еще с древних времен. Важность искусства понимают, как в мире, так и в нашей стране. Разрабатываются интегрированные образовательные программы по искусству, музыке и художественному труду. Данные программы прошли успешную апробацию в 20-ти Назарбаев Интеллектуальных школах страны. С 2009 года данные программы корректировались и становились более актуальными и содержательными. В целях обмена опытом с ведущими школами мира, я посетил множества школ Финляндии, Америки, Великобритании. В результате посещенных уроков я открыл для себя бескрайние возможности преподавания не только изобразительного искусства, но и преподавания в целом. Узнал, о том, что в одном уроке можно интегрировать не только один или два предмета, но и несколько. Полученные мною знания, которое я получил зарубежом, легли в основу материала моей темы. В своем материале я акцентировал внимание на интеграции, так как, интегрируя предметы, открываются большие горизонты не только для ученика, но и для учителя. В наше время каждый учитель знает, что такое интеграция. Интеграция необходимая составляющая современного образования, так как отдельные предметы — это части, но мир един в котором все взаимосвязано друг с другом и применение полученных знаний должно быть также целостным. В моем материале есть примеры творческих заданий где интегрированы такие предметы как: ИЗО, труд, рукоделие, ДПИ, музыка, история и языки (казахский, русский, английский). Также в теме материала есть яркие примеры, способствующие развитию коммуникативных навыков, так как для человека современного и успешного необходимо ладить и договариваться с людьми, а главное уметь вместе планировать работу и работать в группе. В данном материале есть примеры активных методов в обучении через кукольный театр, где учащиеся будут иметь возможность не только играть, но и разговаривать на казахском, русском и английском языках. Владение тремя вышеуказанными языками является преоритетным направлением в системе образования страны.

С помощью кукольного театра можно инсценировать множество исторических событий, используя куклы перчатки. Для этого нужно нарисовать дизайн будущей куклы перчатки, при создании дизайна можно использовать любые художественные материалы – это будет задание по изобразительному искусству.

Далее по нарисованному эскизу куклы нужно будет, выкроить и сшить куклу перчатку добавляя, детали (глаза, усики, волосы, брови и т.д). На данном этапе это и будет ДПИ и рукоделие. После завершения изготовления куклы перчатки, учащиеся работают в группах. В качестве темы для написания краткого сценария может быть любое историческое событие, которое они проходят по истории. Например, «Чингисхан и падение Отрара», которое учащиеся проходят по истории в 7 классе. При написании краткого сценария для выступления каждая группа создает диалоговый сценарии на том языке, который им распределил учитель (казахский, русский, английский). В группе также могут распределить роли декоратор, сценарист, звукорежиссер который подбирает звуки и музыку при необходимости. В завершении этого всего каждая группа показывает инсценировку к историческому событию. Это яркий пример предметной интеграции и активного метода обучения. В итоге все это мне напоминает фруктовый коктейль, в котором присутствуют множество ингредиентов при смешивании которого получается неповторимый вкус современного подхода в обучении. Данный пример приведенный мною это только маленькая возможность развить у учащихся навыки трехязычия, обучение в котором превращается в интересную игру.

Еще одним примером в методике внедрения трехязычия представила учитель казахского языка и литературы Шаяхметова Гульнар Алшановна, которая предложила переводить отрывки голливудских фильмов на казахский язык. Согласен, все это звучит на первый взгляд может и нелепо но давайте подумаем сколько в стране кинотеатров которые показывают новинки мирового кинематографа с переводом на казахский язык. Их почти нет. Это конечно оставляет желать лучшего но именно это и есть возможность для учителей. Учащиеся с большим желанием и интересом переводят отрывки фильмов, мультфильмов, телевизионных реклам. Все это способствует развитию языковых навыков у учащихся. Таких смелых и нестандартных подходов должно быть множество. Ведь результаты есть только у того кто что то делает.

Список литературы

1. Деммени Е. Школьный кукольный театр. – Москва. – 1960.
2. Майя Барик. Кукольный театр. Издательство Мелик – Пашаев. – 2014.

3. Қазақша-ағылшынша, ағылшынша-қазақша сөздік. *Kazakh-english, english-kazakh dictionary*. – 2013.

4. Қазақша-орысша, орысша-қазақша сөздік. *Казахско-русский, русско-казахский словарь*.

Түйіндеме

Оқу барысында тілді меңгертудің белсенді әдіс-тәсілдері

Ақшалов М.Т., өнер мұғалімі,

Шаяхметова Г.А., қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі,

(Алматы қ., «Назарбаев Зияткерлік Физика және математика бағытындағы мектеп» филиалы)

Мектептегі оқу үрдісі барысында үштілді оқытуда белсенді әдіс-тәсілдерді қолдана отырып жүргізуге болады. Мысалы: өнер сабағында қуыршақ театры арқылы, ал қазақ тілі сабағында жаңа голливудтық кинолар мен мультипликациялық туындыларды қазақ тіліне дыбыстап аудару арқылы жүргіземіз. Көптеген голливудтық жаңа кинолар мен мультипликациялық туындылар бірден қазақ тіліне аударылмайды. Тілді оқыту мен меңгертуде табысқа жетудің бірден-бір кілті – белсенді әдіс-тәсілдер.

Түйін сөздер: үштілділік, белсенді әдістері, кіріктірілген білім беру бағдарламасы, мектеп қуыршақ театры.

Summary

Akshalov M.T., art teacher,

Shayakhmetova G.A., teacher of the Kazakh language and literature,

(Almaty c., «Nazarbayev Intellectual Physics and Mathematics school»)

Active teaching methods in language learning

Trilingual policy might be held in an interesting and active way at schools. For example, it may be implemented through the puppet show in art classes; lessons of Kazakh language can use the fragments of new Hollywood movies through translations and acting out, as many foreign films are not translated into Kazakh. Active methods in learning and developing languages is the key to the success.

Keywords: trilingualism, active methods, integrated educational program, school puppet show.

МРНТИ 16.21.21

А.Т. Ережепова, шетел тілі пәні оқытушысы

(Алматы қ., Алматы индустриалды колледжі)

ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Аңдатпа

Мақалада шетел тілін үйрету үдерісінде ойын технологиясын қолдану арқылы білім алушылардың танымдық қабілеті мен мәдениетаралық құзыреттілігін қалыптастыру қарастырылады. Бұл педагогика ғылымдағы өзекті мәселелердің бірі. Шетел тілін үйрету барысында болашақ тұлғаның гуманистік, гуманитарлық қалыптасуына ықпал етіп, танымдық қабілетін дамыту мен мәдениетаралық құзыреттілігін қалыптастыруда мектепте оқытылатын тіл саласындағы пәндер ерекше мәнге ие болуда. Сондықтан, тілдерді оқыту үдерісінде оқушылардың танымдық қабілеті мен мәдениетаралық құзыреттілікті

калыптастырудың тиімді жолдары – ойын технологиясын қолдану. Ойын технологиясы өзінің жүйелілігінің, мақсаттылығының нәтижесінде пәннің оқытылу сапасына тікелей ықпал ете алатындығымен, білім алушы бойындағы мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастыру, танымдық қабілеттерін арттыра алатындығымен ерекшеленеді. Шетел тілін оқыту үдерісінде ойын технологиясын қолданудың маңызы зор. Ойын өз-өзіне сенімсіз, ұялшақ білім алушылар сөйлеу арқылы сенімсіздік кедергісін жоюға көмектеседі. Ойын арқылы білім алушылар әңгімені бастау, оған ілесу, қолдау, әңгімелесушінің сөзін бөлу, оның ойымен келісу немесе келіспеу, сұрақтар қою сияқты қарым-қатынас элементтерін меңгереді. Ойын элементтерін пайдалану арқылы қиын да күрделі тақырыптарды оқыту үдерісінде білім алушыларға жеңіл де оңай үйретуге мүмкіндік береді. Мақалада танымдық қабілетке, мәдениетаралық құзыреттілікке, ойын технологиясына жеке анықтамалар берілген. Сонымен қатар, оқыту барысында қолданылатын дидактикалық ойын түрлері мен ойын элементтері көрсетіледі.

Түйін сөздер: ойын технологиясы, мәдениетаралық құзыреттілік, танымдық қабілет, оқыту процесі

Қазіргі Қазақстан Республикасында болып жатқан өзгерістер шетелдермен қатынастың көбеюі, шетел инвестициясының деңгейінің жоғарылауы, экономикалық өсу шетел тілін оқыту заман талабына сай, уақыт ағымына қарай өзгертіп, толықтыруларды талап етеді. Сонымен қатар, еліміздің қарқынды даму жолындағы елді демократияландыру, әлеуметтік өркендеу саласындағы талпыныстары білім беру жүйесін жаңаша бағытта дамытып оқыту мен тәрбие үрдісін жетілдіруді талап етіп отыр. Егемендік алған еліміздің даму кезеңінде оның дүниежүзілік аренаға шығып, басқа елдермен саяси-экономикалық, мәдени қатынастарды қалыптастыруы, әртүрлі дипломатиялық қызмет атқаруы шетел тілінің рөлін көтеруді қажет етеді. Шетел тілін мектепте оқыту дәрежесін арттыру, әсіресе қазақ тілінің мәртебе алуына байланысты шетел тілін ана тілімен салыстыра отырып үйрету еліміздегі халыққа білім берудің өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Оған үш тұғырлы тіл туралы «Мен қазіргі заманғы қазақстандықтар үшін үш тілді білу әркімнің дербес табыстылығының міндетті шарты екендігін айтып келемін. Сондықтан 2020 жылға қарай ағылшын тілін білетін тұрғындар саны кемінде 20% құрауы тиіс деп есептеймін» – деген Елбасының Жолдауы айғақ бола алады [1].

Ұлы француз жазушысы В.Гюго былай деген: «Халықтың ұлылығы санымен өлшенбейді, жалғыз ғана өлшем оның ақыл-ойының және өнеге деңгейінің дамуы» [2,376]. Бұл жағдайларда қазіргі оқу үрдісі тек мемлекеттік тілді насихаттау ғана емес, сонымен бірге басқа халықтардың тілі мен мәдениетін игеруге бағытталғандығы атап көрсетілген. Шетел тілін үйрену барысында болашақ тұлғаның гуманистік, гуманитарлық қалыптасуына ықпал етіп, танымдық қызығушылығы мен мәдениетаралық құзыреттілігін қалыптастыруда мектепте оқытылатын тіл саласындағы пәндер ерекше мәнге ие болуда. Өйткені, теориялық және практикалық ұғымдар ғылымның қай саласында болса да тіл арқылы меңгерілетіндігі ешбір талас туғызбайтын ақиқат шындық. Осы орайда, тілдерді оқыту үрдісінде оқушылардың танымдық қабілеті мен мәдениетаралық құзыреттілігін қалыптастырудың тиімді жолдарын айқындай түсу және оның міндеттерін шешу қазіргі кезеңдегі басты мәселелердің бірі. Сондықтан, тек бір ғана тілді оқыту аясында шектеліп қалмай, білім берудің жалпы дидактикалық негіздерін басшылыққа ала отырып, білім алушыларға тілдерді оқыту арқылы танымдық қабілеті мен мәдениетаралық құзыреттілігін арттыру мәселелерін шешу, оның әдіс-тәсілдерін аша түсу өмір қажеттілігінен туындауда.

Білім алушылардың танымдық қабілеті мен мәдениетаралық құзыреттілігін бүгінгі қанат жайып қарыштай дамыған ғылым саласымен ұштасса, ол тек тиісті деңгейде табысқа жетіп, оны біліп қана қоймай, келешекте өрістете түсетіні сөзсіз. Ертеңгі іс бүгіннен бастау алатындықтан, білім алушыны оқи білуге, оқығанын көңілге тоқи білуге қалыптастыру, заңдылықтарды меңгеру мен дағдыларды бойына сіңіру, үйрету – білім беру негіздерін басшылыққа алумен шарттас. Шетел тілін үйрену барысында осы дағдыларды пайдалана

білу білім алушының қабілетіне байланысты. Әдетте, болашақ тұлғаның білімді меңгеруі, өмірді түйсініп түсінуі тану әліппесінен бастап өркендейді. Осы орайда, Мұқағали Мақатаевтың:

Бар кітапқа бас болған,

Әліппе – ғылым атасы.

Әліппеден басталған,

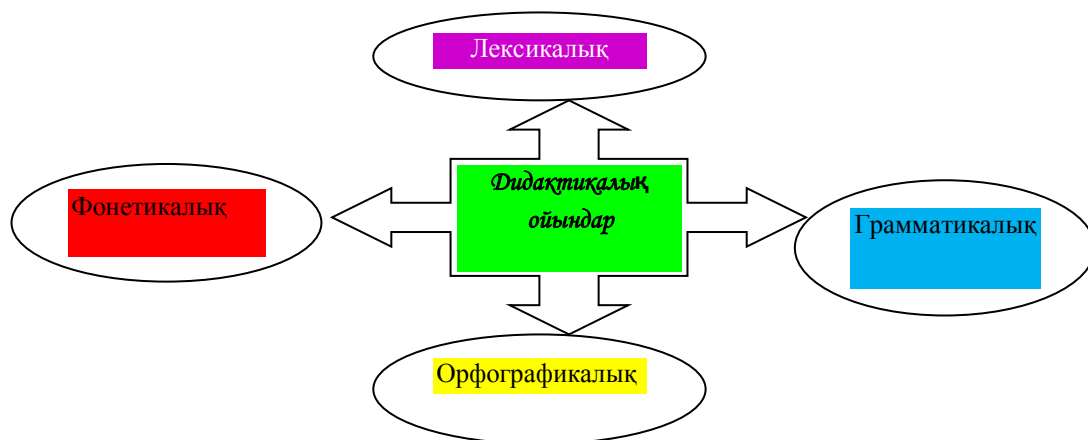
Даналықтың данасы, – деген өлең шумақтары орынды айтылған [3, 296].

Оқу әліппесі сияқты ғылымға бастар жолдың әліппесі жаңа ақпаратты алуға деген қызығушылықтан, оларды тану білудегі танымдық қабілеттен басталады. Демек, оқушыны іздендіруге, өзін-өзі тануға, қоғамдағы қарым-қатынасқа тиісті бағыт-бағдар ұстай білуге үйрету де тіл арқылы жүзеге асатын құбылыс. Сондықтан, шетел тілін меңгеруге ынталандыру білім алушының танымдық қабілеті мен бірлікте шешілетін күрделі мәселе. Қазіргі таңда еліміздегі қазақ, орыс және ағылшын тілдерін меңгеру басшылыққа алынып отырған кезде, оны игеруге деген қабілет пен қызығушылықты қалыптастырудың тиімді де ортақ жолдарын көрсету қажет.

Мәдениетаралық құзыреттілік – оқып жатқан тіл елінің немесе елдерінің мәдени ерекшеліктері туралы білімін кеңейту, тілдік және тілдік емес іс-әрекетті сол ерекшеліктерге сай қолдана білуін дамыту, өз елі мен оқып жатқан тіл елінің жалпы және жеке мәдени ерекшеліктерін айыра білу. Ал *танымдық қабілет* – білім алушылардың негізгі іс-әрекеті болып табылатын күрделі үрдіс. Білім алушының танымдық қабілеті танымдық ақпаратты қабылдаудан бастап, күрделі шығармашылық үрдістің қалыптасуымен аяқталатын түрлі сезімдік көріністермен сипатталады. Шетел тілін үйрету үдерісінде білім алушылардың танымдық қабілеттерін арттыру, белсенді іс-әрекеттерін ұйымдастыру, құзыреттілігін және мәдениетаралық құзыреттілігін қалыптастыру, білім сапасын көтеру мақсатында қолданылатын әдіс-тәсілдердің бірі – ойын технологиясы. Ойын ойнау арқылы білім алушылар:

- өздерін көрсете алады;
- өзара қарым-қатынасқа түседі;
- жеңіске деген ұмтылыстары пайда болады [4, 366].

Бастауыш сынып оқушыларының ең негізгі әрекеті – ойын. Тек дәстүрлі әдіспен білім беру арқылы алға қойған мақсатқа жетіп, қалаған нәтижеге қол жеткізе алмайтындықтан шетел тілін оқыту үдерісінде ойын технологиясын қолданудың маңызы зор. Ойын арқылы қызықсыз да қиын тақырыптарды жеңіл де оңай және барлық оқушыларды қамти отырып, қойылған мақсатқа бір қадам жақындай түсуге болады. Сабақ барысында қолданылатын дидактикалық ойындарды төрт топқа бөлуге болады [5, 4-56].

1. Фонетикалық ойындар

Мақсаты: Оқушыларды ағылшын дыбыстарын еш қиындықсыз дыбыстауға, алфавитті меңгертуге үйрету. «Аралар» ойыны. *Құрал-жабдықтар:* ковбой қалпағын киген ағылшын арасы мен тақия киген қазақ арасының суреті. *Ойын барысы:* Мұғалім екі араны

таныстырады. Ағылшын арасы [ð] деп (тілімізді тістеп «з» деп айту) ызылдайды, ал қазақтың арасы [з]деп ызылдайды. Екі ара бір гүлдің үстінде кездесіп қалып, бір-біріне екі елдің жаңалықтарын айтып жатыр (кезек-кезек [ð], [з]деп айту).

2. Лексикалық ойындар. *Мақсаты:* өткен тақырып бойынша сөздік қорларын кеңейту және бекіту. «Алтыншысын ата» ойыны. *Ойын барысы:* Ойыншылар дөңгелектеніп отырады. Ойынды бастаушы өткен лексика бойынша сөздерді атай бастайды. Мысалы, 5 спорттың түрі, 5 мамандық, 5 мектеп құралдары, 5 жануар т.с.с. Жалғастыруға ұсынған адам 6-шысын атайды. Егер тез айтса, сол адам жүргізуші болады. Біраз ойланып айтса, бұрынғы адам бола береді. Мысалы: a rubber, a desk, a ruler, a chair, a board... (a pen).

3. Грамматикалық ойындар. *Мақсаты:* Грамматикалық тақырыптар бойынша білім, білік, дағдыларын бекіту. «Күн мен түн» ойыны. *Ойын барысы:* Мұғалімнің командасымен «night» деп айтқанда оқушылар көздерін жұмады, ал «day» дегенде тапсырманы орындайды. Мұғалім қазақша айтады, оқушылар ағылшын тіліне аударайды; Мұғалім ағылшын тілінде сөйлем айтады, оқушылар болымсыз түрі мен сұраулы сөйлем жасайды. Мысалы: Т: «мысық», Р: «a cat»; Т: «мысық жақсы көреді», Р: «a cat like»; Т: «мысық доппен ойнағанды жақсы көреді», Р: «a cat likes to play with a ball».

4. Орфографиялық ойындар. *Мақсаты:* сауатты жаза білуге дағдыландыру. «Қуыршақ» ойыны. Құрал-жабдықтар: магнит, әріптер жазылған дөңгелектер. *Ойынның барысы:* Тақтада домалақтардан құралған қуыршақтың суреті бар. Бірінші қуыршақта қысқа сөз жазылған. Әр қуыршақ бір домалаққа артығырақ (домалақтар бос), қатысушылар кезекпен тақтаға шығып ереже бойынша сөз жазады. Ереже: барлық сөздер бірдей әріптен басталу керек. Алдындағы сөзден келесі сөз бір әріпке артығырақ болу керек. Пәнді оқытуда ойын түрінде өткізу, ойын технологияларын пайдалану тұлғаның дамуына әсер етеді, жеке даралықтың пайда болуына жол ашады. Бұл өз кезегінде білім алушылардың мәдениетаралық құзыреттілігін қалыптастыру, танымдық қабілеттерін арттыру, белсенді іс-әрекеттерін ұйымдастыру үшін аса маңызды. Сыртқы қажеттіліктерден еркін, өзіндік бағалау, ерікті түрдегі әрекет ретінде анықталатын ойын технологиялары тіл білімінде жүзеге асуымен аса құнды. Өйткені, ол шетел тілін үйренумен сәйкес келеді. Егер ол тұлғаның еркін шығармашылығын, еліктеу мен еріктің, ойдың белсенді жұмысын жорамалдамаса, онда ойын өзінің мағынасын жоғалтады.

Ойын әрекеттерінің жүйесін жасау үшін түрлі ойындарды кешенді пайдалану қажет: ойын – жаттығулар, іздестіру ойындары, драмалаушы ойындар және басқалар. Тұлғалық дамуға ойындарды тек кешенді пайдалануда ғана қол жеткізуге болады. Фольклор, ұлттық дәстүрлер мерекесі ретінде қабылданатын театрландырылған қойылымдардың маңызы ерекше [3,316].

Әдебиеттерден ойынды басқару проблемасына бір мағыналы қатынасты таппадық. Ойын еркін әрекет ретінде басқаруды жокқа шығара алмайтындығы туралы дидактиктердің ұстанымдарын құптаймыз. Білім алушыларды тұлғалық дамыту тұрғысында нәтижелі болу үшін ойын стихиялы болмауы тиіс. Педагогикалық басқарудың мәні қатысушылардың, көрермендердің және сарапшылардың ойынға деген дұрыс қатынасын анықтайтын жағдай жасаудан тұрады. Ойын түрлерінің материалдары сабақтың тақырыбы мен мазмұны неғұрлым сәйкес алынса, соғұрлым оның танымдық, тәрбиелік маңызы да арта түседі. Оны тиімді пайдалану сабақтың әсерлігін, тартымдылығын күшейтеді, білім алушылардың сабаққа деген ынтасы мен қызығушылығын арттырады. Ойын түрінде өтетін сабақтар білім алушыларды үлкен өмірге дайындайды. Олар үшін тек қандай да бір жағдайда не істеу керектігін жаттап, есіне сақтаудан гөрі іс-жүзінде көріп, өзін рөлге қойып, шешім қабылдау әлдеқайда қызық. Осындай ойын түрлері имитациялық деп аталады. Оқытудың имитациялық түрі арқылы білім алушылардың білім сапасы мен белгілі бір пән немесе тақырып бойынша дайындығын білуге болады [6, 476]. Ойын түрлері өте көп. Соның ішінде көп пайдаланылатын: ойын сабақ, ойын – жаттығу, сергіту ойындары, дидактикалық мақсаттағы ойындар, сөздік ойындар, логикалық ойын есептер, ұлттық

ойындар. Мұндай ойындар білім алушыны жан-жақты дамытып, білімді толық игеруге көмектеседі. Оқу үрдісінде кеңінен қолданылатын ойынның тағы бір түрі ол – дамытушы ойындар. Дамытушы ойындардың маңызы білім алушылардың ынта-ықыласын есепке ала отырып, оқуды қызықты етіп, білім, білік, дағдыны қалыптастыру. Дамытушы ойындарға қойылатын талап – білім алушының танымдық әрекетін, қызығушылығын дамыту, мәдениетаралық құзыреттілігін қалыптастыру [7, 526].

Жалпы ойын білім алушылардың танымдық мүддесінің қалыптасуына жағымды әсер етіп, шетел тілін жақсы игеруіне әсерін тигізеді және олар білім алушының бойындағы дербестік, талапшылдық сияқты қасиеттерді дамытып, ұжымшылдық сезімін тәрбиелейді. Білім алушылар белсене жұмыс істеп, бір-біріне көмектесіп, жолдастарын мұқият тыңдайды; ал мұғалім тек бақылаушы, оқу қызметін басқарушы болады. Ойын әрекетіндегі жүргізуші мұғалімнің рөлі, оның негізгі мәртебесіне байланысты. Ол – әріптес. Сондықтан, қарым-қатынас ынтымақтастық пен өзара қарым-қатынас арқылы, «субъект – субъектіге» қағидаты бойынша құрылуға тиісті. Егер жүргізуші міндетін оқытушы атқарса, онда ол төмендегі рөлдерде көрінеді: 1) ойын тәртіптері мен ойын әрекеттерін түсіндірумен ғана шектелетін нұсқаушы; 2) білім алушылардың әрекетін бағалайтын, ойын тәртіптерінің сақталуын бақылайтын, ойын әрекетін қадағалайтын төреші – сот; 3) ойын барысында көмек көрсететін, ақыл айтатын, тапсырма беретін жаттықтырушы; 4) ойын қорытындысын шығаратын және үлгіленген жағдайды шынайылықпен жалғастыратын, ойын барысын реттейтін, ойын барысында көңіл бөлетін және қолдайтын жүргізушінің өкілі.

Біз мақаламызда екі тілдің ерекшеліктерін ескере отырып, дамытуға арналған тапсырмалар мен жаттығулар ұсындық. Білім алушылардың тілді меңгерудегі іс-әрекеттерін белгілі бір іскерліктері мен дағдыларын дамыту, мәдениетаралық құзыреттіліктерін қалыптастыру, танымдық қабілеттерін арттыру үшін ойынды қолдану ерекшеліктері ескеріліп, білім алушылармен тиімді жұмыс жүргізілді. Білім алушыларды топқа бөле отырып, берілген тапсырмаларды жарыса орындауға, қызығушылығын арттыруға септігін тигізеді. Танысу тақырыбында қатысушыларды айнала шеңбер түрінде отырғызып, «Interesting name» атты тақырыппен сұхбат алу ойыны. Бұл ойынның мақсаты – қатысушы өзін таныстыру және өз есімін түсіндіріп өту. Оқытушы білім алушыға өзінің атын қызықты, ерекше, есте қаларлықтай түсіндіріп өтуді тапсырады. «Interview» жұппен жұмыс жасау керек. Оқытушы қатысушыларға өзінің жұбын табуды ұсынады. Таңдаған жұбын жақсы тану үшін одан сұхбат алу қажет. Сосын сұхбат алушы сұхбат алған адамының не туралы айтқанын топқа түсіндіреді. Топтың әр адамы сол жұптардың ұқсастығы жайлы бір-біріне түсіндіреді. Мысалы, шашының түсін, бет әлпетінің т.б. сияқты ұқсастықтарын айтады. Осы тәсіл білім алушының еркін ойын жеткізуге, сөздік қорды байытуға көмектеседі деп ойлаймыз. Өткізілген сабақтардың бірінде студенттерді 1-2 санау арқылы екі топқа бөліп, қазақ және ағылшын наным-сенімдеріне байланысты дайындалған мәтін таратылады (1-топқа 1-мәтін, 2-топқа 2-мәтін). Бірінші этапта қатысушылар мәтінмен танысады. Әр топ өз қатысушыларымен мәтіндегі негізгі мағынасын, неге көңіл аудару керектігін бірлесе отырып ақылдасады. Ал түсінбеген жолдары болса оқытушыдан сұрауға мүмкіндіктері бар. Келесі этапта 1-топтағы білім алушылар 2-топтағы білім алушылармен бірігіп жұп құрайды. Содан соң жұптасу арқылы өз мәтініндегі наным-сенімдер туралы түсінгенін бір-біріне айтады. Осы орайда, әр қатысушы мәтінді кең көлемде түсінеді. Ал оқытушы сұрақ қою мен суреттер көрсету арқылы студенттердің екі елдің наным-сенімдері бойынша алған білімдерін тексере алады.

Сабақта ағылшын тілінде сөйлейтін мемлекеттердің мәдениеті мен өз елінің мәдениетімен қатар қарастыру білім алушылардың мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастыруда, танымдық қабілеттерін арттыруда қолданылған ойындардың бірі «Holidays...», «Just the facts». «Holidays...» ойынында – Ұлыбритания мен Қазақстанның мерекелері жайлы қысқаша мәлімет беріледі. Осы тақырыптарды өту барысында ағылшын тілінде мерекелерге байланысты бейне фильмдер көрсетіліп, оларды талдау, біздің елімізде

тойланатын мерекелермен салыстыру. Осы тақырыптарға байланысты білім алушыларға түрлі түсті тәттілер ұсынылады, таңдаған тәттілерінің түсіне қарай 3 топқа бөлінеді және түсіне қарай тапсырмаларын алады. Үш топқа үш түрлі тапсырма: 1) мереке жайлы диалог құру; 2) мереке туралы қысқа қойылым қою; 3) Венн диаграммасы арқылы ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау; Соңында елтану тестін жүргізу арқылы сабақты қорытындылауға болады.

«Just the facts». Оқытушы тақтаға 3 сұрақ жазады, мысалы: What kind of music do you like? Where do you usually listen to music? Who is your favourite singer? Әрбір студент 3 үлестірмелі қағаздан алып, оның әрқайсысына, әр сұраққа жауап жазады. Оқытушы барлық қағаздарды жинап алып, араластырады да, әр студентке 3-3-тен таратады. Кезекпен студент тақтаға шығып қолындағы карточкада жазылған сөздерді сипаттайды, ал қалған студенттер сипатталуына қарай сұрақтың жауабын табады. Барлық карточкалардың жауабын тапқанда ойын аяқталады. Жалпы мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастыруда, танымдық қабілеттерді арттыруда ойындардың рөлі ерекше. Себебі ойын білім алушының бір-бірімен, оқытушымен әрекеттесуге деген талпынысын жандандырады және әңгімелесу барысында теңдік шартын тудыру арқылы оқытушы мен білім алушының арасындағы дәстүрлі кедергіні жояды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан халқына Елбасының жолдауы. «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан». – 2007. 28-ақпан.
2. Құнанбаева С.С. Теория и практика современного иноязычного образования. – Алматы. – 2010.
3. Құлжанова Н. Ойын мақсатын талдау және ойын мәні // Қазақстан мектебі. – 2001. ж №1.
4. Қарашева Т. Студенттерге шет тілін үйрету үрдісінде мәдениетаралық құзырлықты қалыптастыру. – А.: Хабаршы. Абай атындағы ҚазҰПУ. – 2011. – № 4.
5. Нұртаза А.Ш. Ағылшын тілі сабағында дидактикалық ойындар арқылы коммуникативтік құзыреттілікті дамыту. Шетел тілін оқыту әдістемесі. – 2014. – 4 (60).
6. Елизарова Г.В. Культура и обучение иностранным языкам. – 2005.
7. Тоқсанбаева Н.Қ. Танымдық іс-әрекетке кіріспе. Оқу құралы. – Алматы. – 2007.

Резюме

Эффективность использования игровых технологий в процессе обучения иностранному языку

А.Т. Ережепова, преподаватель иностранного языка
(г. Алматы, Алматинский индустриальный колледж)

Данная статья рассматривает использование игровой технологии для формирования межкультурной компетенции студентов и их когнитивных навыков в процессе обучения иностранного языка. Предмет в языковой сфере имеют особенный смысл в развитии когнитивных навыков и формирований межкультурной компетентности влиял на гуманное и гуманитарное развитие личности в процессе обучения иностранного языка. Использование игровой технологий в процессе обучение языков – одно из эффективных путей в развитии когнитивных навыков и формирований межкультурной компетентности. Игровые элементы помогают студентам устранить в себе неуверенности. С помощью игры студенты усваивают следующие элементы как начать разговор, перебивать его, высказывать свое мнение, ставить вопросы и т.д. Этот метод имеет некоторые особенности, ее системность и цельность может повлиять на качество преподавания, проконтролировать и оценить знания студента, определить формирование знаний студентов и возможности совершенствований знаний. Это одна из актуальных проблем в педагогике. Также игровые технологии предоставляют нам

возможность облегчить процесс обучения. Данная статья рассматривает объяснения когнитивных навыков, межкультурной компетентности и игровой технологий.

Ключевые слова: игровая технология, межкультурной компетенция, когнитивные навыки, процесс обучения

Summary

The effectiveness of usage game technology in the process of teaching a foreign language

Erezhepova A.T., English language teacher

(Almaty industrial college)

This article considers the usage of game technology to improving students' intercultural competence and cognitive skills in the process of learning a foreign language. It is one of the topical problems of pedagogical science. Subjects concerning to a language which taught at school to create students' cognitive skills and intercultural competence to formulate human and humanitarian skills of future identity in the process of teaching a foreign language. One of the most effective way to improve students' cognitive skills and intercultural competence in the process of learning a language is – game technology. This method has some peculiarities, with its systematic and focus on the quality of teaching, show the students' knowledge and qualification clear and exactly, easy to evaluate, direct to determine the students' intercultural competence formation and future development opportunity. Game technology helps to make away with uncertainty and incertitude. With the help of game students can give their own opinion, own ideas, to prove his judgement, to have own point of view, put a questions and share impressions. In addition, game technology give us opportunity to make easier teaching process. In this article given description and concrete information about cognitive skills, intercultural competence and game technology.

Key words: game technology, intercultural competence, cognitive skill, teaching process.

МРНТИ 16.21.21

Д.Ф.Нурмухамедова, И.Э.Буриев

(Узбекистан, Гулистанский государственный университет)

ВНЕДРЕНИЕ НОВЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УЧЕБНЫЙ ПРОЦЕСС

Аннотация

Одним из главных направлений процессом информатизации современного общества становится информатизация образования, обеспечивающая широкое внедрение в практику психолого-педагогических разработок, направленных на интенсификацию процесса обучения, реализацию идей развивающего обучения, совершенствование форм и методов организации учебного процесса, обеспечивающих переход от механического усвоения фактологических знаний к овладению умением самостоятельно приобретать новые знания. В целях совершенствования образования в высших учебных заведениях требуются новые формы педагогических коммуникаций, переработка структурирования информации, управления учебной деятельностью.

Ключевые слова: информатизация, технология, интенсификация, эффективность, учебный материал, компьютерная программа.

Технологический прогресс сегодня является наиболее значительным компонентом, способным реагировать на социальные процессы. Улучшение технологий педагогического образования – это условие для формирования культурного сознания общества и его экономического благосостояния. Технологии обучения формируют деятельную основу образования, обеспечивают перенос знаний в сферу труда, формируют сознательность педагога, влияют на его целеустремленность и жизненную стратегию. Технологии

профессионального обучения создают социокультурное пространство, в котором формируются личность, дисциплина, воля и интерес к специальности. Образовательные технологии, нацеленные на удовлетворение всесторонних требований к специалисту, направлены на практическую реализацию психолого-педагогических условий, оптимально адаптированных к взаимодействию педагога и обучающихся [1].

Ведется разработка новых учебных планов, программ, учебников. Из года в год растет арсенал технических средств обучения, в том числе и персональных компьютеров. Сегодня во всех областях науки и техники применение компьютера стало неотъемлемой частью технического прогресса. Компьютеры дают возможность использовать в учебном процессе уже имеющиеся обучающие системы, создавать на их основе новые собственные программы, внедрять совершенные автоматизированные системы обучения. Учебные материалы должны соответствовать программе, помочь обучающимся получить знания, указанные в Программе, формы заданий должны служить для формирования и развития речевых навыков, умений на их основе. Учебные материалы, готовящиеся для компьютеров, должны четко определять конкретную учебную цель, которая сообщается студентам, чтобы при работе с ними у них возник интерес к знаниям, и концентрировалось внимание. Использование учебных материалов с применением компьютеров относят многие развивающие этапы на особые моменты, которые возможно только при работе каждого студента в интерактивном режиме.

В частности, для достижения положительного эффекта от применения информационных технологий необходимо соблюдение определенных условий. Каждый предмет программы вуза имеет свои организационно-методические и содержательные особенности, соответствие с которыми должен быть выбран процесс «включения» в него информационных технологий. Компьютер позволяет каждому студенту выбрать наиболее подходящий темп обучения, т.е. можно сделать возможным индивидуализированное обучение. Каждый студент занимается по-своему, наиболее удобным для него темпе, работая с материалом, наиболее подходящий к его способностям и уровню знаний. Проблема использования компьютеров в процессе обучения русскому языку, является достаточно новой. На основе компьютеризации учебного процесса развиваются новые формы и методы обучения: изменяется сложившаяся технология. Внедрение новых информационных технологий в учебный процесс ставит задачу введения новой педагогической технологии обучения русскому языку, использующей разнообразные возможности этих средств. В дополнении к их потенциальным возможностям как средств обучения компьютеры сами должны стать важным объектом изучения. Понимание их возможностей и ограничений необходимо каждому образованному человеку. Компьютер – это инструмент, но от всех других инструментов он отличается тем, что он перерабатывает информацию и может быть запрограммирован на выполнение множества работ. Компьютер может быть использован для создания оригинальных рассказов, для изучения сложных взаимосвязей в области русского языка. Степень влияния компьютеров на обучающегося зависит от того, как обучающийся их использует. Компьютеры открывают новые пути в развитии навыков мышления и умения решать проблемы, предоставляют новые возможности для активного обучения.

На сегодняшний день задача создания эффективных обучающих и контролирующих программ является наиболее проблемной, так как для ее решения требуется объединение усилий специалистов по различным отраслям знаний: учителей, программистов, методистов, дизайнеров и т.п. Компьютер целесообразно использовать в качестве средства эффективного обучения для формирования навыков интенсивного мышления обучающихся. Выполнение различных заданий по русскому языку вне русской аудитории всегда должно сопровождаться разбором под руководством преподавателя, что является необходимым обстоятельством для укрепления знаний студентов. Важно чтобы программное обеспечение по развитию речи русского языка позволяло сделать процесс обучения ярким, интересным, доступным. Использование средств мультимедии позволяет преподавателю контролировать процесс обучения. Знания оказываются более прочными, если в процессе обучения студенты

приобретают полезные компьютерные навыки. Преимущество компьютера состоит в том, что их можно запрограммировать так, чтобы они реагировали на действия обучаемого.

В настоящее время не вызывает сомнения тот факт, что орфографические навыки являются более прочными в том случае, если они формируются на основе развития речи обучающихся, в едином речевом потоке. Отсюда одна из важных задач обучения русской орфографии в вузе заключается в определении объема и содержания подлежащего усвоению орфографического материала, определение его роли и место в учебном процессе, форм и видов связи с другими аспектами языка, а также с работой по развитию русской устной и письменной речи студентов национальных групп. Поэтому преподаватель русского языка должен, прежде всего, научить студентов правильному говорению. Чтобы обучающиеся были грамотными, они должны сначала усвоить и запомнить все орфографические правила, при изучении которого студенты испытывают большие трудности. Если обучающиеся хорошо усвоят эти правила, то они будут правильно произносить слова. Для решения этой проблемы необходимо внедрить в процесс обучения компьютеры, которые коренным образом изменят характер педагогической деятельности. Обучение с помощью компьютеров может превысить эффективность обучения.

Конечно, здесь очень важно предусмотреть индивидуальный подход к обучению обучающихся. Необходимо иметь сведения об исходном уровне знаний, умения и навыков обучающихся. Преподавателю-словеснику необходимо разработать методику изучения новой темы, определить место и роль компьютеров в учебно-воспитательном процессе. Компьютеры можно использовать на разных этапах занятия: в организационном моменте, при проверке домашнего задания, при объяснении и закреплении новой темы, при самостоятельной работе. При этом преподаватель должен тщательно отобрать материал для самостоятельной работы обучающихся, придумать способы организации этой работы, создать научно-методический аппарат составления эффективных обучающих программ. Необходимо усилить работу по самостоятельному применению правил. Например: при самостоятельной работе обучающийся с компьютером, где автоматизировано контролируются умения и навыки обучающихся, определяется уровень их знаний. Это освобождает преподавателя от выполнения огромной работы ежедневного контроля, устраняет субъективность в оценке знаний обучающихся, дает простор для проявления творческих способностей обучающихся. Имеется возможность получить дополнительную информацию через Интернет. Задача преподавателя-словесника при этом сводится к определению наиболее целесообразной части знаний, предназначенной для самостоятельной работы, и подлежащих контролю умений и навыков. Через компьютер студент может получить дополнительную информацию к полученным на занятии новым знаниям [2].

Компьютеры являются очень эффективной поддержкой при обучении и приобретении знаний в вузе, при использовании их в качестве инструментов познания для отражения того, что студенты выучили и что они знают. Вместо того чтобы использовать возможности компьютерных технологий для распространения информации, компьютеры должны использоваться во всех областях знаний в качестве инструментов, помогающих обучаемым вдумчиво и критически осмысливать представления, которые они изучают. Использование компьютера в качестве средства обучения путем применения прикладных программ в качестве формализма представления знаний способствует более быстрому и более полному усвоению материала, чем при использовании всех имеющихся в настоящее время обучающих компьютерных программ.

Список литературы

1. Азизходжаева Н. Н. Педагогические технологии и педагогическое мастерство. – Т., 2005. – С. 77.
2. Раджабова Л. Р. Использование компьютера в преподавании русского языка // Преподавание языка и литературы. – 1999. – № 3. – С. 70.

Түйіндеме

Оқу үрдісіне жаңа ақпараттық технологияларды енгізу

Нурмухамедова Д.Ф., Буриев И.Э.

(Өзбекстан, Гүлістан мемлекеттік университеті)

Заманауи қоғамды ақпараттандыру үрдісінің негізгі бағыттарының бірі – оқу-жаттығу үдерісін қарқындатуға бағытталған психологиялық-педагогикалық зерттеулер практикасына енгізуді қамтамасыз ету, білім жүйесін ақпараттандыру, дамыта оқыту идеясын жүзеге асыру, білім беру үрдісін ұйымдастыру формалары мен әдістерін жетілдіру, нақты білім механикалық меңгеруге көшуді қамтамасыз ету, дербес, жаңа білім алуға мүмкіндігі.

Түйін сөздер: ақпараттандыру, технология, жеделдету, тиімділік, оқу материалы, компьютерлік бағдарлама.

Summary

Nurmuhamedova D.F., Buriev I.E.

(Uzbekistan, Gulistan State University)

Introduction of new information technologies in the educational process

One of the main directions of the process of informatization of modern society is the informatization of education, which provides a broad introduction to the practice of psychopedagogical research aimed at the intensification of the training process, the implementation of the ideas of developmental education, improvement of forms and methods of organization of educational process, ensuring the transition from mechanical assimilation of factual knowledge to master the ability to independently acquire new knowledge.

Keywords: informatization, technology, intensification, effectiveness, teaching material, computer program.

МРНТИ 17.07.31

Б.Т.Уразов, оқытушы

(Өзбекстан Республикасы Гүлістан мемлекеттік университеті)

МЕКЕМБАЙ ОМАРОВТЫҢ «ТҮРКІСТАН» ПОЭМАСЫН ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ТҮРҒЫДАН ҮЙРЕНУ

Аңдатпа

Өркениетті елдер қатарына қосылу үшін тек экономикалық, ғылыми, мәдени жағдайды жақсартумен шектелуге болмайды. Ұлы мемлекетке айналу үшін қоғамдық руханиятты да дамыту керек. Рухани жетілудің маңызды белгісі – отансүйгіштік. Көпұлтты Өзбекстанда жасайтын әрбір адамның отансүйгіштік рухын қалыптастыру олардың ұлттық сана-сезімін, ұлттық мақтанышын, ұлттық парызын, ұлттық дәстүрі мен әдет-ғұрыптарын үйренуіне жағдай жасау арқылы жүргізілуі тәуелсіздік жағдайында аса маңызды деп есептейміз.

Түйін сөздер: руханият, салт-дәстүрлер, ана тілі, салыстыру, көркемдік көзқарастар.

Өзбекстан Республикасында жергілікті қазақ балаларына өз ана тілінде білім беретін мектептердің саны 400-ден астам. Бұл мектептердің оқушылары өздерінің ана тілінде білім алуынан, өздері туып-өскен елінің тарихын, салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын өз тілінде үйреніп отырғанынан мақтанышта. Отанын мадақтайтын әрқандай мағлұматты ана тілінде үйренген оқушы Отанына да, ана тіліне аса құрметпен қарайды. Бұл оқушы келешекте Отанына адал қызмет ететін, ана тілін ардақтайтын, елін-жұртын қастерлейтін болып ер жетеді. Оқушылардың бойында отансүйгіштік сана мен сезімді қалыптастыруда өзбекстандық қазақ қаламгерлері Төлеген Айбергенов, Өмірзақ Қожамұратов, Тұрап Айдаров, Мекембай Омаров, Бердібек Тұрғынбаев, Лала Жүнісқызы, Айтуар Сабыров,

Боран Қыдыров, Ақшагүл Төлегеновалардың Отан, туған ел, достық тақырыптарындағы шығармаларының мүмкіндіктері орасан зор. Себебі ана тілінде өзінің жерлестері жазған тәлімдік-тәрбиелік көркем шығармалар оқушылардың білімдерін жетілдіріп қана қоймастан, олардың Отанына махаббатын, ана тіліне құрметін, келешегіне сенімін арттырады. Бұл өсіп келе жатқан ұрпақтың өз келешегіне сеніммен қарауына кепілдік береді. Келешегіне сенген ұрпақ Отанына адал болары сөзсіз.

Бұл ақын-жазушылардың шығармаларын сабақта және сабақтан тыс уақытта технологиялық тұрғыдан үйретсек, оқушылардың шығармаларды үйренуге қызығуы артады, шығарманың мән-мазмұнын толық түсініп алуына көмектеседі, танымдық белсенділігін арттырады, оқушылардың бойында рухани-адамгершілік сапалардың қалыптасуына әсер етеді. Осы мақсатта өзбекстандық қазақ ақын-жазушыларының шығармаларын технологиялық тұрғыдан үйрену бойынша эксперименттік жұмыстарды жүргізудеміз. Ташкент қаласы, Бектемір ауданындағы 290-мектепте қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің оқытушысы Салиха Досымбетованың 8-сыныпта Мекембай Омаровтың «Түркістан» поэмасын өту тәжірибесін көреміз. Тақырыпты бастамастан алдын Салиха апай Мекембай Омаровпен кездесіп, «Түркістан» поэмасының жазылу тарихын сұрағанын айтып берді. Ақын Ташкент облысының Аққорған ауданындағы «Қаңқа» деп аталатын төбеге шыққанда бүкіл денесінде діріл пайда болады. Бұл төбенің ежелде қаңлылардың астанасы болғаны есіне түсіп, бұл жермен байланысты тарихи оқиғалар көз алдына келеді. Поэманың жазылуына осы тарихи Қаңқа төбе себепші болған екен. Тақырыпты түсіндіруде оқытушының тың мәліметтер, фактілер қосып айтуы поэманың мазмұнын тереңдетіп, оның сипатын қызықты ете түсті. Осыдан кейін оқушыларда поэманы үйренуге ерекше қызығу пайда болды. Тақырыпты түсіндіріп болғаннан кейін олар көптеген сұрақтар қойды.

«Танымдық қызметті марапаттауда оқытушының оқушыларды үйреніп жатқан тақырыптағы қисын мен бірізділікті аңғаруға, ондағы негізгі және көптеген маңызды ережелерді ажыратуға үйрететін, оқушылардың пікірлеу қызметін жетілдіретін *салыстыру* тәсілін пайдалануы алдыңғы үйренілгендерімен жаңа фактілерді салыстыруға мәжбүр етуші тәсіл ретінде жақсы нәтиже көрсетуін» [1] есепке алып, оқытушы тақырыпты бекіту кезінде «*Категориялау кестесінен*» пайдаланды. Мұндағы мақсат алдыңғы сабақтарда үйренген Мағжан Жұмабаевтың «Түркістан» поэмасы мен бүгін үйреніліп жатқан Мекембай Омаровтың «Түркістан» поэмасының мазмұнын салыстыру болды.

Поэмаларды салыстыру

Поэманың аты және авторы	Поэманың ортасында кім яки не тұрады?	Поэманың мәні неде?	Поэманың тәрбиелік мәні неде?
Мағжан Жұмабаев «Түркістан»			
Мекембай Омаров «Түркістан»			

«Категориялау кестесін» толтырудан бұрын оқушыларды екі топқа бөлді. Бірінші топ «**Мағжан**», екінші топ «**Мекембай**» деп аталды. «Мағжан» тобындағы оқушылар бірінші қатарды, «Мекембай» тобындағы оқушылар екінші қатарды толтырды. Мұнда олар алдыңғы алған білімдеріне сүйеніп, қиналмай жазды. Екі топтың оқушылары жазғандарын презентация жасады. Бірінші топ «*Поэманың ортасында Түркістан өлкесінің әлемге әйгілі тарихы, ұлы тарихи тұлғалары тұрғанын*» көрсетіп берді, олардың аттарын атады. Екінші топ «*Поэманың мәні Түркістан өлкесінің тарихын көркемдеп бейнелеу, оған өздерінің қатынастарын білдіру екендігін*» түсіндірді. Поэманың тәрбиелік мәнін екі топ бірлесіп былайша көрсетіп берді: «*Мағжан Жұмабаев Түркістан өлкесін тұтас Тұран деп көрсетеді. Мекембай Омаров Түркістанның ержүрек, асыл перзенттерін мақтанышымен тілге алады. Олардан өрнек алуға шақырады*». Бұлай оқыту оқушылардың белсенділігін арттырумен бірге, олардың өз бетінше ойлауларына, дербес пікір айтуларына көмектеседі. Сондай-ақ, өзбекстандық қазақ қаламгерлерінің шығармалары арқылы өздері туып-өскен еліне сүйіспеншілік сезімі артады. Қорыта айтар болсақ, бұл сабақтан оқушылардың көркемдік

көзқарастары жетілді, Түркістан өлкесінің тұтастығын сезінді, оның тарихынан тағы да бір тағылымдық мәліметтер алды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Калдибекова А.С., Ходжаев Б. Х. Ўқувчиларининг билиш фаоллигини ошириш йўллари – Т.: Низомий номидаги ТДПУ. – 2006. – 37 б.
2. Абдувалитов Е., Досымбетова С., Бектаев А. Әдебиет / Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық-хрестоматия – Т.: «Ўқитувчи», 2006. – 327 бет.
3. Альджанова И. Қозоқ адабиётини ўрганиш жараёнида ўқувчиларни би-лишга кизиқишларини фаоллаштириш / Личностно-ориентированное обучение и воспитание на современном этапе (содержание, формы, ме-тоды). Сб.науч-метод.статей в 18 частях., –Т.: 2008, ч.17. – с.118-121
4. Калдибекова А.С., Ходжаев Б.Х. Ўқувчиларининг билиш фаоллигини ошириш йўллари – Т.: Низомий номидаги ТДПУ. – 2006. – 37 б.

Резюме

Уразов Б.Т., учитель

(Узбекистан, Государственный университет Гулистан)

Технологическое изучение поэмы Мекембая Омарова «Туркестан»

Чтобы вступить в ряды цивилизованных стран, недостаточно ограничиться улучшением экономических, научных, культурных состояний страны. Достоянием общественности является развитие духовности в государстве. Патриотизм – важный признак созревания духа. В многонациональном Узбекистане очень важно создать условия для формирования духа патриотизма каждого человека, чувство национальной идентичности, национальной гордости, национального долга, национальные традиции и обычаи, чтобы привыкнуть к условиям независимости.

Ключевые слова: духовность, традиция, родной язык, сравнение, художественный подход.

Summary

Urazov B. T., teacher

(Uzbekistan, Gulistan State University)

Technological study of poem of Mekembay Omarov «Turkestan»

To join the ranks of civilized countries, it is not enough to confine the improvement of economic, scientific, cultural state of the country. The public domain is the development of spirituality in the state. Patriotism - is an important sign of the maturation of the spirit. It is very important to create conditions for the formation of the spirit of each person's patriotism, a sense of national identity, national pride, national debt, national traditions and customs to get used to the independence criteria in a multinational Uzbekistan.

Keywords: spirituality, tradition, native language, comparison, artistic approach.

МРНТИ 17.07.31

Г.Ж.Халық, ағылшын тілі пәнінің магистр-оқытушысы

(Алматы қ., Физика-Математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік Мектебі)

ІЛІМДІК КОМИКСТЕР

Аңдатпа

Ілімдік комикстер Абайдың қара сөздерін жас оқырманға қазіргі заманауи оқыту технологиясын қолдана отырып, ғұлама ақынның философиялық идеясын оқып зерделеуді

графикалық новелла форматында жеткізу, ағылшын тілін меңгеруді ұлттық идеямен, құндылықтармен байланыстыру мақсатында пайда болды. Комикс – күлкілі деген мағына береді және комикс жанры ұзақ немесе қысқа болуы мүмкін. Абай Құнанбаевтың 45 қара сөзінің барлығы комикс форматына келе бермейді.

Түйін сөздер: комикс жанры, қара сөздер, оқыту әдісі, танымдық және коммуникативтік құзыреттілік, семантикалық ерекшеліктер.

Ілімдік комикстер топтамасына ақынның төрт қара сөзі таңдап алынды: Он бесінші сөз, Он жетінші сөз, Он сегізінші сөз және Жиырма бірінші сөз. Негізгі міндет зияткерлік мектептегі оқу бағдарламасы көздеген оқушылардың нақты оқу мақсаттарына қол жеткізуін жүзеге асыра отырып:

- үш тілде білім беру,
- «100 кітап оқу» бағдарламасы,
- оқыту барысында сандық және медиа технологияны пайдалану,
- сыни тұрғыдан ойлау дағдысын дамыту,
- орындалған іске рефлексия жасау үрдісінен шыға білу еді.

Жоғарыда аталған міндеттерге қол жеткізу үшін оқыту әдісін түрлендіру абзал. Тілге үйретудің алғышарттарының бірі оқушылардың танымдық және коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастыру болса, тілдік бірліктерді үйрете отырып, мәтінмен жұмыс жасау осы талапты орындауға көмегін тигізетін әдіс. Осы орайда, Абай Құнанбаевтың қара сөздері оқушының білімін дамытуға лайық академиялық мәтін үлгісі ретінде алынып, оқушыларды шет тіліне үйретуде оқыту дағдысын дамытып, оқылым барысында түпнұсқа тіл мен екінші тілдің лингвистикалық өзгешеліктері мен семантикалық ерекшеліктерін салыстыра қабылдауға, әрі пәнаралық байланыс жасауға көмегі орасан.

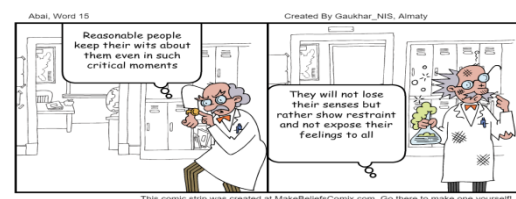
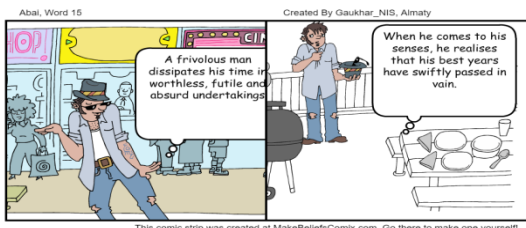
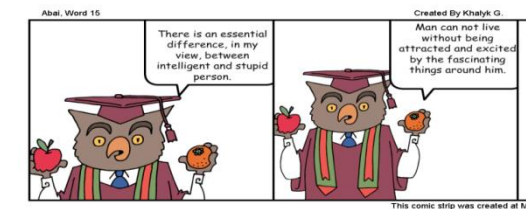
Мәселен, Абай Он бесінші қара сөзінде «ақылды» адам мен «ақымақ» адамның арасындағы айырмашылыққа талдау жасайды. Он бесінші қара сөзді ағылшын тілінде оқыту мақсатымен және оқушылардың тілге қызығушылығын арттыру үшін тартымды суреттер қолданылып, <http://www.makebeliefscomics.com> сайтының көмегімен комикс стрип жасалынды. Комикстегі мәтінді талдауға тілдік дағдыларға дамытушы жаттығулар құрастырылды. Мәселен, мәтіналды оқу тапсырмасына оқушылардың интеллект және көп түрлі интеллект туралы не білетіндігін айқындау мақсатымен сұрақтар қойылып, шағын талдау, өзара пікір алмасу жүреді. Мысалы,

BEFORE READING. Discuss in your group

- 1) What is intelligence? What is human intelligence?
- 2) What do you know about Multiple Intelligence?

Оқушылар қара сөзді оқымас бұрын осы сұрақтарға жауап іздеп, топтық немесе жұптық жұмыс жасайды немесе түрлі ментальдық карталар жасауға болады. Мәтіннің жаңа сөздерімен танысады. Сонан соң оқуға кіріседі.

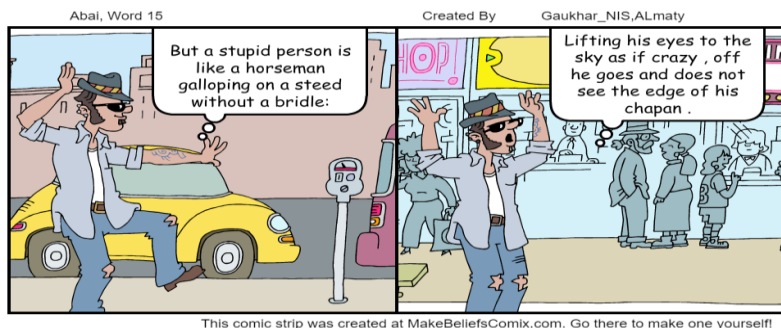
WORD 15

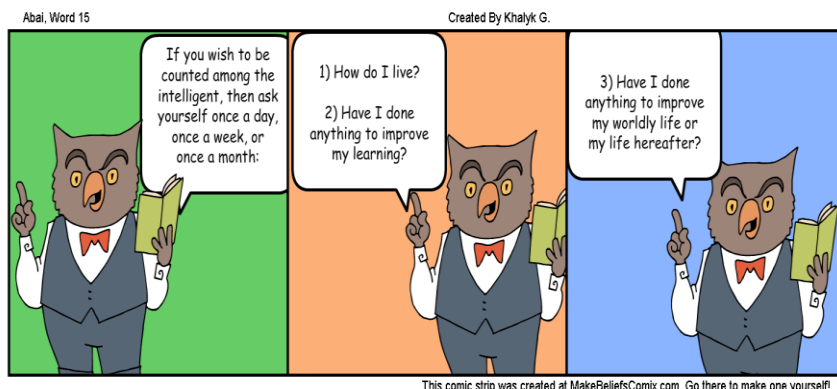
Мәтін оқылымынан кейін оған байланысты сұрақтар талқыланады. Сұрақтар түрі мәтіннің мән мағынасын түсінуге жетелейді.

Task 1. Discuss the questions with your peers:

- 1) What types of people does Abai describe in Word 15?
- 2) How does Abai characterise the difference between an intelligent and a 'stupid' person?

- 3) In this Word, Abai teaches us to reflect. What is the significance of reflection?
- 4) Why is it important to reflect every day, every week or once a month?
- 5) How often do you reflect? What do you usually reflect on?
- 6) How do reflections at the lessons help you? Give examples.

Мәтіндегі күрделі сөздердің синонимдері мен түсіндірмесі және аудармасын есте сақтау үшін төмендегі кестенің тапсырмасын орындау ұсынылады.

Task 2 – Categorise the words from Word 15 into Parts of Speech. Some examples have been done for you.

Personality adjectives	Nouns Abstract/Object	Verbs	Adverbs
sensible	sense	attract	steadfastly

Мәтіндегі сөз таптарын берілген кестеге топтау жұмысы қара сөздегі қолданылған сөз формасын түсінуге және жаңа сөйлем құрастыруға жәрдемдеседі. Өйткені аударма мәтіндегі кейбір есім сөздер, «frivolous», «futile», «fascinating», «restraint», «bridle» тағы басқалары оқушының жаңадан кездестірген сөздері. Осыған орай мәтіндегі күрделі сөздермен жұмыс жасау тілдік дағдыға оқытудың бөлінбес кезеңі.

Қазіргі заманғы педагогикада *рефлексия* мәселесі сабақтың маңызды бөлігі болып табылады. Stella Cottrell (2010), бұл жөнінде « Reflection is a type of thinking. It is associated with deep thought aimed at better understanding. It includes a mixture of elements, such as: making sense of experience, repetition, deeper honesty, 'weighing up', clarity, understanding and making judgements» деген түсініктеме береді. Ал, Абай атамыз «*рефлексия*» жөнінде 1894 жылы Он

бесінші қара сөзінде айтып кеткен екен. Сөз болып отырған мәтіннің қорытынды бөлімінде Абай оқырманға «Егерде есті кісілердің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәрте, болмаса жұмасында бір, ең болмаса айында бір, өзіңнен өзің есеп ал!» дейді. Дәл осы параграфты оқушыларға аудармаға беруге болады. Мұндағы мақсат рефлексия жасаудың ана тіліміздегі бұған дейінгі үлгісін көрсету болмақ. Сонымен бірге, аударманың дұрыс бұрыстығын түпнұсқа үлгімен салыстыру ұсынылады және оқушы екі тілдегі тілдік ерекшеліктерді байқайды.

«If you wish to be counted among the intelligent, then ask yourself once a day, once a week, or at least once a month: «How do I live? Have I done anything to improve my learning, my worldly life or my life hereafter? Will I have to swallow the bitter dregs of regret later on?» Or perhaps you don't know or remember how you have lived and why?»

Зияткерлік мектеп оқушылары сабақ соңында міндетті түрде кері байланыс пен рефлексия жасайды. Оқушының зердесіне Абайдың қара сөзіндегі рефлексия мен қазіргі заманғы рефлексия жолдарын салыстыруды төмендегі тапсырмамен байланыстыруға болады.

Task 3. *Abai describes the intelligent person and underlines that: “A sensible man will interest himself in worthy and serious matters, he will steadfastly pursue his objectives”. How persistent are you in steadfastly achieving your objectives? Reflect on this. (Stella Cottrell, 2010).* Бұл рефлексиялық үлгіде оқушының білім алу барысында жеңіл тапсырма орындауға емес, сыни тұрғыдан ойлауға, интеллекті дамытуға жетелейтін тапсырмаларды орындау дағдысын қалыптастыру көзделеді.

REFLECTION

COMPLEXITY

- What kind of complex, skilled, multi-layered or multi – sequenced activities do you enjoy?
- What kind of complicated tasks do you avoid?
- What makes you seek out, enjoy one kind of complexity, and avoid others?

Оқушылардың мәтіндегі тілдік бірліктерді және оның мағынасын түсіну олардың қызығушылықтары мен бейімдеріне қарай түрлі болады. Сондықтан, оларға жеке жұмыс жасауға, сыни тұрғыдан шешім қабылдауға қолдау болар тапсырма жүктеген абзал. Мысалы, Он бесінші сөзге тақырып ойластыру немесе осы қара сөздің негізінде берілген сайттарды қолдана отырып оқушының өзінің шығармашылық қабілеттерін дамытуға арналған тапсырма, яғни осы тақырыпқа басқа комикс құрастыру жұмысы тапсырылады. Бұл тапсырма арқылы оқушының қара сөзді түсінуі мен жұмыс нәтижесін анықтау көзделеді.

Task 4. *Word 15 does not have a title; come up with a title for this comic strip.*

Task 5. *How would you draw the characters in Word 15? Create your own version of this comic and send to your friends, teachers and parents. You may use any of the following:*

<http://www.makebeliefscomics.com>

www.pixton.com

www.bitstrips.com

Қорыта айтқанда, Абай Құнанбаевтың қара сөздерінің (Он бесінші сөз, Он жетінші сөз, Он сегізінші сөз, Жиырма бірінші сөз) көмегі арқылы оқушыларды суреттер арқылы қызықтыра отырып, оларды дұрыс түсінуіне көмектесу, оқушылардың арт-дизайн тұрғысынан ойлау және сандық жазу қабілетін, әртүрлі тапсырмаларды орындату арқылы сөйлеу тілін дамыту міндетін жүзеге асыруға, тілдерді салыстыра оқуға болатындығын атап өтуге болады. Сонымен бірге, комикс топтамасын ағылшын тілін үйренуде кездесетін түрлі тақырыптарды оқыған кезде бастауыш мектеп пен орта білім беру мектептерінде, жоғары оқу орындарының студенттері де қосымша немесе практикалық құрал ретінде пайдалана алады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Abai. Book of Wisdom Words. Semey, 2005
2. Stella Cottrell (2010) 188-190 бб, Skills for Success, Personal Development and Employability. Palgrave Macmillan
3. [Http://www.makebeliefscomics.com](http://www.makebeliefscomics.com)
4. [Www.pixton.com](http://www.pixton.com)
5. www.bitstrips.com

Резюме

Г. Халык, магистр п.н.,

(г. Алматы, ФМ Назарбаев Интеллектуальная школа, Филиал АОО «НИШ»)

Обучающие комиксы

Обучающие комиксы основанные на произведениях Абая Кунанбаева «Слова назидания» была создана для удовлетворения образовательных потребностей студентов с целью расширения возможности политики трехязычия. Виды заданий и упражнений помогут обогатить опыт чтения обучающихся и познакомить их с концепцией рефлексий. Комиксы ознакомляет юного читателя с новым графическим форматом, отражая национальные и духовные ценности.

Ключевые слова: графическая новелла, слова назидания, обучающий метод, когнитивная и коммуникативная компетенция, рефлексия, семантические особенности.

Summary

Educational comics

G. Khalyk, *Masters of Science in Education*

(*Almaty c., Nazarbayev Intellectual School of Physics and Mathematics The branch of AEO «NIS»*)

Educational comics based on Abai's «Words of wisdom» has been created to meet the diverse needs of the students and to engage them into various types of challenging learning activities in the context of using three languages. The tasks and exercises will enrich learners' reading experiences and teach them to the concept of reflection. The comic strips also introduces the young reader with national and world values in a new graphical format.

Keywords: graphic novels, the words of wisdom, teaching strategy, cognitive and communicative competence, reflection, semantic features.

MPHTI 16.21.21

Y.Yaylaci, *MSc., Senior Lecturer,*

(*Almaty obl., Kaskelen c., Suleyman Demirel University*)

«PROJECT-BASED APPROACH TO LANGUAGE TEACHING» IN THE CONTEXT OF MULTILINGUAL EDUCATION

Abstract

Multilingual education is a paramount component of recent educational reforms in Kazakhstan. The roles of the English language teaching and higher educational institutions in promoting the internationalization of the education system by means of a trilingual policy in Kazakhstan are crucial. This paper promotes the efforts to seek possibilities for implementing a project-based approach to language teaching in order to contribute to the success of the trilingual policy of education in Kazakhstan.

Keywords: project-based language learning, multilingual, trilingual, educational policy, real-life skills, critical thinking.

Recent educational reforms in Kazakhstan involve a trilingual policy, which has attracted the attention of international and national scholars, educational managers, researchers, practitioners as well as parents and the other stakeholders. Aims of these reforms are probably clear to the public since they are well articulated [1] in the strategic plans and the official rhetoric. State Program of Education Development in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020 sets primary goals as the integration into the international community of modern systems of world quality standards [2]. Investigating best practices around the world to make best possible decisions in local educational institutions to align with the aims stated in the strategic plans is naturally a task for all educators and educational administrators. The roles of the English language teaching and higher educational institutions in the internationalization of the education system in Kazakhstan are crucial. Therefore, the competent teacher training staff of pedagogy and methodology departments of foreign language teaching in universities would be the driving force to contribute to the success of the trilingual policy if their voice could be heard. These educators and researchers, who are aware of the latest trends and best practices of language teaching, would certainly be familiar with a project-based approach (PBL) to education as well as the ‘content and language integrated learning (CLIL)’. This paper promotes the efforts to seek possibilities for implementing a project-based approach to language teaching in order to contribute to the success of the trilingual policy of education in Kazakhstan.

Kazakhstan has long had an established bilingual system of education. The state policies allowed for education in the mediums of Russian and Kazakh languages and encouraged the teaching of foreign languages by all means. In his presidential address to the nation in 2007, Nursultan Nazarbayev stated the new goals and directions for the future of the country as ‘to be competitive in the new global age with well-educated human resources’ [3]. Kazakh language would be significant as the official titular language to shape a national identity; Russian would continue to be the language of inter-ethnic communication in such a diverse society living in peace and harmony; and as an international language for intercultural communication, English would be a means to successful integration into the modern world [4].

Soon after this presidential address, Nazarbayev Intellectual Schools [5] were founded in various regions of the country and Nazarbayev University [6] in Astana to promote the trilingual educational policy to achieve these ends. Since then, the other public and private universities have been encouraged to provide multilingual education, which, indeed, means the promotion of an English-medium education. In addition to earlier start of the practice of English-medium education at such new age small-sized universities as Suleyman Demirel University, KIMEP University, Kazakh-British Technical University, and Kazakh-American University, some middle and large-sized state universities have also started projects to implement the multilingual educational policy. For instance, Kazakh State Women’s Teacher Training University opened a center for development of multilingual education in 2012.

Conferences, symposiums, panel discussions have been organized to promote the trilingual policy. Yet, the state educational reforms and trilingual policy implementation gained a momentum when the second stage of the State Program of Education Development for 2011-2020 was started with a strong determination by the Ministry of Education and Science of Kazakhstan in 2016. Then it turned out that the public opinion was still not persuaded to believe that the new reforms would successfully be implemented in schools and universities nationwide.

Criticism over the implementation of the trilingual educational policy did not only come from the ordinary conservative citizens who would normally be against any ‘open door policy’ that, they believe, would threaten sustainable development of the national identity because such a policy would result in submission to globalization. Some of the academicians and educators also criticized the recent initiatives taken by the ministry to speed up the reform process claiming that the education system should have other priorities. The same conditions that caused the new reforms to be launched by the government are presented as the reasons for their estimate of obvious failure in

the start of reform policies. However, everyone seems to be primarily concerned with the quality of education, which would be the key to building a prosperous developed nation in the near future.

One of the most common criticism about the policy of multilingual education may be related to the quality of language education, lack of subject teachers with sufficient knowledge and communicative skills, lack of subject textbooks in English adapted into the curriculum and according to students' level. Perhaps the most serious one is about the conditions of village schools where pupils rarely have access to language learning resources. Although such criticism may have reasonable ground, I think the most important barrier for the successful implementation of a trilingual educational policy arises from the disbelief in prospective achievements and acceptance of failure in advance. It is truly a challenge to change the ways things work in a society; but once you can show the people that the new way possibly works better, hopefully they will support the change. In short, I suggest that the starting point for implementing the policy should be the language teachers who are really enthusiastic about what they can offer if they are supported with a high quality language teacher education and in-service teacher training, which promotes the best practices of language teaching approaches around the world.

Instead of focusing on current problems, if language teachers can concentrate on how best they can contribute to student learning, they will really make a great impact on positive changes in the society.

A project-based approach in education reflects the most significant trends as the collective experience of language teaching pedagogy. In the background of a project-based learning (PBL) approach, we can observe contributions of problem-based learning, inquiry-based learning, discovery learning, and other educational approaches that prioritize learners' active involvement in the learning process. Therefore, project-based learning (PBL) is defined as a student-centered participatory approach. As an interdisciplinary approach, PBL works best in teaching natural sciences, humanities, and social sciences.

Buck Institute for Education in the United States is a leading institution which promotes PBL [7]. They have been doing considerable research on developing a model of PBL for decades. They comprehensively described key features of an effective PBL and how to assess projects in a PBL course. On the other hand, PBL is different from just "doing projects". There might be a common misconception about PBL and current practice of including projects in education, which can cause some scholars view it as an old traditional method originated in the ideas of John Dewey. However, current practice of PBL emphasizes student roles as central to learning and influential on decision-making in all possible processes, which is really difficult to conceptualize in the context of a very traditional teacher-centered culture of delivering knowledge and information.

According to the Buck Institute, essential project design elements refer to the criteria that any learning project should meet. These criteria are provide with the following titles [7]:

- Key knowledge, understanding and success skills*
- Challenging problem or question*
- Sustained inquiry*
- Authenticity*
- Student voice and choice*
- Reflection*
- Critique and revision*
- Public product*

One can find a lot of useful resources and links on the website of the institute [7]. However significant these essential characteristics are for the educational context of Kazakhstan, it is equally important to emphasize that they are very difficult to achieve with individual efforts unless at least the support of the top management is provided. Considering the fact that most language teachers are still using a grammar and translation based instruction, which develops an attitude to learning a language as just a school subject rather than a tool for achieving communicative objectives, a shift for using PBL in teaching English means a radical change in the nature, functions and content of all

elements of a teaching-learning process. In other words, PBL calls for improving the institutional culture of communications that is likely to influence the decision-making processes and management styles in an educational institution.

Collaboration: Not only learners need to develop a life skill of being able to work in collaboration, teachers of a PBL course also needs to get the collaborative support of their head of the institution, colleagues, and the local community of parents and the other stakeholders.

Critical Thinking and Problem Solving: Learners are encouraged to use these skills in all stages of a project completion ranging from the selection of a significant project idea to reflecting upon the processes and the final product critically.

Public Audience: Learners need to come up with a public product in their minds when they first decide to launch a project. With the help of their teacher, they can organize an event (an exhibition, stage performance, contest, etc) or they can publish their product online. This feature provides the target language with authentic communication with real audience, and therefore give them an inherent and intrinsic motivation to communicate effectively.

Considering the few number of foreign language teaching hours per week in the school schedule, one can easily see the value of PBL for engaging learners into a useful project outside the classroom (and sometimes even outside the school). Integrated with certain other communicative approaches such as CLIL, a project-based approach can be used in language learning and teaching for the success of multilingual policies in education. Therefore, the teacher training curriculums in higher education and in-service teacher training programs should promote a PBL approach to teaching languages.

References:

1. Bridges, D., & Sagintayeva, A. (2014). Introduction. In D. Bridges (Ed.), Educational reform and internationalization: The case of school reform in Kazakhstan (pp.xxii-xxxii). Cambridge: Cambridge University Press.
2. Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan [MES] (2010). Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы [The state programme for educational development for 2011-2020]. Retrieved from <http://www.akorda.kz/upload/SPED.doc>
3. Назарбаев Н.А. Новый Казахстан в новом мире // Казахстанская правда. - № 33(25278). — 2007. — 1 марта
4. Государственная программа развития языков в Республике Казахстан на 2011-2020 годы // edu.gov.kz
5. Nazarbayev University Web Portal. Retrieved from <http://nu.edu.kz/>
6. Nazarbayev Intellectual Schools Website. Retrieved from <https://nis.edu.kz/en/about/history/>
7. Buck Institute for Education Website, Retrieved from <https://bie.org>

Түйіндеме

Яладжи Ю., магистр., аға оқытушы,

(Алматы обл. Қаскелең қ., Сүлеймен Демирель университеті)

Көптілді білім беру контекстінде «жоба негізінде тіл оқыту»

Көптілді білім беру Қазақстанда соңғы оқу реформалардың бастапқы құрамдас бөлігі болып табылады. Қазақстанда үштілділік саясаты арқылы білім беру жүйесін интернационализациялауды насихаттау ағылшын тілін жоғары оқу орындарында оқытуда шешуші рөл атқарады. Мақала Қазақстанда үш тілде білім беру саясатының табысқа жетуге жәрдемдесу мақсатында, тіл оқыту жобасы негізіндегі тәсілді іске асыру үшін мүмкіндіктер табуға ықпал етеді.

Түйін сөздер: жоба негізінде тіл оқыту, көптілділік, үш тілде білім беру саясаты, сыни тұрғыдан ойлау.

Резюме

Яладжи Ю., магистр, старший преподаватель,

(Алматинская обл., г. Каскелен, Университет Сулеймен Демирель)

«Обучение языку на проектной основе» в контексте многоязычного образования

Многоязычное образование является первостепенным компонентом недавних образовательных реформ в Казахстане. Решающее значение имеет роль преподавания английского языка в высших учебных заведениях в интернационализации системы образования посредством трехязычной политики в Казахстане. Эта статья способствует поиску возможностей для реализации проектного подхода, основанного на преподавании языка для того, чтобы внести свой вклад в политику трехязычного образования в Казахстане.

Ключевые слова: изучение языка на основе проектов, многоязычие, трехязычие, образовательная политика, критическое мышление.

ТАРИХ, ЭКОНОМИКА, ҚҰҚЫҚ– ИСТОРИЯ, ЭКОНОМИКА И ПРАВО HISTORY, ECONOMY AND LAW

МРНТИ 03.20

Е.Т. Берлібаев, т.ғ.к., доцент

(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті)

С.А.Семжанова, оқытушы

(Алматы қ., №173 лицей)

ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТЕМІРЖОЛ ЕҢБЕКШІЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі қазақстандық теміржол көлігінің ерекшеліктері мен осы саладағы еңбекшілердің жаңа жағдайға байланысты жай-күйі баяндалады. Аталған кезеңде Қазақстанда сегіз теміржол жұмыс істесе олардың негізгілері, бұрынғыша, Қарағанды және Түркістан-Сібір теміржолдары болды. Еңбекшілер жеңіске жету үшін соғыс жағдайына сәйкес бейімделіп еңбектің тамаша үлгісін көрсетті. Соғыс кезінің үлкен қиындықтарына қарамастан, Қазақстанда теміржол көлігінің тасымалдау көлемі артып, жаңа желілер салынып, жолдың маңызды телімдерінің өткізгіштік қабілеті артты, көлік майдан үшін, қорғаныс өнеркәсібі мен елдің халық шаруашылығы үшін тоқтаусыз жүк тасымалдауға байланысты жүктелген міндеттерді абыроймен атқарды. Мақалада осы мәселелер талқыланып, фашистік Германия мен Жапонияға қарсы жеңіс жолындағы жалпыхалықтық күреске өз үлестерін қосқан республика теміржолшыларының жаппай еңбектегі ерліктері шешуші рөл атқарғаны баяндалады.

Түйін сөздер: Түркістан-Сібір, Халком, КСРО, НКВД, ПХК Қандағаш – Гурьев желісі.

Ұлы Отан соғысы кезінде теміржол көлігінің дамуына байланысты зерттеулер сипаты жағынан көбінесе үгіт-насихат бағытында болды [1].

Соғыс жылдарында Қазақстанда сегіз теміржол жұмыс істеді, олардың негізгілері, бұрынғыша, Қарағанды және Түркістан-Сібір теміржолдары болды. Еңбекшілер жеңіске жету үшін соғыс жағдайына сәйкес бейімделіп, қайта құру жұмыстарын жүргізуі қажет болды. Бұл қайта құрудағы шешуші қадам пойыздардың қозғалысын ерекше әскери кестеге көшіру болды. Ол Жол қатынастары Халкомының бұйрығымен 1941 жылдың 23 маусымынан енгізілді, 24 маусым 18 сағаттан бастап бірінші кезекте әскери эшелондарды, әсіресе, шұғыл тасымалдауды керек ететін жүктерді жылдам жіберу қарастырылды [2].

Еңбекшілердің басым көпшілігін майданға алып кеткендіктен де сала мамандары екі есе, үш есе жұмыстар атқаруға мәжбүр болды. Сталинград түбіндегі қантөгіс шайқас кезінде Н.А.Мезинов әскери және азық-түлік жүктерін майдан желілеріне жөнелтуге және жеткізуге өзі қатысты. Барлық адамдарға қиын болғандай, ол үшін де бұл ең ауыр кез болды, тәулігіне үш-төрт сағат қана көз шырымын алып, қалған уақытта жұмыс істеуге тура келді. 1942 жылы КСРО Жоғарғы Кеңесінің Президиумы «Тасымалдар бойынша тапсырманы үлгілі орындағаны үшін» Н.А.Мезиновті «Құрмет белгісі» орденімен, ал 1945 жылы Еңбек Қызыл Ту орденімен және «Сталинградты қорғағаны үшін» медалімен марапаттады [3].

Соғыс жағдайында жарыс анағұрлым нақты сипат алды: 1943-1945 жж. Теміржолшылардың ішінара КСРО-ның батыс аудандарына кетуімен байланысты кадрлардың айтарлықтай тұрақсыздығына, жұмысшылар мен қызметшілердің бір бөлігінің біліктілігінің төмендігіне қарамастан, өндіріс озаттарының қатары тұрақты түрде артып отырды. Бұл теміржолда қызмет көрсететін контингенттің жалпы өсуімен байланысты болды. Кондукторлар арасында стахановшылар әдісін қолдауды бастаған Орынбор теміржолының бузулук резервінің бас кондукторы С.Соломонов болды. Ол құрастырмалы пойыздарды жылжытуды жеделдетуде табысқа жетті. Орал теміржолы Қорған депосының

аға машинисі И.П.Блинов ауыр салмақты пойыздарды жүргізудің бастамасы болды. Үздіксіз жарысқа түсе отырып, Ф.Д.Блинов салмағы 2100 тонна пойызды Орал жоталары арқылы салмақ өзгертпей, Челябинден Абдулиноға дейін алып жүрді. Тасымал жөнінен үкімет пен әскери басшылық тапсырмасын үлгілі орындап, ерлік көрсеткені үшін Ф.Блиновты Еңбек Қызыл Ту орденімен марапаттап, Социалистік Еңбек Ері атағын береді.

Оңтүстік Оралда, басқа да жерлердегі секілді, көлікке диверсия жасау (қарақшылық шабуыл) орын алды. 1942 жылдың тек алғашқы 4 айында Орынбор облысының 8 ауданында бандиттік топтар ашылды. ПХК (НКВД) органдары әскери комиссариаттармен бірге диверсияға қарсы күрес жүргізді. 1944 жылдың сәуір-мамырында Орынбор облысының ПХК қызметкерлері теміржол желісінде күдікті деген 2636 адамды ұстады. 1944 жылдың бірінші жарты жылдығында осы облыс аумағында ПХК органдардың күшімен 29 дизертирлік (қашқын) топ жойылды [4]. Жүйелі түрде орман белдеуін сүзіп шығу жұмыстары жүргізіліп, барлық теміржол желілері мен милицияның әскери-есепке алу үстелдері тексеріліп отырды. Әскери құжаттарды есепке алу, беру мен сақтау тәртібі қаралды. Оған қоса оңтүстік Орал теміржолы тасымалданатын мүлікті күзету мен қырағылықты нығайту шаралары қолданылды.

Теміржол қызметкерлерінің жетіспеушілігі нәтижесінде соғыс жылдарында әскер жасындағы жастар контингенті төмендеді. Егер соғысқа дейін жастар әскерге 19 жастан шақырылса, соғыстың соңына қарай 1927 жылы туылғандар, яғни 17-18 жастағылар шақырылды. 1941-1945 жылдары Оңтүстік Орал әскери комиссариаттары тарапынан барлығы 2216480 адам майданға әскерге, тыл бөлімшелері мен мекемелеріне жіберілген. Оған қоса, теміржол көлігіндегі жұмыстар үшін техника негіздеріне курстар ұйымдастырудың маңызы зор болды.

Жұмылдыру шараларының тағы ерекшелігі оңтүстік Оралға көптеген өнеркәсіптік кәсіпорындардың, қоныс аударылған халықтың келуімен, өлкенің қорғаныс кешенінің тұрақты жұмыс қарқынын қамтамасыз етумен байланысты болды. Жастарды теміржол көлігінде жұмыс істеуге жұмылдыру нәтижесінде еңбек резервтерін жұмылдыру жөніндегі мемлекеттік шараларды табысты орындау үшін барлық жағдай жасалды. Отан соғысы теміржол көлігі алдына жауапты міндеттер – әскери жүктерді үзіліссіз тасымалдау, майданға әскери эшелондарды дер кезінде жеткізу, қорғаныс өнеркәсібі үшін шикізат пен отын жеткізу міндеттерін қойды.

Осындай жауапты міндеттерді табысты орындау үшін бүкіл теміржол көлігін әскери жағдайға бейімдеу қажет еді. Қайта құрудың аса маңызды шараларының бірі, елдің теміржолдардағы пойыздар қозғалысын, оның ішінде Қазақстанның да теміржолдарындағы қозғалысты ЖКХК 1941 жылдың 24 маусымында 18 сағаттан бастап енгізген ерекше әскери кестеге ауыстыру болды. Кестеде бірінші кезекте әскери эшелондарды, әсіресе соғысқа жұмылдыратын тасымалдармен байланысты жүктерді тез жылжытуды қарастырды. Жолаушылар қозғалысы, сондай-ақ қорғаныстық мәні жоқ қозғалыстар айтарлықтай қысқартылды. Теміржолдары мен басқа да объектілерді күшейту күшейтілді, әскери күзетке көмек ретінде тәртіп отрядтары мен жауынгерлік жасақтар құрылды; теміржолшылар мен олардың отбасы мүшелері әскер ісіне үйретілді. Қарағанды торабында тәртіп отрядында 500-ден астам адам болды. Отряд тораптың кәсіпорындарын, жолдарды, ауыстырғыштарды, су тартқыштарды, электр стансалары және сол сияқтыларды күзетті. Саяси бөлім өзінің нұсқаушылары арқылы жолдарда қарағандылықтардың тәжірибесін қолданды. Магистраль басшылары 1941 жылдың 1 қыркүйегінде ЖКХК-на соғыстың алғашқы күндерінен бастап бүкіл теміржолшылар ұжымының қырағылығы артты, барлық жерде рұқсатпен жүйесі енгізілді, жолдарға бөтен адамдар жіберілмеді. Еңбек тәртібін нығайту, жұмыста ұйықтау, артық сөз және сол сияқтыларды толық жою жұмыстары жүргізілуде... Жол ұжымдары мықты әрі жұмылған, алдымызда тұрған міндеттердің маңыздылығын түсініп, алға қойып отырған барлық талаптарды орындауға дайын болды [5].

1941 жылдың 16 тамызында Волга бойы, Орал, Батыс Сібір, Қазақстан мен Орта Азия аудандары бойынша 1941 жылдың IV тоқсан мен 1942 жылы арналған әскери-шаруашылық жоспарын бекітті, ол елдің Шығыстағы әскери-шаруашылық базасын дамыту бағдарламасы болды. Жоспарда теміржол көлігіне ерекше мән берілді. БК(б)П ОК мен КСРО ХКК теміржолдардың өткізгіштік қабілетін күшейту мақсатында 1942 жылы осы аудандарда теміржол желілерін салу мен қайта құрастыру жөнінде бірқатар шаралар өткізуді қажет деп тапты. Атап айтқанда, жоспарда Кизляр – Астрахань желісінің құрылысын жүргізу қарастырылды [6]. Бұл желі Баку мұнайын Кавказдан Волга маңы мен Оралға тікелей шығуға жол ашатын еді. 1942 жылдың 7 қыркүйегінде Мемлекеттік қорғаныс комитеті Гурьев – Астрахань теміржолын салу туралы шешім қабылдады, ол Кизляр – Астрахань желісінің жалғасы болып, Гурьев арқылы елдің шығыс аудандарын Грозный мен Бакудің мұнайымен байланыстыратын еді [7]. Соғыс жылдарының қиын жағдайында Қазақстанда қорғаныстық-өнеркәсіптік маңызы зор теміржол желісінің құрылысы жүргізілді. Соғыс жылдарында республиканың теміржол жүйесінің ұзындығы 1940 жылмен салыстырғанда 25%-ға артты (1945 жылдың соңына қарай олардың тұтыну ұзындығы 1940 жылғы 51 км-ге қарсы 8212 шақырымды құрады) [8].

Соғыс кезінде Ақмола – Қарталы желісі (806 км), Гурьев – Қандағаш (517) және Орск – Қандағаш (262) желілері салынып бітті. 1943 ж. Ақмола – Қарталы желісі Қарағанды теміржолында тұрақты тұтынуға берілді, оның ұзындығы 1945 жылдың соңында 2290 км-ді құрады [9]. 1941 ж. желтоқсанда ұзындығы 517 км Қандағаш – Гурьев желісі Орынбор теміржолына тұрақты тұтынуға берілді. Соның негізінде Шұбарқұдық қозғалыс бөлімшесі және Қандағаш – Гурьев шекарасында Шұбарқұдық паровоз шаруашылығы бөлімшесі құрылды. 1944 жылы осы магистральда Орск – Қандағаш желісі тұрақты тұтынуға берілді. Нәтижесінде 1945 жылы Орынбор теміржолының тұтыну ұзындығы 2290 км-ге жетті, оның 62%-ы Қазақстан территориясы арқылы өтті [9].

Түркістан – Сібір магистралінде өткізгіштік қабілетін нығайту мен техникалық жабдықтауға байланысты көптеген жұмыстар жүргізілді. Магистральдің теміржолшылар ұжымы өзінің паровоз және вагон депосында паровоздарды орташа жөндеу мен вагондарды күрделі жөндеу жұмыстарын игерді. 1941-1945 ж.ж. 50 млн. сом қаржы салынған 240 өндірісті объектілер салынып, тұтынуға берілді, оның ішінде: Алматы, Семей, Аягөз және Жамбыл стансаларындағы болат-шойын балқыту цехтары, Харьков байланыс зауытынан көшіріліп әкелген жабдықтар мен шағын теміржол шеберханалары базасында құрылған ЖҚХК-ның Алматы электротехникалық зауыты болды. Сол жылдары зауыт еліміздегі теміржол көлігін байланыс аппаратураларының кейбір күрделі түрлерін шығаратын бірден-бір зауыт болды. Соғыс кезінде Алматыда сондай-ақ ЖҚХК-ның ірі вагон жөндейтін зауыты салынды, жаңа теміржол құрылысы жалғасып жатты, Жамбыл – Шолақтау желісі мен Талдықорған – Текелі тармағы қатарға қосылды.

Жаңа жолдардың, әсіресе Ақмола – Қарталы, Гурьев – Қандағаш, Орск – Қандағаш секілді теміржолдардың салынуы, Қарағанды, Түркістан – Сібір және басқа да желілердің өткізгіштік қабілетінің артуы соғыс жылдарында Қазақстанның теміржол көлігімен орасан зор көлемдегі қорғаныс және халық шаруашылығы тасымалын табысты орындауында маңызды рөл атқарды.

1945 жылы жөнелтілген жүк 1940 жылмен салыстырғанда 37%-ға, ал қабылдау – 16%-ға артты. Көмір мен кокс жөнелтілген жүктің жартысынан астамын, ал кен 11,5%-ын құрады [10]. Республиканың теміржолдары әскери жүктерді тасымалдауды, елдің батыс аудандарынан халықты және өнеркәсіптік кәсіпорындары, көп мөлшердегі басқа да жүктерді тасымалдауды іске асырды. Қазақстанға 142 өнеркәсіптік кәсіпорын мен 536 мың адамның көшірілгенін айтсақ та жеткілікті. Соғыс жылдарында Қазақстанда сегіз теміржол жұмыс істеді, олардың негізгілері, бұрынғыша, Қарағанды және Түркістан-Сібір теміржолдары болды. Гурьев-Қандағаш, Орск-Қандағаш желісінің салынуымен байланысты Орынбор теміржолының рөлі артты, оның 1800 шақырымы Қазақстан территориясы арқылы өтті.

Басқа жолдардың үлес салмағы (Рязань-Орал, Оңтүстік-Орал, Омбы және Томск) Отан соғысы жылдарында республиканың жүк айналымына айтарлықтай болған жоқ [10].

Соғыс кезінің үлкен қиындықтарына қарамастан, Қазақстанда теміржол көлігінің тасымалдау көлемі артып, жаңа желілер салынып, жолдың маңызды телімдерінің өткізгіштік қабілеті артты, көлік майдан үшін, қорғаныс өнеркәсібі мен елдің халық шаруашылығы үшін тоқтаусыз жүк тасымалдауға байланысты жүктелген міндеттерді абыроймен атқарды. Мұнда фашистік Германия мен империалистік Жапонияға қарсы жеңіс жолындағы жалпы халықтық күреске өз үлестерін қосқан республика теміржолшыларының жаппай еңбектегі ерліктері шешуші рөл атқарды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Историография Великой Отечественной войны. – М., 1980. – С. 6-10.
2. История Великой Отечественной войны Советского Союза в 1941-1945 гг. В 6-ти томах. Т. 6. – М. – 1965. – С. 70.
3. Красный Курган. – 1941. – 25 июля. – С. 2.
4. Синицын А.М. Всенародная помощь фронту. – М., 1985. – С. 53.
5. Футорянский Л.И. Сыны-дочери Орнбуржья на фронтах Великой Отечественной //Южный Урал в годы Великой Отечественной войны. – Оренбург. – 2000. – С.3.
6. Кумаев Г.А. Советские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). – М. – 1963. – С. 32-33. «Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг.». Сборник документов и материалов. – Т. 1. – Алма-Ата. – С. 65.
7. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Изд. 8. т. 6. – М. – 1971. – С. 31.
8. Строительство дороги после разгрома немецко-фашистских войск под Сталинградом было приостановлено.
9. «Казахстан за 40 лет». – С. 222.
10. Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг.: Сборник документов и материалов. – Т.2. – Алма-Ата. – 1960. – С. 203-209.

Резюме

Берлібаев Е.Т., к.и.н., доцент

(г. Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет),

Семжанова С.А., учительница

(г. Алматы, № 173 лицей)

Статья о значительном вкладе в Великую победу (Самоотверженный труд в тылу Казахстанского железнодорожного транспорта). В связи с развитием железнодорожного транспорта, доблести железнодорожников в начальные годы войны.

Ключевые слова: Туркестан-Сибирь, совнархозов, СССР, НКВД, Кандагач – Гурьев линия.

Summary

E.T.Berlibayev, candidate of historical sciences, associate professor

(city Almaty, Kazakh State Women's Teacher Training University)

S.A.Semzhanova, teacher

(city Almaty, № 173 lyceum)

An article about a significant contribution to the Great Victory (Selfless labor in the rear of the Kazakhstan railway transport). In connection with the development of rail transport, the valor of railway workers in the early years of the war.

Keywords: Turkestan-Siberia, economic councils, the USSR, the NKVD, the NKVD Kandagach - Guryev line.

МРНТИ 03.01.07

Б.Бихондиев, э.ғ.к., доцент,

А.Д. Умбеталиева, п.ғ.м., аға оқытушы

(Алматы қ. Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті)

КӘСІПКЕРЛІК МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада кәсіпкерлік мәдениетті қалыптастыру мәселелері қарастырылған. Кәсіпкерлік мәдениет – кәсіпкерлік қызметті ұйымдастырудың ажырамас бір бөлігі және ол жалпы мәдениет ұғымымен тығыз байланысты дамиды. Кәсіпкерлік мәдениеттің негізін құрайтын экономикалық еркіндік, ол олигархтарға белгіленген қағидалар мен амалдарды орындаудан босатпайды. Кәсіпкерлік мәдениеті – кәсіпкердің экономикалық дербестігі мен еркіндігінің, олардың орынсыз бастамаларына қарама-қайшы келетінін көрсетеді. Мемлекет – бүкіл қоғамның, кәсіпкерлердің және нарықтық экономика субъектілерінің мүдделері мен экономикалық еркіндігін қорғау мақсатымен кәсіпкерлік қызметтің жекелеген өнімдерінің жөнсіз экономикалық еркінсуіне шек қою үшін қажетті тосқауылдар белгілейді. Мақалада кәсіпкерлік мәдениеттің жалпыға ортақ элементтері мен қасиеттеріне әдеби-ғылыми тұрғыдан шолу жасалады. Кәсіпкерлік мәдениеті құқықтық және этикалық нормалар мен критерийлердің бейнесі іспетті, ол кәсіпкердің істі өзі бастап, заңды бизнестеу жүзеге асырып табыс алатынын көрсетеді. Мақалада кәсіпкерлік мәдениеті мен кәсіпкерлік ұйымдар мәдениетінің пайда болуы мен қалыптасу факторлар элементтеріне баса назар аударылады.

Фирманың корпоративтік мәдениеті, жапон кәсіпкерлерінің пікірі бойынша, рационалдық менеджменттің қалыптасуымен байланысты пайда болады. Рационализм және гуманизм арасында ешқандай қайшылықтар жоқ. Бұлар менеджменттің бірін-бірі өзара толықтыратын екі аспектісі болып табылады. Корпоративтік мәдениеттің қалыптасуын басқа факторлармен қатар, кәсіпкерлік табыстар да қамтамасыз етеді. Жекелеген зерттеушілер, белгілі бір критерийлер бойынша талдау жасап, сұрақтар жүргізіп, фирма мәдениетінің қаншалықты жоғары екенін фирма иелерінің анықтауына болатынын көрсетеді.

Түйін сөздер: кәсіпкерлік мәдениет, кәсіпкерлік ұйымдар, корпоративтік мәдениет, кәсіпкерлік этика, іскерлік этика.

Кәсіпкерлік этика – өркениетті кәсіпкерлік мәдениетті қалыптастырудың ең күрделі проблемаларының бірі, өйткені этика – бұл моральдық және инабаттылық нормаларының, сондай-ақ жалпыға ортақ мінез-құлықтары ережесінің жүйесі болып табылады.

Кәсіпкерлер мен ұйымдар іс-әрекетінің құқықтық нормалары – заңдармен және басқадай нормативтік актілермен белгіленеді. Сондықтан өркениетті кәсіпкерлікті дамытудың маңызды шарты – құқықтық мәдениетті қалыптастыру. Заң бойынша жасалғанның бәрі әрқашан этикаға сәйкес келе бермейтінін уақыт көрсетіп отыр. Қоғам заңдарды өзгертуге байланысты өз ұсыныстарын жасауы тиіс. Кәсіпкерлік этиканың қалыптасуына қоғамдық менталитет, асқақ адами қасиеттер, экономикалық еркіндік, кәсіпкердің қоғам, тұтынушылар арасындағы жауапкершіліктері зор ықпал етеді. Кәсіпкерлердің этикалық проблемалары толассыз пайда болып, олар ең алдымен өз шешімдерін тұтынушылармен табады, себебі тұтынушылардың мүдделерін мемлекет қорғайды.

Меншік иелері ретіндегі кәсіпкерлердің этикалық қатынастары жалдамалы жұмыскерлермен байланыста болады, олар өз кезегінде кәсіпкерлік табыс деңгейінде ерекше әсерлерін тигізеді. Кәсіпкерлік этиканы зерттеушілер кәсіпкерге тән жалпыға ортақ этикалық нормаларды тұжырымдады. Кәсіпкер өз имиджін қалыптастырып, этикетін сақтауы үшін іскерлік этикет пен инабатты мінез-құлықтың дағдыларын меңгерудің ережелерін әрқашан есте ұстауы қажет.

Кәсіпкерлік мәдениет – кәсіпкерлік қызметті ұйымдастырудың ажырамас бір бөлігі, ол жалпы мәдениет ұғымына негізделеді және онымен тығыз байланыста болады. Мәдениет деп – адамдардың өндірістік қоғамдық және рухани қажеттіліктерінің жиынтығын айтады. С.И.Ожегов өзінің орыс тілі сөздігінде осылайша анықтама береді.

Басқа ғылыми деректік көздерінде «мәдениет дегеніміз – адамдар өмірінің және қызметтерінің ұйымдастырылу тұрпаттары мен нысандарынан, сондай-ақ өздері қолдарымен жасаған материалдық және рухани құндылықтарынан көрініс табатын қоғамның, адамдардың шығармашылық күш-қуаттары мен қабілеттерінің белгілі бір тарихи деңгейі» деп анықтама беріледі.

Мәдениетті латын тілінен аударғанда, ол тәрбие, білім, даму, өркендеу, сауаттану деген мағыналарды береді. Демек, жалпы адамзаттық тұрғыдан алғанда, мәдениет дегеніміз адамдардың, олардың бірлестіктері мен топтарының, біртұтас қоғамның белгілі бір даму кезеңіндегі өмірінің, қызметтерінің, мінез-құлықтарының сан қилы аспектілерін сипаттайтын қыры мен сыры мол, кешенді ұғым. Кәсіпкерлік мәдениет деп елде, қоғамда қалыптасқан құқықтық нормаларға (заңдар, нормативтік актілер), іскерлік салттарға, этикалық және парасаттылық ережелері, өркениетті бизнесті іске асыру мінез-құлқының нормаларына сәйкес, субъектілердің кәсіпкерлік қызметті жүзеге асырайтын қағидаларының, әдістерінің, тәсілдерінің жиынтығын айтады. Баршаға мәлім, кәсіпкерлік қызмет – еңбекке қабілетті азаматтар мен олардың бірлестіктерінің еркін іс-әрекеті. Бірақ, кәсіпкерлік қызметті іске асырудағы экономикалық еркіндікті кәсіпкерлік қызметке қатысушылардың белгіленген қағидалар мен амалдарды орындаудан босатылады екен деп түсінуге болмайды. Кәсіпкерлік мәдениеттің негізін құрайтын экономикалық еркіндік, орасан зор байлық пен дәулетке ие болған олигархтарға өз бетімен еркінсуіне, олардың менмендігіне жол бермейді.

Мемлекет бүкіл қоғамның, кәсіпкерлікке қатысушылардың және нарықтық экономика субъектілерінің мүдделері мен экономикалық еркіндігін қорғау мақсатымен кәсіпкерлік қызметтің жекелеген өкілдерінің өз беттерімен, жөнсіз экономикалық еркінсуіне шек қою үшін қажетті тосқауылдарды белгілейді. Кәсіпкерлік мәдениеті – кәсіпкерлік қызмет субъектілерінің экономикалық дербестігі мен еркіндігі, олардың жөнсіз, өз бетінше орынсыз бастамаларына қарама-қайшы келетінін көрсетеді. Сондықтан да мемлекет кәсіпкерлікті реттейтін құқықтық нормаларды бұзғандар үшін жауапкершілік шаралары мен нысандарын белгілейді. Қазақстан Республикасының Конституциясына монополияландыру мен арамза бәсекелестікке бейім кәсіпкерлік (экономикалық) қызметке жол берілмейтіндігі ескертілген.

Қылмыстық заңнамаларда заңға қайшы қызмет, заңсыз және жалған кәсіпкерлікпен және басқадай іс-әрекеттермен айналысатын азаматтар үшін қылмыстық жауапкершілік шаралары қарастырылған. Кәсіпкерлік мәдениеттің жалпыға ортақ элементі оның заңдылығы болып табылады. Әріптестерге, бәсекелестерге, тұтынушылар мен жалдамалы жұмыскерлерге тек мүліктік қана емес, сонымен бірге моральдық залалдар келтіретін құқықтық актілерден, келісімшарт қатынастарымен, заңды жолмен жасалған, мәмілелерден, іскерлік салттардан туындаған міндеттемелер мен міндеттерді мүлтіксіз орындау – кәсіпкерлік мәдениеттің екінші элементі.

Кәсіпкерлік қызметтің маңызды үшінші элементі – өз бизнесін субъектілердің адал жүргізуі. Бұл жөнінде американ ғалымы К.Рэндолл өзінің «Кредо свободного предпринимательства» деген кітабында істі арамзалық жүргізудің салдарын дәл тұжырымдаған. Оның пікірінше өркениетті кәсіпкердің мінезі, қасиеті ешнәрсемен алмастырылмайтын қайратты және кіршіксіз таза болуы тиіс. «Мінезді, қасиетті болу – яғни моральдық көкейтесті мәселелерді сезіну және түсіну, өмірде кездесетін кез келген жағдайларда батыл, әрі дұрыс әрекет ету. Қажырлы адам, бірақ оның жан дүниесі таза болмаса, ол күндердің күнінде компанияны апатқа ұшыратуы мүмкін. Кәсіпкер кіршіктей таза, әрі адал болмаса одан ешқандай жақсы үміт күтуге болмайды» дейді К.Рэндолл.

Мемлекетке, адамдарға, тұтынушыларға, әріптестерге деген адал көзқарас кәсіпкерлік мәдениеттің жетекші қасиеті болып табылады. Кәсіпкерлердің жалпы этикалық нормаларды,

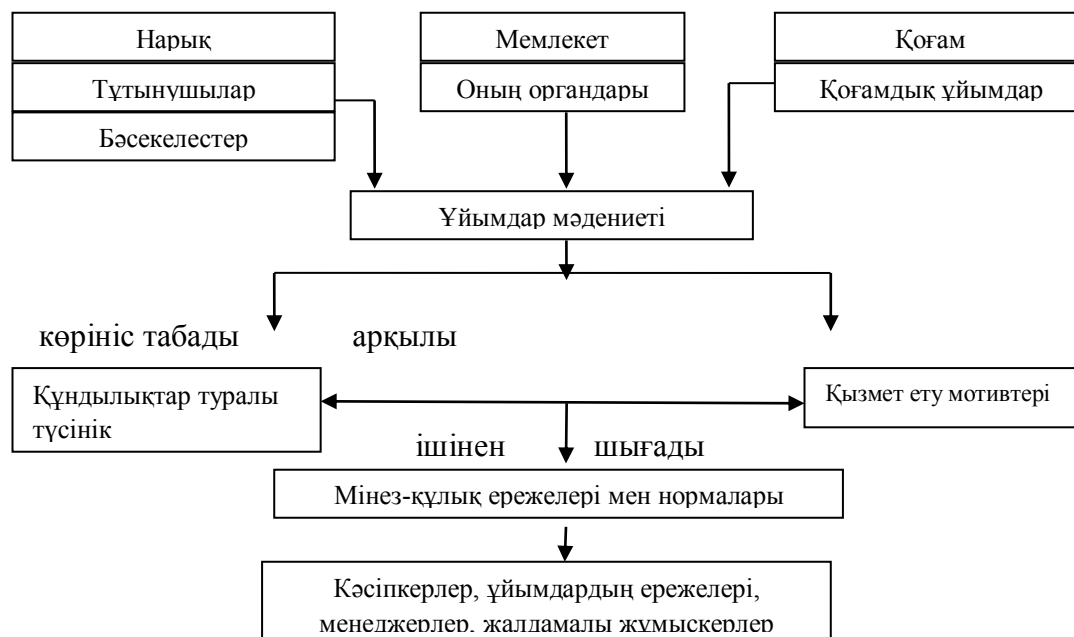
яғни оның құрамына кіретіндер: кәсіби этика, фирманың этикалық кодексі, бизнесті жүргізудің, кәсіпкерлердің тәрбиесі мен мәдениеті деңгейінің жалпыға ортақ ережесі, өздерінің адамға деген тартымдылық дәрежесі, қалыптасқан дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды, заңды бизнесті жүзеге асыруға қажет білім деңгейінің болуын және т.б. өз бойларында сақталуы өте маңызды проблема.

Кәсіпкерлік мәдениеті – құқықтың және этикалық іспетті және төменгі аталғандардың: мемлекет, қоғам, тұтынушылар, қызметкерлер, әріптестер, бәсекелестер және басқа да шаруашылықты жүргізуші субъектілерімен арасындағы қатынастардың, кәсіпкерліктің дамуына тікелей және жанама ықпал жасайтын қалыптасқан құқықтық актілердің, стандарттардың, ережелердің, нормалардың сақталуын қамтиды. Кәсіпкерлік қызмет үнемі, әрі үздіксіз, бірақ кез келген амалдар және әдістермен емес, тек заңға негізделген жолмен, тәсілдермен табыс алуды көздейді. Кәсіпкерлік мәдениет – кәсіпкердің істі өзі бастап, заңды бизнесті жүзеге асырып және заңды жолмен табыс (пайда) алатынын көрсетеді.

Кәсіпкерлік мәдениетінің қалыптасуы көптеген факторлармен анықталады, дегенмен олардың ішінде алғашқы орынды алатындар: өркениеттік сыртқы орта; қоғамдық және мемлекеттік менталитет; сыртқы ортаның арандануынан қорғайтын кәсіпкердің құқықтарын, міндеттерін, жауапкершіліктерін белгілейтін, күнделікті өмірде қалыптасқан құқықтық нормалар; әлбетте кәсіпкердің өзі және корпоративтік мәдениет.

Кәсіпкерлік мәдениет – кәсіпкерлік ұйымдар мәдениетінің, кәсіпкерлердің, іскерлік әрекеттің және басқадай біртұтас мәдениетті құрайтын элементтердің қалыптасуынан туындайды.

Кәсіпкерлік ұйымдар мәдениетінің пайда болуы мен одан әрі қалыптасуын былайша бейнелеуге болады: (сурет 1)

Сурет 1.

Әдетте, ұйымдардың мәдениеті мынадай ішкі факторлармен анықталады:

- Бизнесті жүзеге асыратын кәсіпкерлік қызметтің негізі;
- Кәсіпкерлік қызметті ұйымдастыру;
- Фирма иелері мен қызметкерлерінің мотивациясы;
- Басшылар мен жалдамалы жұмыскерлердің өзара қатынастарының механизмдері, басқару мәдениетінің деңгейі;
- Рынокта басты межеге жетуге мүмкіндік беретін ерекше басқару стилінің болуы;

-Ұйымдар қызметінің нәтижелі болуына әрбір қызметкерлердің толық қатысты екенін, көз жеткізетін дәлелдерді келтіру;

-Фирманы ынталандыратын құндылықтарды бейнелейтін тиянақты, нақты түсініктемелердің болуы;

-Басшылар, менеджерлер мен жұмыскерлердің кәсіби құзыреттілігінің жоғары болуы және оларды оқыту мүмкіншіліктері;

-Басшылықтың сәтсіздіктерге кінәлілерді іздемей-ақ жауапкершілікті өзіне қабылдай білуі;

-Қызметкерлердің жоғары сапалы және интенсивті еңбегін тиісінше материалдық тұрғыдан марапаттау;

-Фирманың қызмет етуін ұсынылатын тауарлары мен қызметтерді жоғары тиімділік пен сапаға бағдарлау;

-Тұтынушыларға жақсы ұйымдастырылған сервистік қызмет көрсету;

-Тауарлар мен қызметтердің сапасын қасиетті деңгейде қамтамасыз ететін технологиялар мен өндіріс мәдениетін енгізу;

-Еңбекке қажетті қауіпсіздік пен санитарлық-гигиеналық жағдайларын жасау;

-Ұйымдарда салауатты моральдық климатты қамтамасыз ету.

Фирманың корпоративтік мәдениеті, атақты жапон кәсіпкері К.Татенсидің ұйғарымы бойынша, рационалдық менеджменттің қалыптасуы мен тікелей байланысты пайда болады: «Рационалдық менеджменттің мәні – әрбір жеке жұмыскердің өзіне жеткілікті мөлшерде жалақыны алуға мүмкіндігінің болуымен, өз еңбегінен және өз кәсіпорнын басқаруға қатысуынан қанағаттанарлық сезімдерге бөленуімен сипатталады. Жеке адамға құрмет көрсету арқылы менеджмент гуманизмі ең жоғарғы сатыдан орын алады. Қысқаша айтқанда, рационализм мен гуманизм арасында ешқандай қарама қайшылықтар жоқ. Бұлар бірін-бірі өзара жолықтыратын менеджменттің екі аспектісі болып табылады».

К.Татенси өзінің «Вегнент дух предпринимательства» деген кітабында қазіргі жас жапондықты тек жалақымен қанағаттандыруға бола ма деген ой тастайды. «Адамдарды тек қана жалақының мөлшерімен қызықтыру есуастық болар еді. Жас жұмыскердің қабілеттіктерін толық пайдаланудың ең пәрменді құралы – оған мақсатқа жетуден алатын шығармашылық шабыт пен қуанышты сезінетін жұмыс жағдайларын жасау болып табылады» деп жазады автор.

Сонымен қатар, Қ.Татенси бірлескен қызметтегі әріптестіктің қалыптасуына қолдау көрсету фирма басшылары үшін маңызды қажеттілік екенін атап көрсетеді. «Адамның бойынан өз компаниясы үшін мақтаныш сезімі пайда болуының қажетті шарты – кәсіпорындардың капиталдарында өз үлесінің бар екендігіне жұмыскерлердің сенімділігі болып табылады. Бұл адамның әлеуметтік мәртебесін асқақтатып, оның өзін құрметтеуін нығайтады».

Корпоративтік мәдениеттің қалыптасуын басқа факторлармен қатар, кәсіпкерлік табыстар да қамтамасыз етеді. Жекелеген зерттеушілер, фирма иелеріне мынадай критерийлер бойынша талдау жүргізілсе және қойылған сұрақтарға дұрыс жауаптар алып, фирма мәдениетінің қаншалықты жоғары екенін анықтауға болады деп санайды:

-фирма тәуекелдер мен жаңалықтарды енгізуге дайын ба;

-фирманың іскерлік әрекеті басты мансаптарды шешуге бағытталған ба;

-сыртқы міндеттерге (клиенттерге жақсы қызмет көрсету, тұтынушылар мен өзара қарым-қатынастар және т.б.) көңіл бөледі ме;

-конформизм, индивидуализмге кеңшілік жасалады ма;

-жұмыскерлер жеке түпкілікті нәтижелерге жету үшін ынталандырылады ма;

-фирмада шешімдерді қабылдау орталықтандырылған ба;

-ұжымдық нысандағы шешімдерді қабылдауға баса көңіл аударылады ма;

-жұмыс инновациялық процесстермен қатар жүреді ма;

-қызмет ету жасалған жоспарларға бағындырылған ба;

- жеке жұмыскерлер мен топтар арасында ынтымақтастық орын алған ба;
- қызметкерлер фирманың мүдделеріне адал және оған жан-тәнімен берілген бе;
- фирманың мақсаттарына жетуіне қызметкерлердің өз рөлдері қандай екендігі туралы хабардар ма;

- фирма деген немқұрайлы көзқарастар байқалады ма;
- сыртқы орта үшін фирманың есігі әрдайым ашық па.

Кәсіпкерлік этика – өркениетті кәсіпкерлік мәдениетті қалыптастырудың ең күрделі проблемаларының бірі, өйткені этика деп жеке адамдардың көңілінде қонымдылық идеясына сәйкес ұялаған мейірімділік пен қиянаттың сезімдері арқылы көрініс табатын идеалдар, моральдық қағидалар мен мінез-құлықтар нормалары туралы ілімді және іс-тәжірибені айтады. Бұл моральдық және инабаттылық нормаларының, сондай-ақ жалпыға ортақ мінез-құлықтары ережесінің жүйесі болып табылады.

Кәсіпкерлік қызмет – экономикалық, шаруашылық қызметі сияқты еңбек етуге қабілетті кез келген азаматтардың кәсіби қызметі болып табылады, оған тән құқықтық және этикалық критерийлер, нормалар, мінез-құлық ережесі бар, оларды орындамау кәсіпкерлік қызметтің субъектілерін жағымсыз салдарларға ұрындырады. Кәсіпкерлер мен ұйымдар іс-әрекетінің құқықтық нормалары заңмен және басқадай нормативтік актілермен белгіленеді, оларды орындамағандарға жазалау шаралары, тіпті банкротқа ұшырау және бас бостандығынан айыру сияқты жазалар қолданылады.

Сондықтан да өркениетті кәсіпкерлікті дамытудың маңызды шарты тек кәсіпкерлік қызметті реттейтін заңдарды қабылдау емес, сонымен қатар құқықтық мәдениетті қалыптастыру болып табылады. Заң бойынша жасалғанның бәрі әрқашан этикаға сәйкес келе бермейтінін уақыт көрсетіп отыр. Енді қоғам не істеуі керек? Заңдарды өзгертуге байланысты ұсыныстар жасалуы тиіс, мысалы салық заңнамаларын, оның ішінде салықтар саны, салық бірліктері кәсіпкерліктің дамуына кедергілер болып табылады.

Кәсіпкерліктің этикалық нормалары деп рыноктың, нақты тұтынушылардың, қоғам мен мемлекеттің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін экономиканың әртүрлі сфераларында кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыратын азаматтардың іс-әрекеті сипаттарының жиынтығын айтады. Кәсіпкерлік этика әлемде, елде қалыптасқан, белгілі бір салаларда көрініс табатын кәсіби этикаға, жалпы этикалық нормалар мен іс-әрекет ережелеріне негізделеді. Кәсіпкерлік этика азаматтардың мінез-құлықтарының жалпыға ортақ этикалық нормалармен қатар, мынадай ұғымдармен – адалдық, ар-ұят, бедел, инабаттылық, сыпайылық, өзін-өзі құрметтеу, өркөкіректік, ұятсыздық, екіжүзділік, іштарлық, көреалмаушылық, кекшілдік, дөрекілік, өшпенділік, жауыздық және т.б. тығыз тікелей байланысты.

Кәсіпкерлік этиканың қалыптасуына – кәсіпкер болу үшін қажет азаматтық құндылықтардың орнығуына бағытталған қоғамдық сана мен қоғамдық қатынастардың нысандары (менталитет), асқақ адами қасиеттер, экономикалық еркіндік, кәсіпкердің қоғам, тұтынушылар алдындағы жауапкершіліктерінің көрініс табуы зор ықпал етеді. Кәсіпкерлік этика кәсіпкерге тән оның мінез-құлық, адами қасиеттері, жан дүниесі, көңіл ықыласы, парасаттылығы арқылы моральдық қағидаларға сүйенеді, сондықтан да олардың ұмтылыс талаптары мен шабыттарына тығыз байланысты. Кәсіпкерлердің этикалық проблемалары толассыз пайда болып, шешімдерін тауып жатады, олар ең алдымен тұтынушылармен өз шешімдерін табуға байланысты. Себебі тұтынушылардың мүдделерін мемлекет қорғайды. Меншік иелері ретіндегі кәсіпкерлердің этикалық қатынастары жалдамалы жұмыскерлермен байланыста болады. Бұл қатынастар әсіресе кәсіпкерлік табыс деңгейіне ерекше әсерін тигізеді.

Өркениетті кәсіпкерліктің дамуына оның қоғаммен, бәсекелестермен, әріптестермен, қатынастарының маңызы зор. Кәсіпкерлік этика – сөзінде тұру, қабылдаған міндеттемелерді орындау, міндеттемелік құқықтық нормаларды орындамағаны үшін моральдық жағынан жауап беру сияқты категориялар арқылы көрініс табады.

Кәсіпкерлік этиканы зерттеушілер өркениетті кәсіпкерге тән жалпыға ортақ этикалық нормаларды тұжырымдады және оған жататындар:

- өз қызметінің қоғам, басқалар және өзі үшін маңызды екендігіне сенімді болуы;
- өзін қоршаған адамдардың кәсіпкермен бірге жұмыс істеуге ынталы және жұмыс істейді, өзін көрсетуге ұмтылады;
- өз бизнесіне сенеді, оны тартымды шығармашылық ретінде бағалайды, бизнеске өнер сияқты қарайды;
- бәсекенің қажеттігін сезінеді және ынтымақтастыққа түсіністікпен қарайды;
- өзін жеке тұлға ретінде санайды, ал кез келген адамды өзіндей құрметтейді;
- меншіктің барлық түрлерін, мемлекеттік билікті, қоғамдық қозғалыстарды, әлеуметтік тәртіпті, заңдарды құрметтейді;
- білімді, ғылым мен техниканы, мәдениетті бағалайды, экологиялық нормаларды сақтайды;
- жаңалықтарды енгізуге ұмтылады;
- қажет шешімдерді қабылдау жауапкершілігін қол астындағыларға аудармайды;
- басқа адамдардың кемшіліктеріне сабырлық танытады;
- өз мақсаттарын қызметкерлердің мақсаттарымен үйлестіреді;
- басқаны басынбайды.

Кәсіпкер өз имиджін жасап, этикетті сақтауы тиіс. Ол сыпайылық, өнегелік, ілтипаттық сияқты мінез-құлық қасиеттерін өз бойына сіңіруі тиіс, бұл «қоғамда өзінді қалай алып жүруің үшін керек». Қарым-қатынас мәдениеті, сезім шектері, мейірбандылық туралы естен шығармай өз бойындағы бүкіл ой-толғаныстарды ұстай білуі қажет. Өз қызметінен табыстан басқа үнемі ләззат алуға кепіл болатын, кәсіпкердің имиджін құрайтын оған тән өркениетті мінез-құлық стилі, парасаттылық бейнесі болуы тиіс.

Инабатты мінез-құлықтың дағдыларын меңгеру үшін мыналарды есте сақтау қажет:

- танысу және таныстыру ережесі;
- іскерлік кездесулерді өткізу ережесі;
- келіссөздер жүргізу ережесі;
- сыртқы пішінге, іс-қимылға, іскерлік киімге қойылатын талаптар;
- сөйлеуге қойылатын талаптар;
- кәсіпкерлік этиканың құрамдас бөлігі болып табылатын қызметтік құжаттар мәдениеті мен басқадай іскерлік этикеттің элементтері.

Іскерлік этикет деп тек өз бизнесін жүзеге асыру кезінде ғана емес, кез келген өмірлік жағдайларда өзге кәсіпкерлермен, бәсекелестермен, сыртқы ортамен қарым-қатынастарда болатын кәсіпкердің олармен іс-әрекетін реттейтін ережелердің жиынтығын айтады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. «Қазақстан-2050» Мәңгілік ел: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ. ҚР-ның Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы.
2. ҚР-ның Конституциясы. – Алматы: Жеті жарғы. – 2007. – 136 б.
3. ҚР-ның Азаматтық Кодексі. – Алматы: Жеті жарғы. – 2007. – 488 б.
4. ҚР-ның «Жеке кәсіпкерлік туралы» Заңы. – Алматы: 2006 ж. 7 ақпан.

Резюме

Б.Бихондиев, к.э.н., доцент, А.Д.Умбеталиева, магистр, старший преподаватель
(г. Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)

В статье рассматриваются проблемы формирования предпринимательской культуры. А также корпоративная культура организаций и сущность предпринимательской этики, вместе с тем показаны критерий определения культуры фирмы и их общие нормы.

Ключевые слова: предпринимательская культура, предпринимательская организация, корпоративная культура, предпринимательская этика, деловая этика.

Summary

B.Bihondiev, *Candidate of Economic Sciences, assistant professor*, **A.D.Umbetalieva**,
master, senior lecturer

(*Almaty, Kazakh State Women's Teacher Training University*)

The article deals with the problem of the formation of an entrepreneurial culture. As well as the corporate culture of the organization and nature of business ethics at the same time shows the criterion for determining the company's culture and shared norms.

Keywords: entrepreneurial culture, entrepreneurial organization, corporate culture, business ethics, business ethics.

МРНТИ 03.01.11

Ж.П.Карибаева, *2-курс магистранты*

(*Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті*)

ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ЖЕКЕ ТҰЛҒА ӘЛЕУМЕТТЕНУІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа

Бұл мақала тақырыбының өзектілігі қазіргі қоғамда тұлға әлеуметтенуінің маңызды рөл атқаратындығымен анықталады. Әлеуметтену – көптеген құбылыстармен, белгілі бір деңгейде ауыспалы күйдегі адами қоғамдағы объективті өзгерістермен себептелетін үдеріс. Әрбір буынға құндылықтық-нормативтік институттар мен жағдайларға сәйкес өзіндік әлеуметтік-психологиялық ерекшелікке толы жаңа сапалар тән. Бұл жағдайда әр буынның әлеуметтену үдерісі ерекше қайталанбас мазмұнға ие болады. Белгілі бір буынның өкілі болып табылатын тұлға осы спецификалық белгілерді өзі өмір сүріп отырған ортадағы қауымдастықтар арқылы бойына сіңіреді. Әлеуметтену үдерісінің дұрыс өтуіне тұлғаның белгілі бір мәдениеттегі құндылықтар, жүріс-тұрыс нормаларын меңгере отырып, өзінің қабілеттерін, мүмкіндіктерін жүзеге асыруы, әлеуметтік қатынаста қаншалықты жетістікке қол жеткізуі тәуелді.

Түйін сөздер: тұлға, индивид, әлеуметтену, қоғам, құндылық, әлеуметтік мобильділік, интеграция, идентификация.

Адам, индивид, жеке тұлға – өзара байланысты бұл ұғымдар ғылыми қолданыста жиі бірге қолданылғанымен, әлеуметтану ғылымында оларды бір-бірінен бөліп қарастыру арқылы олардың арасындағы айырмашылықты ажыратамыз. «Адам» деген термин – жер бетіндегі тірі ағзалар дамуының ең жоғарғы сатысында тұрған тіршілік иесі, қоғамдық тарихи және мәдени субъект. Адам белгілі бір қоғамдық қатынастың нәтижесі ғана емес, сонымен бірге сол қатынастың өзін дүниеге әкелуші әрекет иесі.

Ал индивид дегеніміз – қоғамның жеке бір мүшесі, яғни жеке адам, биологиялық ағза ретіндегі адамзаттың бір өкілі. Жеке тұлға дегеніміз – өзінің қайталанбас ерекшелігімен айрықшаланатын индивидтің әлеуметтік қатынас жүйесіне енуі, қоғам дамуының өкілі ретінде адамдардың әлеуметтік қасиеттерінің толықтырылып, белгілі бір әлеуметтік ортада өз функциясын атқаратын саналы адамзат өкілі. Яғни, тұлға дегеніміз, жан-жақты дамыған, әлеуметтік тұрғыдан терең жетілген адам. Тұлға ұғымы адамның әлеуметтік дамуының сапалық көрсеткіші болып табылады. Бұл адамның туа біткен биологиялық табиғи қасиеті емес. Ол тек қана адамның әлеуметтік орта жағдайында ғана пайда болады, яғни ол белгілі бір топта, бірлікте өмір сүреді, екінші бір индивидпен қарым-қатынасқа түсу арқылы әлеуметтену үдерісінен өтеді, сөйтіп ол адам қоғамдық қатынастарды, өмірлік тәжірибені, бағалы нысандарды, ұстанымдар мен бағыттарды өз бойына сіңіріп, меңгеріп, өмірде қолдана алатын дәрежеге жетеді. Индивидтің әлеуметтік нормалар, мәдени құндылықтар және қоғамда өзін-өзі ұстау үлгісін меңгеру үдерісін әлеуметтену деп атайды. Қоғамдық

қатынастардың субъектісі бола отырып, әлеуметтік ортада қандай да бір функцияны атқарады және қоғамдық қатынастарды дамыта отырып, өзі де жаңа сапа, қасиетке, яғни тұлғалыққа ие болады.

Әлеуметтену үдерісі білімді, дағдыларды меңгеру, құндылықтар, мұраттар, әлеуметтік мінез-құлықтың нормалары мен ережелерін қалыптастырудан тұрады. Әлеуметтенудің негізгі екі типін бөліп көрсетуге болады:

1. алғашқы – сәбидің нормалар мен құндылықтарды меңгеруі;
2. кейінгі – ересек адамның жаңа нормалар мен құндылықтарды меңгеруі.

Әлеуметтену үдерісі адамның тұлғалық ерекшеліктерінің қалыптасуына бағыт беруші, түрткі болушы, қалыптастырушы агенттер мен институттардың жиынтығынан тұрады. Әлеуметтену агенттері – әлеуметтік нормалар мен мәдени құндылықтарды үйретуге жауапты нақты адамдар. Әлеуметтену институттары әлеуметтену үдерісіне әсер етуші және бағытаушы мекемелер. Алғашқы әлеуметтену агенттері – ата-ана, бауырлар, басқа да туысқандар, достар, ұстаздар, жастар топтарының көшбасшысы болып табылады. Екінші әлеуметтену агенттері әскер, полиция, діни мекеме, өндіріс, ЖОО әкімшілік өкілдері, БАҚ қызметкерлері және т.б. Алғашқы әлеуметтену институттары – отбасы, мектеп, топтар болып табылады, ал кейінгі әлеуметтену институттары – мемлекет, оның органдары, университеттер, дін орталықтары, БАҚ және басқалары.

Әлеуметтену үдерісі бірнеше кезеңдер мына сатылардан тұрады. Олар:

1. Бейімделу сатысы (туылу — жасөспірімдік кезең). Бұл сатыда әлеуметтік тәжірибені сыни көзқарассыз қабылдау жүзеге асады, әлеуметтенудің негізгі механизмі еліктеу болып табылады.
2. Идентификация сатысы – өзгелерден өзін ерекшелеу ықыласы пайда болған кезең.
3. Интеграция сатысы – қоғам өміріне етене араласу кезеңі.
4. Еңбек сатысы – ортаға әсер ету, өзіндік әлеуметтік тәжірибе қалыптастыру кезеңі.
5. Еңбектен кейінгі саты – қартаң тартқан, әлеуметтік тәжірибені жас буынға үйрету кезеңі.

Жоғарыдан байқағанымыздай адам өмірінің ұзына бойына әлеуметтену үдерісі тоқтаусыз жүріп отырады. Себебі бізді қоршаған орта үнемі қозғалыс пен өзгеріс үстінде, адам жаңа жағдайлар мен шарттарға үйрену үшін үнемі өзгерістерге бейімделіп отыру қажет. Адам болмысы уақыт өте келе қоршаған ортаға қарай бейімделу нәтижесінде өзгеріп отырады. Әрбір жеке адамның қоғамдық өмірге интеграциялануы өте күрделі және ұзақ үдеріс болып келеді, өйткені бұл үдеріс жаңа құндылықтар мен әлеуметтік өмірдің жаңа нормаларын, рөлдер мен мәртебелерді меңгеруден тұрады. Алғашқы фазада әлеуметтік нормалар мен құндылықтарды меңгеру барысында жеке адам қоғамдық ортаға сай өмір сүруге ұмтылады. Екінші фазада тұлға өзіндік бірегейлікке ұмтылып, өзіндік белсенділікке назар аударып, қоғамның басқа мүшелеріне белгілі бір деңгейде әсер етуге ұмтылады. Келесі фазада кез келген адам қандай да бір топқа кірігіп, онда ол өзінің қасиеттері мен мүмкіндіктерін ашады. Әлеуметтену үдерісінің реттілікпен өтуі барлық үдерістің сәтті аяқталуының кепілі бола алады.

Қазіргі нарықтық қатынастар мен жаһандану жағдайында орын алып отырған рухани сала мен материалдық ортадағы ауыспалы құбылыстар, ғылыми саладағы өзгерістер мен техника, технология саласындағы соны жаңалықтардың нәтижесінде қоғамдық қатынастардың күрделенуі, оның өз кезегінде тұлғаның әлеуметтенуіне әсері болып отырғаны шындық. Ақпараттық қоғамдағы мобилділік, қажетті мәліметтер мен ақпараттармен уақытында қамтамасыз етілу жеке адамның уақытын тиімді пайдалануына, әлеуметтік белсенділікті арттыруға ұмтылуға себепкер болып отыр. Әлеуметтену үдерісінің адам өмірінің барлық кезеңінде жүзеге асуы мен қоршаған болмыстың құбылып отыруы қазіргі кезде әр тұлғадан аса ыждаһаттылық пен жаңа нәрсеге тез бейімделуді талап етеді. Қазіргі қоғамдағы әлеуметтену үдерісі әлеуметтік құрылым мен мобилділікпен байланысты өзіндік спецификаға ие. Дәстүрлі қоғамда адамның өмірлік жолы көп жағдайда оның ата-

анасы қандай әлеуметтік топқа жататындығымен алдын ала белгіленіп отырды. Қазіргі қоғамда әлеуметтік мобилділік өте жылдам жүзеге асатындықтан жеке тұлға бастапқы позициядан келесісіне тез ауыса алады.

Қоғам дамыған сайын адамның қажеттіліктері де жаңа сапалық деңгейге көтеріліп отырады. Бұл қоғамның даму заңдылығы, ал егер мұндай өзгерістер болмаған жағдайда қоғам тоқырау жағдайында деп есептелінеді [1, 11 б.]. Қазіргі қоғамдағы әлеуметтенудің тағы бір ерекшелігі, дәстүрлі қоғаммен салыстырғанда әлеуметтену агенттерінің көптігі мен өзара тәуелсіздігі. Дәстүрлі қоғамда әртүрлі әлеуметтену агенттерінде әрекет ететін нормалар өзара үндестірілген. Қазіргі қоғамға әлеуметтенудің әртүрлілігінің салдары ретіндегі рөлдік қақтығыстар тән. Қазіргі қазақстандық қоғам үшін әлеуметтену мәселесі мына жағдайлармен байланысты:

1. құндылықтар жүйесінің өзгеруі және соның нәтижесінде алдыңғы буын жас ұрпақты жаңа жағдайдағы өмірге үнемі дайындай алмайды;
2. қоғамның әлеуметтік құрылымының түбірімен және өте жылдам өзгеруі;
3. әлеуметтену факторы ретіндегі ресми және бейресми әлеуметтік бақылау жүйесінің әлсіреуі.

Қазіргі қоғамдағы әлеуметтенудің алдыңғы кезендерден айырмашылығы оның ұзақтығында. Жасөспірімдік кезең әлеуметтену кезеңі ретінде бұрынғы кезендерге қарағанда айтарлықтай ұлғайды. Оның мәртебесі де өзгеріске ұшырады. Бұрынырақта ол өмірге дайындық ретінде қарастырылса, қазіргі қоғамда ол өмірлік әрекеттің ерекше кезеңі ретінде қарайды. Жасөспірімдердің құқығын қорғайтын заңдар пайда болды. Жастардың өзіндік субмәдениеттері көбейіп, саяси белсенділіктері де арта түсті. Демек, жеке тұлға саяси процестерге қатысып, оның басты түрлерін меңгерудің негізінде қоғамдық-саяси өмірдің субъектісіне айналады. Олардың қатарына қоғамдағы демократиялық өзгерістерді жүзеге асыруға атсалысу, өз елінің Конституциясын, ұлттық рәміздері мен мемлекеттік нышандарын, заңды-құқықтық құжаттарын жете білу, билік органдарын сайлауға, бұқаралық жиналысқа, шеруге және т.б. шараларға қатысу жатады [2, 99 б.].

Қоғамның толыққанды мүшесі болуы, басқа адамдардың арасында оңтайлы әрекет ету үшін адамға өте көп уақыт талап етіледі. Қазіргі қоғамда әлеуметтену үдерісі үздіксіз жүріп отырады. Қоғамда тұрақтылық жоқ, сондықтан игерілген әлеуметтік тәжірибе тез ескіріп қалады. Мұраттар, нормалар, құндылықтар ауыспалы күй кешеді. Бірақ абсолютті және өзгермейтін құндылықтар да бар. Олар адамзат ойының туындысы ретінде ғасырлар бойы сақталып келген және оларды қандай да бір басқа құндылықтармен салыстыруға келмейді. Олар әділеттілік, ар-ұждан, ақиқат, сұлулық, сүйіспеншілік, қарапайымдылық сияқты қасиеттер. Бұл құндылықтар әртүрлі мәдени, экономикалық және қоғамдық саяси жүйелерде өскен адамдардың арасындағы өзара түсіністік пен сыйластықтың бастауы болып табылады. Барлық әлемдік діндер, барлық философиялық идеялар осындай құндылықтар туралы ақпаратқа толы. Әлеуметтену туылғаннан бастап тұлға ретінде қалыптасу аралығы болып есептелінгенімен, заманауи қоғамда ересек адам болған жағдайда да тұлғаның қоршаған ортасына қарай бейімделуі өзіндік сұраныс пен сапалармен ерекшеленетін әлеуметтену үдерісі болып табылады. Бұл үдерісті жас ерекшелігіне сәйкес әр кезеңге бөліп тереңдетіп қарастыруға болады:

Сәбилік шақ (туылғаннан бастап 1,5 жасқа дейін). Бұл кезеңде сәбидің өміріндегі басты рөлді анасы алады, оны тамақтандыру, бағып-қағу, мәпелеудің нәтижесінде сәбиде әлемге деген базалық сенім қалыптасады. Сенім динамикасының дамуы анасына байланысты болып табылады. Сәбимен эмоционалды қарым-қатынастың жетіспеуі оның бойындағы психологиялық дамудың бірден бәсеңдеуіне алып келеді.

Ерте балалық шақ (1,5 жастан 4 жасқа дейінгі кезеңі). Бұл саты автономия мен тәуелсіздіктің қалыптасуымен байланысты. Бала өз бетімен жүріп, белгілі бір актілерді жүзеге асыру кезінде өзін бақылай алатын дәрежеге жетеді. Қоршаған ортадағылар, ата-анасы баланы ұқыптылыққа, тазалыққа, әдептілікке үйрете бастайды.

Балалық шақ (4 жастан 6 жасқа дейінгі аралық). Бұл кезеңде бала өзін тұлға ретінде сезіне алады, сөйлей алады, ойын барысында іскерлік, бастама сынды сапалар қалыптасады. Ойын шығармашылық бастама мен ынтаны қалыптастыратындықтан баланың әлеуметтенуі үшін өте қажет құбылыс. Бала адамдар арасындағы қатынасты ойын арқылы меңгеріп, ерік-жігер, ес, ойлау сияқты психологиялық мүмкіндіктерді дамыта алады. Осы кездегі ата-аналар балаларының жетістіктері мен қабілеттеріне көңіл бөлуі баланың бойындағы белсенділікті арттыруға себепкер болады.

Төменгі сыныптағы жас кезеңі (от 6 до 11 лет). Бұл кезеңде бала отбасы шеңберіндегі даму мүмкіндігін аяқтап, мектептегі басқа тұлғалармен қарым-қатынасқа түсу кезеңіне аяқ басады. Мектеп балаға білім беріп, оны баршаға ортақ мәдениетке үйретеді. Егер бала білімді жақсы меңгеретін болса, онда ол өзіне сенімді болады, керісінше сабақтағы сәтсіздіктер өзіне деген сенімді жоғалтып, білімге деген қызығушылықтың жоғалуына алып келеді.

Балалық пен жастық шақ аралығы (11 жас пен 20 жас аралығы). Бұл кезеңде тұлғалық «меннің» негізгі формасы қалыптасады. Физиологиялық жетілу, басқалардың алдында қалай көрінетіні туралы ойлардың басты орынға шығуы, өзінің кәсіби бейімділігін табу қажеттілігі сынды мәселелер жасөспірім үшін маңызды болып, бұл оның өзін-өзі басқаруына деген қоғам талабын туындатады.

Жастық шақ (21 жас пен 25 жас аралығы). Бұл сатыда адам үшін өмірлік серік табу, адамдармен жұмыс істесу, әлеуметтік топпен байланысты нығайту өзекті бола бастайды. Бұл кезеңде адамда ерекшеленуден гөрі басқа тұлғалармен бірлесу сезімі басым болады. Бірақ өзгешелік диффузиясы осы жас кезеңінде де орын алатын болса, тұлға тұйықталып, оқшауланып қалып, жалғыздыққа душар болуы мүмкін.

Кемелдену кезеңі (25 жас пен 55/60 жас аралығы). Бұл сатыда сәйкестенушіліктің дамуы тоқтаусыз жүріп отырады, басқа адамдардың, әсіресе балаларының әсерінің күштілігі байқалады. Адамда еңбек ету, оны табыс көзіне айналдыру, өз өмірін толықтай қамтамасыз ету басымдыққа ие болады.

Кәрілік кезеңі (55/60 жастан жоғары кез). Бұл кезеңде тұлға дамуы формасының аяқталу кезеңі. Адам өз өміріне көз жүгіртіп, руханилыққа бетбұрыс жасайды. Әлеуметтенудің әр сатысында адамға қандай да бір факторлар әсер етіп, оның өмірінде өзіндік із қалдырып отырады. Қазіргі таңда қоғамдық қатынастардағы түрлі үрдістердің әсерімен әлеуметтену үдерісі қарқынды жүруде, оған мәдени-әлеуметтік, саяси-экономикалық құбылыстар, постсекулярлы қоғамдағы діни плюрализм сынды үрдістер өз әсерін тигізуде. Ал оларды жеке адамның қалай қабылдауы мен қоршаған ортаға икемделуінде тұрғылықты жердегі бұқаралық мәдениет, адамның өзіндік темпераменты және педагогикалық тәрбие айтарлықтай рөл атқарады. Мысалға алар болсақ, КСРО кезіндегі атеистік сананың орнын діндарлық басып, социалистік мұраттарды нарықтық қатынастар талабы ауыстырды, соған сәйкес адамдардың ұстанған ұстанымдары мен мақсат-мүдделері, бағыт-бағдарлары өзгеріске ұшырады. Барлық әлеуметтену үдерісі барысында кеңестік идеология мен квазидіндік ұстанымдардың жетегінде болып келгендіктен, қазақ халқының кеңес дәуіріндегі ұстанымдарының қазіргі қағидалардан айтарлықтай ерекшеленуі заңды құбылыс. Тәуелсіздігімізге қол жеткізген тұста кеңестік идеологияның күйреуімен пайда болған рухани бос қуысты жаңа идеялар, қағидалар толтырды. Қоғамның өмір сүруінің маңызды бір бөлігі дүниетанымдық сфера болып табылады. Себебі мемлекет тұрғындарының дүниетанымы, олардың өмірлік ұстанымдары мен бағыт-бағдарлары жалпы қоғамның дамуы мен өркендеуінде маңызды рөлге ие болады. Осыны түйсінуге нәтижесінде төл мәдениетімізге, ұлттық ділімізге бетбұрыс жасалып, тамыры үзіле жаздаған руханилық сабақтастығы қайта қолға алынды. Осының негізінде әлеуметтену үдерісінің нәтижесінде жаңа бағыттағы жас буын қалыптасып келеді. Жастардың саяси әлеуметтенуін қарастыру Қазақстан жастары саясатының өзіне тән ерекшеліктерін түсінуге көмектеседі [3, 231 б.]. Бала тәрбиесі, ішкі саясат, мәдени жаңғыру, ұлттық тәрбиеге көңіл бөлу үрдістері болашақ

ұрпақтың санасында сілкініс тудырғаны тарихи шындық. «Сананы тұрмыс билейді» деген маркстік тұжырымның қаншалықты өміршең екендігін осы бір мысалмен келтіруге болатынын айқындай аламыз. Дегенмен, қай кезеңде болмасын жалпыға ортақ әлеуметтену үдерісіне әсер ететін негізгі бес фактордың маңыздылығын атап өту қажет. Олар:

1. Биологиялық тұқым қуалаушылық;
2. Қоршаған орта;
3. Мәдениет, әлеуметтік орта;
4. Топтық тәжірибе;
5. Жеке тұлға тәжірибесі.

Жеке тұлғаның барлық анықтамалары оның дамуының екі қарама-қайшы көзқарастарымен негізделеді. Бірінші көзқарас бойынша әрбір жеке тұлға өзінің туылған қасиеттері мен қабілеттерінің негізінде қалыптасады, дамиды және мұнда әлеуметтік орта онша үлкен маңызға ие бола қоймайды деп есептеледі. Бұған харизмалық тұлғалардың қандай әлеуметтік ортада болса да өзіндік ұстанымдарын жүзеге асыруда ешқандай кедергіге қарамай жетістікке жетуі мысал бола алады. Ал, екінші көзқарас жеке тұлғаның туылған ішкі қасиеттері мен белгілерін толықтай терістейді және жеке тұлғаны әлеуметтік тәжірибе барысында толығымен қалыптасатын құбылыс деп санайды. Бұл жеке тұлғаның қалыптасу процесіндегі көзқарастар болып табылады. Бұл құбылысты талдауда біз жеке тұлғаның биологиялық ерекшеліктерімен қатар оның әлеуметтік тәжірибелерін де ескеруіміз қажет. Биологиялық фактор «шикі материалдарды» береді, кейіннен бұл тұлғалық ерекшелікке айналады.

Әлеуметтену үдерісі қоғамның барлық саласын қамтиды. Оның шеңберінде ескі нормалар мен құндылықтарды жаңасына ауыстыру реәлеуметтену, ал әлеуметтік дағдыларды жоғалту деәлеуметтену деп аталады. Әлеуметтенудегі нормадан ауытқушылықты девиация дейміз [4, 21 б.].

Әлеуметтену моделі қоғамның қандай құндылықтарды ұстанғанына, қандай әлеуметтік әрекеттесуді жолға қойғанына қарай анықталады. Әлеуметтену әлеуметтік жүйенің сипаттарын ұдайы өндіріп отыру үшін өте қажет. Егер қоғамдағы негізгі құндылық жеке тұлға бостандығы болса, онда оған мүмкіндік беретін жағдайлар қалыптасады. Егер адамға белгілі бір жағдайлар жасалынса, онда ол жауапкершілік пен дербестікке, өзінің және өзгенің жеке-даралығына сыйластықпен қарауды үйренеді.

Әлеуметтену адам өмірінің барлық сатыларында орын алғанымен, әсіресе оның жас шағында өте қарқынды жүреді. Осы уақыт аралығында тұлғаның рухани дамуының іргетасы, дүниетанымы, шығармашылық ойлауы, әлеуметтік белсенділігі, діттеген мақсатқа жетуге талпынысы, ұжымда жұмыс жасай білуі, жаңалыққа ұмтылысы, сындарлы жағдайларда оңтайлы шешім қабылдай білу қабілеті, үнемі білімін жетілдіру мен кәсіби біліктілігін шыңдауға сұранысы, заңды, ахлақтық құндылықтарды құрметтеуі әлеуметтік жауапкершілік, ұлттық сана-сезім мен жеке басының ар-ұжданын жоғары қоя білу мүмкіндігі мен елжандылық сезімі қалыптасады. Әлеуметтену күрделі үдеріс, оған индивидтің қабілеттілігінің алғышарттарын қалай жүзеге асыра алуы мен тұлға ретінде қалыптасуы тәуелді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Абдикерова Г.О. Қазіргі қоғамдағы тұлға. – Алматы, 2012. – 130 б.
2. Әуелғазина Т.Қ. Қазақстан Республикасындағы жеке тұлғаның саяси әлеуметтену ерекшеліктері. – Алматы: СаҒа, 2006. – 240 б.
3. Симтиков Ж.Қ. Қазіргі кездегі Қазақстан Республикасы жастар саясатының қалыптасуы мен жүзеге асу ерекшеліктері. – Алматы, 2005. – 250 б.
4. Попова И.П. Маргинальность. Социологический анализ. Учебное пособие. М.:Союз, 1996. – С. 182.

Резюме

Карибаева Ж.П., магистрантка 2 курса по специальности 6М050100- Социология,
(г. Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)

Особенность социализации личности в современном обществе

Актуальность темы данной статьи определяется важностью роли, которую играет социализация личности в современном обществе. Социализация – процесс, детерминированный множеством явлений, в значительной степени меняющихся с объективными изменениями в человеческом обществе. Каждое поколение обладает рядом специфичных социально-психологических характеристик, сформированных на основе социализации в определенную эпоху с соответствующими лишь ей конфигурациями ценностно-нормативного содержания институтов и условий. В этом отношении социализация каждого поколения является уникальной и неповторимой. Личность, будучи современником определенного поколения, вбирает эти специфичные черты через включение в современные ей сообщества. От успеха социализации зависит, насколько личность, усвоив сформированные в данной культуре ценности, нормы поведения, наладив взаимодействие с партнерами, сумела реализовать свои способности, задатки, живет в социальном отношении комфортно и благополучно.

Ключевые слова: личность, индивид, социализация, общество, ценность, социальная мобильность, интеграция, идентификация.

Summary

Zhadyra Karibaeva-- 2 th course master specialty of sociology Kazakh State Woman
Pedagogical University, zhadyra_24.03.92@mail.ru

Features of socialization personality in contemporary society

Relevance of the topic of this article is determined by the importance of the role played by the socialization of the individual in contemporary society. Socialization - the process, the set of deterministic phenomena, largely changing with objective changes in human society. Each generation has a number of specific social and psychological characteristics, formed on the basis of socialization in a certain era with the appropriate configurations only her values and normative content of the institutions and conditions. In this respect, the socialization of each generation is unique and unrepeatable. Person, being a contemporary of a certain generation, incorporates the specific features through the inclusion of advanced her community. The success of socialization depends on how a person, having learned the value generated in the culture, norms of behavior, create synergies with partners, has managed to realize their abilities, inclinations, living in socially comfortably and safely.

Keywords: personality, individual, socialization, society, values, social mobility, integration, identification.

MPHTI 03.26

RahbarMurtazaeva, Dr., prof.

(Uzbekistan, Tashkent, National University of Uzbekistan, Faculty of History)

UZBEKISTAN IN THE WORLD MIGRATION FLOW

Annotation

Moving the population always emerged as history companion of the development. On measure of the public progress migration motion becomes social-economic need and, as a rule, increases. Migration, being the most complex public process, touch many sides social-economic, cultural life folk. The Significant influence they render on speaker of the growing of the population, transformation ethnic composition not only separate countries, but also the whole world space.

Keywords: migration, population, people, relocation, progress, nation, ethnic composition.

The active migration processes, occurring in condition globalization, promoted the participation Uzbekistan in them as enjoying full rights participant world community. Central Asia region on the strength of its geopolitical the position anciently was shown by arena mass migration, which specific particularity was The new phenomena in modern condition is a possibility for Uzbekistan direct egress in near and distant abroad within the framework of existing legal rates. The disintegration USSR, creation independent state, political changes to the world created the condition for migration boom, in which takes part Uzbekistan. For years independence is created and continues to advance legislative base, reflecting legal rates migration processes. State policy in the field of employment of the population is founded on following principle:

- an ensuring the even chances in realization of the right on labor and free choice to employment to all people regardless of flap, age, races, nationalities, language, social origin, property and official position, relations to religions, beliefs, accessories to public associations, as well as the other circumstance, not in accordance with business quality workman and result of their labour;

- a maintenance and encouragement labor and business initiative of the people, assistance development their abilities to production and creative labor, providing worthy conditions of the labour and lifes;

- a granting social warranty in sphere of employment and provision of protection of the population from unemployment;

- an encouragement of the employers, saving acting and creating new worker of the place for people, specifically needing for social protection and feeling difficulties in searching for of the work;

- a co-ordination action in the field of employment with the other directions economic and social politicians;

- an interaction state organ, professional alliance, representative organ workman and employers in development, realization and checking for performing the measures on provision of employment of the population;

- an interstate cooperation in decision of the problems to employment of the population.

The Present policy state, concerning labor migration, is made for the first queue on fight with unemployment inwardly country, since in economy exists and such notion, as internal migration. So priority is returned, first of all, job placement of their own people.

In accordance with resolution of the Cabinet Minister Republics Uzbekistan «About measure on improvement of the organizations to labor activity of the people of the Republic Uzbekistan overseas» from November 12 2003 regulation of the processes to labor migration, decision on a matter on provision job placement people of the Republic Uzbekistan overseas and foreign people in Republic Uzbekistan is entrusted on Agency on questions of external labor migration (AVVTM), as well as regional agency on job placement of the people at Ministry of the labour and social protection of the population of the Republic Uzbekistan overseas. In purpose of the expansion of the zone of the incidence they act in city Tashkent, Bukhara and Nokis, Fergana and Karshi. At people of our country, in accordance with legislation, have a right to leave for border for realization of labor activity on the grounds of intergovernmental, interdepartmental agreements and agreements on lines Ministry labor and social protection of the population.

Within the framework of mentioned resolution government people have a right also to leave for border for realization of labor activity on quotient labor contract on permits, issued by agency.

Here they get information on base legislation, tradition and rate of the behavior in country into; the language of the country are Entry rained at a rate of, sufficient for contact and execution labor function, rule of the safety and guard of the labor on production, on which him there is work on a contract; pass complex medical know with provision for requirements of the foreign employers. Herewith on arrival in given country labor migration from Uzbekistan has a right on life insurance and health, as well as other types of the insurance.

Together with that, according to memorandum, each employer concludes with workman from Uzbekistan labor contract, which contains social and labor warranties at period of the realization to labor activity, including and medical insurance. Also he adjusts the term of the labour and residences, order of the payment of the labor, in particular, salary of the person Uzbekistan in South Korea, which must be not below one minimum salary, installed in country of stay.

Uzbekistan on constant base is conducted work on provision of protection of the rights of their own people, realizing labor activity overseas. In particular, on Republic Korea all appearing corresponding to questions dare by address in Ministry of the labor, Service of the development human resource this country (SRLR), embassy of the Republic Korea in Uzbekistan or embassy Uzbekistan in Republic Korea.

In accordance with resolution of the Cabinet Minister Republics Uzbekistan «About approving the normative acts required for realization of the Law of the Republic Uzbekistan «About state pension ensuring the people» from 11 May 1994 and item 2.17-1 Instructions about order of conduct labor book for 402 from January 29 1998 record in labor books of the people of the Republic Uzbekistan about period of the work overseas (on contractual base) are contributed on the grounds of corresponding to information agency on questions of external labor migration at Ministry of the labor and social protection of the population of the Republic Uzbekistan at payment of the insurance dues in not budget pension fund at Ministry of finance (after granting the reference) if in international agreements are not provided other positions.

The Decision of the problems, in accordance with labor migration, requires the associations an effort many countries. Often in the event of entry people of the Republic Uzbekistan for border not on lines agency and regional agency on job placement of the people overseas (that is to say illegal), according to resolution of the Cabinet Minister Republics Uzbekistan «About measure on improvement of the organizations to labor activity of the people of the Republic Uzbekistan overseas» from November 12 2003, social security and all afore-mentioned warranties are not given. This is conditioned absence of some document, specifying mentioned order. Together with that, on information Ministry of foreign affairs Republics Uzbekistan, in events of illegal stay of our people of the delay exist in the other country, and even don't given salary, low level of the terms of the labor, non-observance of the rates of the safety.

Besides, person Uzbekistan has a no possibility by itself to study legality to activity chosen foreign company, as well as deprives itself right of the free movement on country. In this case, considering lack of information of the competent bodies of the Republic Uzbekistan, as well as our diplomatic representation overseas about stay Uzbek labor migration in country of the realization to labor activity last often falls victim to trade people. Additionally, there are events of the withdrawal certifying personality of the person Uzbekistan document that does not allow legal and liberally leave the country stay and return on Native land. This, in turn, is indicative of presence of the fact to trade people and non-observances of the human rights.

Follows to note that in the case of presence record in immigration service foreign state about illegal stay labor migration in given country he often refuses in issue of the visa certificate for entry. But if there is mark in passport of the person Uzbekistan about deportation from country of stay, is limited its coming in given country on the following five and more years.

In particular, actual remain such questions, as need market labor, correlation and quality of the labor, proposed market of the labor inwardly country and from external sources, problems to legalizations and protection, labor rights migration, their cultural and labor adaptation and so on.

Regrettably, does not become less and different abuses on the part of employers, which do not provide the reasonable conditions of the labor foreign workman, do not pay him salary and so on. As a rule, like situations appear then, when foreign person toils illegal.

Today absolute majority expert-economist is run away that scheduled on nearest prospect economic growing, under real increasing of power of the labor even, impossible without scale renewing labor resource to account of migration. For instance, Russia all strong will depend on labor migration. «Russian economy will not survive without attraction of the labor migration» - an

statement at the beginning initially 2000 years looked plausible. In many region of the Russian Federation local market labor already presently feel not only relative, but also absolute deficit of the labor. To 2015 Russian labor facility grow shorter on 8 million people, but to 2025 - on 18-19 million.

Resting in experience, accumulated other state, in particular, country of the European Alliance, in the field of migration legislation, follows to intensify the legal basis and under active participation specialized international organization and associations to solve the row of the problems by signing corresponding to bilateral agreements.

In accordance with Resolution of the Minister Republics of Uzbekistan 505 from November 12 2003 regulation of the processes to labor migration, decision on a matter on provision job placement people of the Republic Uzbekistan overseas and foreign people in Republic Uzbekistan is entrusted on Agency on questions of external labor migration (AVVTM) at Ministry of the labor and social protection of the population of the Republic Uzbekistan.

In performance of the mentioned resolution, the department participates in development and realization project international cooperation in the field of labor migration, as well as realizes the co-ordination of the execution corresponding to decisions and obligations, resulting from agreements, agreements, protocol and from the other document about cooperation of the Republic of Uzbekistan with foreign country on questions job placement people of Uzbekistan overseas.

AVVTM on constant base takes part in development project document on cooperation in sphere of labor migration with foreign country. In particular, at period with 2007 on present time it took part in development following project.

The Agreement between Government of the Republic Uzbekistan and Government United Arabic Emirates about cooperation in the field of labor migration.

The Agreement between Government State Qatar and Government of the Republic Uzbekistan on sequencing uzbek labor job placement in State Qatar. The Memorandum about cooperation with Service on compensation and social security worker Ministry of the labor to Korea's. The Memorandum about rapport between Ministry human resource Sultanate Oman and Ministry of the labor and social protection of the population of the Republic Uzbekistan in the field of job placement and developments human resource.

The Memorandum about cooperation in the field of labor migration between Ministry of the labor and social protection of the population of the Republic Uzbekistan and Ministry of the labor and social deals of the Czech Republic.

The Agreement between Government of the Republic of Uzbekistan and Government of the Republic Italy about cooperation in the field of labor migration. The project of the joint statement about intentions between Agency on questions of external labor migration of the Republic Uzbekistan and Federal agency of the labor to Germany.

The Memorandum about cooperation with Department of the labor, social deals and families to Slovakia. Also AVVTM took part in development project, which are at present realized. The Memorandum about understanding between Ministry of the labor and social protection of the population of the Republic Uzbekistan and Ministry of the labor of the Republic Korea on system of the permit to employment (2006-2010 y.).

Agreement on labor activity and protection of the rights toiling - migration to Russian Federation in Republic Uzbekistan, and toiling - migration of the Republic Uzbekistan in Russian Federation from July 4 2007. At period with 2008-2009 y. with accredited organ to Russia were organized meeting on discussion possible variant cooperation between parties in sphere of labor migration.

Besides, within the framework of realization given Agreement by parties were organized two meetings joint uzbek - russian working group on March 25 2010 in Tashkent and December 15 2010 in Moscow, on total which were approved Plan action 2010, Position about joint Russian - uzbek working group, Regulations of the exchange by information between russian and uzbek parts of the working group. Is it At present discussed question of the opening representation competent

bodies state-parties, as well as are held talks for development of the project of the Agreement on cooperation on organized attraction of the people of the Republic Uzbekistan for realization of labor activity in Russian Federation.

In the afternoon, the deputies have discussed the draft program of the creation worker places and provision to employment of the population on 2015. With report has on this subject emerged the minister of the labor and social protection of the population.

It was noted that program of the creation worker places and provision to employment of the population on 2015 is designed by Cabinet Minister Republics Uzbekistan under direct participation deputy Ken gash public deputy of the areas, region and city, organ state and economic control, subject enterprise. On meeting was noted that forecast parameters creation worker places and provision to employment of the population on 2015 are directed on increasing level and improvement of the territorial structure to employment, provision balance supply and demand of the labor on the market of the labor with provision for realization of the programs social-economic and industrial development territory, spheres of the services and service, construction individual vein in rural terrain and subcontract building functioning, the further development farming facilities, modernizations agricultural production. Measures will be accepted Within the framework of Program on creation in 2015 261,6 thousand worker places and provision to employment 725,9 thousand people in cut territory and directions. As a whole, performing the program will promote the job placement 987,5 thousand people. Herewith separate attention will be spared job placement graduate educational institutions, woman's, invalid and the other category of the population, needing for social support.

The Program is designed in cut of the areas, region and city with provision for branch programs of the modernizations, technical and technological renovation production, realization active and goal-directed measures on job placement, professional refresher course and social protection of the vulnerable layers of the population. The Measures provided in Program, is designed and be up to quality Law «About employment of the population» and international standard in given to sphere.

Creation worker places and provision to employment of the population is one of the most important priority social-economic development Uzbekistan, the most important term of the increasing level and quality to life's of folk.

The Program of the creation worker places and provision to employment of the population becomes firmly established the parliament of the country on length last poles years. One of the primary tasks of the program is a development of the different forms to employment, particularly small business, home-based of the labor and household enterprise as efficient factor of the further development market labor.

The Strong social policy - one of the principle by designed First President of Uzbekistan by Islam Karimov «uzbek model» developments, concepts construction new state and society, completely justified itself in practice. His(its) essence is concluded in constant attention state and society to address protection of all layers of the population, particularly social requiring.

The result of the practical provision of this principle is ongoing in country work on development of the social sphere, organizations worker places and provision to employment of the population, construction vein and improvement of the places of the residence of the population.

At present year in this direction within the framework of realization of the program construction vein of the houses on type designs in rural terrain are mastered investments in volume 1,5trillions bag. In usage is delivered more than 11 thousand vein houses, built on type designs on new rural array. As a result of successful realization of the program on organizations worker places and provision to employment of the population for nine months of the year is created 777,8 thousand new worker places.

The Important factor this serves taking Oliy Mazhilis Republic of Uzbekistan Program on organizations worker places and provision to employment of the population in 2014. In accordance with her Ministry of the labor and social protection of the population of the Republic Uzbekistan in

cooperation with Ministry of the economy, interested organ of economic control, Advice Minister Republics Qaraqalpaqstan, city and region are taken the measures on account and monitoring worker places, job placement temporarily not working populations, in the first place youth.

Functioning within the framework of Labor code and Law of the Republic Uzbekistan «About employment of the population» promotes provision social warranty on job placement of the people.

Emphases is herewith spared social needing layer of the population - a solitary aged, retiree, invalid. On this, in particular, targeted resolution chapters state «About additional measure on the further reinforcement of social protection solitary aged, retiree and invalid on 2011-2015» from 30 May 2011. In accordance with this resolution escalated work on increasing level and quality to life's solitary aged, retiree, invalid, their social security, fortification of the material and technical basis physician-social institutions in purpose of the treatment and recovery to this categories of the people, is approved corresponding to program additional action and is consolidated normative-legal basis.

On information Ministry labor and social protection of the population of the Republic of Uzbekistan with begin year by this possibility used beside 25 thousand veteran wars and labor.

In accordance with edict as from 2015 veterans of the war 1941-1945 will have a right once in suitable for them periods gratis to pass the rate of recovery in sanatorium institutions Ministry labor and social protection of the Republic Uzbekistan, Advice to Federations trade union Uzbekistan, republican organ state and economic control. Coming from mentality uzbek folk and in continuation said action 2015 was declared by the First President Republic of Uzbekistan I . Karimov «Year of attention and cares about senior the generation». The February 18 2015 was accepted Resolution of the President of the Republic Uzbekistan about State program "Year of attention and cares about senior the generation".

More 2.873 millions of the people senior 60 years lives In Uzbekistan. 225 thousand people exceeds 80-year age, 44 thousand - 90-year, but 8 700 persons - a people, bestraddie 100-year border. In 2015 deceased 136-year woman, lived in Surhandariya area, single, achieved such age.

The Amount participant II-ouch World war forms 3 109 persons, veteran of the labor front - 69 994 persons.

The Materialization of the State program «Year of attention and cares about senior the generation» is directed on improvement quality to life's each of said people of the senior generation.

The Realization offer data will promote the rationalizations of the mechanism job placement, will bring about extension of the range of usage of the right on job placement, rational use labor resource sovereign republics, reinforcement legal protection populations on the market of the labor.

In the course of creation independent state and market reform economy, Uzbekistan has outlived several migration waves. Modern migration situation in Uzbekistan, defined by whole collection external and internal migration of the population, introduces comparatively successful. However, there is much problems, requiring and undertaking the scientific studies, and taking the practical decisions.

In modern Uzbekistan external migration processes in significant measure occur on the same main trends, which formed at soviet time. Either as previously, the main part to immigrations and emigrations accounts for territory C.I.S. But at present external migration are characterized comparatively small and constantly bearish number arrived in republic. In recently they are found within 5-6 thousand person per annum against 70-90 thousand person at soviet period and 30-35 thousand. person in medium 90-h years. In quantitative attitude 1991 on amount of the immigrations exceed the first years of the new age in 40 once nearly, but at the last years - in 20-25 once no more than. As of state committee on statistics, the whole for 1991-2008 y. in Uzbekistan has arrived because of limit of the republic beside 450 thousand person.

On essences of the deal, the arrival of the population in modern Uzbekistan in geographical plan occurs on same structured correlations approximately, which formed as far back as soviet period, but in vastly smaller volume only.

The Absolute majority of the population Uzbekistan leaves in Russia and the other country C.I.S. (90,9%), and leaves it from Russia basically also and nearby countries to Central Asia, mainly - Kazakhstan.

Follows to note that from all republics of the Central Asia on nature migration relationships with Uzbekistan stands out Tadzhikistan, in this flow from year per annum immigration exceeds the emigration though and in small amount.

This is conditioned first of all by civil war in Tadzhikistan, but besides, comparatively big number tadzhik in composition of the population Uzbekistan (4,9%, for comparison: russian - but official given - form 3,3%). At present in orbit migration relationships of the population Uzbekistan were included many European and other country. However arrived from state old abroad form only small part to immigrations, less 2 % from her(its) total volume. The Main from such countries are Germany, Israel, Turkey, Greece, USA. In national composition here dominate the uzbek's, jew, german, turk.

In Uzbekistan arrives basically population of the able-bodied age, on his (its) share happens to more than 80% whole amount.

The Accommodation of the arrived population on territory of the republic is characterized by extreme unevenness. The much its accounts for region (the city Tashkent and Tashkent region), it is enough big flow to account for Fergana, Surhandariya and Samarkand regions.

However follows to comply with Zh.A.Zayoichkovskoy that these processes it is impossible consider with modern position solely, not trying up them with particularity social-economic and demographic development of the soviet period.

Migration populations, given particularity social-economic development, reinforcement of the demographic pressure on the market of the labor, appeared not at modern period of the transformations. He is a firm trend already on length nearly 30 years. On modern stage scales to emigrations increased that particularly forms a contrast to reduction of the volumes to immigrations. On payment, for the whole post – soviet period number left from republic has exceeded 1,3mln. person. Here with for the whole period 90 th years and at the first years of the new age correlation between flow arrived and left several varied, but the total trend was saved unchangeable. At the beginning initially 90 th years excess to emigrations on immigration formed 1,7-1,8 times, in medium 90 years in 4-5 once, at the last years - in I 5 once more then. The main part to emigrations of the population from Uzbekistan occurs within C.I.S. (beside 90%). The most flow its is traditionally made for Russia, which for 1991 -2008 y. has taken beside 900 thousand population of Uzbekistan that forms 60% from the total volume of the emigrations for this period.

Migration relationship Uzbekistan with Russia historically formed as far back as prerevolutionary period and enlarged in process of the further economic development. Prevailing

Importance saves On length many decennial event Russia in external migration of the population Uzbekistan. However modern amounts to emigrations in Russia noticeably decreased. At the beginning initially 90years they varied within 60 - 140 thousand person, but at the last years 30 - 40 thousand person. However, share to Russia in immigration flow does not decrease, to account of the change both in the total number, and structures to emigrations.

In general volume to emigrations for 1991-2008 y. on share of these countries happens to beside 20%. Among them more preferred looks Kazakhstan, and on absolute, and on relative factor. Follows to emphasize that importance Kazakhstan in development external migration relationships at the last years continuously increases. The modern emigration from Uzbekistan in Kazakhstan increased in contrast with beginning 90-th years in 2 times nearly, but his(its) share in the total volume of the emigrations - with 8,9% in 1991г. before 25,2% in 2001, but at the last years sometimes exceeds 35 - 40%.

There by, in step of modern development from Uzbekistan «with drew» population on essences of the deal only two countries - Russia and Kazakhstan.

From the other countries to in size emigrations possible to select else Ukraine, on she happens to 8,0 % gross amount left from Uzbekistan (given before begin civil war in Ukraine). With rest republic C.I.S. migration processes denominated small value. Particularly small amounts to emigrations with country Baltyk, with which and at former years migration relationship Uzbekistan were flat.

Modern migration from Uzbekistan noticeably differs from previous decennial event on age composition. Scholastic migration played In past periods greater role so beside half's external migration flow formed the youth at age before 30 years, but share of the population of the able-bodied age got to 85%. For modern emigration characteristic of relative reduction able-bodied contingent - before 70-75%, but at separate years - before 65%, with simultaneous increase the specific gravity of the persons baby and pension age. This is indicative of that that migration in greater measure became to carry the household nature.

As a result of excess to emigrations on immigration Uzbekistan has a negative balance to migration. The value its varied on year, the most importance's were sewn on 1989-1990 y., at separate years got to 100 thousand person. However at the last years was shown clear trend of the reduction migration flew populations from republic. In 2007 he has formed 63,1thousand person, in 2008 - 25,8 thousand people. Trend are conditioned first of all by improvement social - an economic position and stabilities in development in republic, besides, reduction migration potential.

Reference:

1. The Law of the Republic Uzbekistan. «About employment of the population».
2. The Labor code the Republic of Uzbekistan.
3. The Resolution of the Cabinet Minister Republics Uzbekistan. «About labor activity of the people of the Republic Uzbekistan overseas and foreign people in republic».
4. The Resolution of the Cabinet Minister Republics Uzbekistan. «About improvement of the account of the people of the Republic Uzbekistan, leaving for border for realization of labor activity».

Резюме

Узбекистан в витке мировых миграционных потоков

Р.Х.Муртазаева, д.и.н.профессор

(Узбекистан, Ташкент, Национальный университет)

Перемещение населения всегда выступало как исторический спутник развития. По мере общественного прогресса миграционное движение становится социально-экономической необходимостью и, как правило, усиливается. Миграции, являясь сложнейшим общественным процессом, затрагивают многие стороны социально-экономической, культурной жизни народов. Значительное влияние они оказывают на динамику роста населения, трансформацию этнического состава не только отдельных стран, но и всего мирового пространства.

Ключевые слова: миграция, население, народ, переселение, прогресс, этнический состав.

Түйіндеме

Өзбекстан әлемдік көш-қон ағынында

Р.Х.Муртазаева, т.ғ.д., профессор

(Өзбекстан, Ташкент, Ұлттық университет)

Халықтардың көші қоны тарихи дамудың құрамдас бөлігі. Көші-қон күрделі қоғамдық үдеріске жатады. Мақалада осы мәселелер қарастырылған. Өзбекстандағы көші-қон

үдерістерінің қазіргі жағдайына талдау жасалған. Көші-қон халықтың әлеуметтік-экономикалық және мәдени өміріне ықпал етеді. Халық санының өсуі, этникалық құрамындағы өзгерістер де жекелеген елдердің, тіпті әлемдік кеңістікке де әсер етеді.

Түйін сөздер: көші-қон, халық, қоныс аудару, прогресс, этникалық құрам.

МРНТИ 10.01.11

В.Ш.Табалдиева, д. юрид. н., профессор

(Кыргызская Республика, г. Бишкек, Кыргызско-Российский Славянский университет им. Б.Н.Ельцина)

Е.Т.Нурмаганбет, доктор PhD, ассоциированный профессор,

(г.Алматы, КазНУ им. аль-Фараби)

ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЗАЩИТНИКА В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация

В данной статье рассматривается проблемы и пути совершенствования деятельности адвоката-защитника в уголовном судопроизводстве Республики Казахстан. А также повышения качества юридического образования, в том числе обеспечения независимости адвокатских руководящих органов и государственных гарантий на конституционное право иметь юридического представителя.

Ключевые слова: адвокат, защитник, судопроизводства, уголовные дела, предварительная расследования.

Закон Республики Казахстан «Об адвокатской деятельности», впервые сформулировавший основные принципы организации и деятельности адвокатуры, позволил значительно повысить эффективность функционирования адвокатуры и в целом укрепил организацию ее деятельности. В то же время, многие проблемы остались нерешенными и требуют дальнейшего рассмотрения. В числе мер по повышению статуса института профессиональной защиты необходимо предусмотреть дальнейшее расширение полномочий защитника, придание письменным консультациям и справкам (заверенным надлежащим образом) императивной формы, уравнивание процессуального положения защитника с положением государственного обвинителя и др.

Другой проблемой, препятствующей надлежащей защите прав человека адвокатскими методами, являются организационные факторы. Сегодня отток кадров из отдаленных населенных пунктов привел к тому, что почти в пятидесяти районных юридических консультациях профессиональных защитников нет вообще, а более, чем в шестидесяти районах работает только по одному адвокату [1].

На наш взгляд, одной из причин сложившейся ситуации является непродуманная политика в плане комплектования корпуса защитников через государственное лицензирование. При создании этого института предполагалось, что регулирование кадровых вопросов государственным органом (Министерством юстиции РК) позволит создать достаточный резерв для формирования полноценных адвокатских структур, способных оказывать населению качественную правовую помощь в требуемых объемах. Не секрет также, что одной из целей лицензирования являлось желание устранить монополию коллегий адвокатов на прием новых членов. Однако на практике это новшество ожидаемых результатов не принесло. Хотя в областных центрах и крупных городах конкуренция усилилась, ситуация в целом не улучшилась. На наш взгляд, проблему обеспечения граждан квалифицированной юридической помощью можно решить путем изменения порядка

формирования адвокатского корпуса. В этих целях необходимо отказаться от лицензирования адвокатской деятельности и осуществлять прием новых членов путем тестирования в соответствующих комиссиях, создаваемых при президиумах коллегии адвокатов. С одной стороны, это позволит регулировать численность адвокатов в юридических консультациях и адвокатских конторах, избегая перегруженности в одних и некомплектности в других, а с другой – повысить качество оказываемой юридической помощи, поскольку, в отличие от лицензиара, адвокатская корпорация заинтересована в том, чтобы в коллессию адвокатов попадали профессионалы, обладающие широкой эрудицией, высокой правовой и общей культурой, большим опытом работы в юридической отрасли.

Есть вопрос и по конкретизации статуса стажера адвоката. Сегодня они не обладают правом участия в уголовном судопроизводстве, так как действующим законодательством не предусмотрено наличие у стажера лицензии на занятие адвокатской деятельностью. При этом существует следующая организационно-правовая коллизия. Если стажерам прокуратуры и молодым специалистам органов дознания и следствия не возбраняется участие по уголовным делам на следствии и в суде, то стажерам адвокатов эта деятельность законом запрещена. То есть изначально декларируется неравенство стороны обвинения и стороны защиты [2].

Серьезно осложняет ситуацию и введение ныне действующим УПК РК (ст. 71) обязательного участия государственного обвинителя по всем уголовным делам (за исключением дел частного обвинителя), что, в свою очередь, предполагает наличие у подсудимого в обязательном порядке защитника [3].

Решение проблемы увеличения числа адвокатов видится в законодательном закреплении беспрепятственного допуска прошедших надлежащую практику стажеров-адвокатов к участию в судопроизводстве. Не исключается также выдача лицензий стажерам без принятия квалификационного экзамена по истечении определенного, например, двухлетнего срока стажировки уполномоченными государственными органами на местах.

Одной из причин снижения количества адвокатов в Казахстане является создание института лицензирования правовых услуг, не связанных с адвокатской деятельностью. Сегодня такие услуги предоставляют более 600 юридических и физических лиц, имеющих соответствующие лицензии. Естественно, доминирование этих структур в предпринимательской и экономической сферах не понуждает их к стремлению получить лицензию на занятие адвокатской деятельностью [4].

Таким образом, назрела необходимость принятия комплекса организационных и правовых мер, направленных на систематизацию рынка юридических услуг и придание ему цивилизованных рамок. На наш взгляд, прежде всего, необходимо предусмотреть обязанность всех без исключения субъектов правового рынка проходить регулярную аттестацию на предмет их профессиональной подготовленности.

Следует также внести в Гражданско-процессуальный кодекс норму об обязательном возмещении стороне, в пользу которой вынесено судебное решение, расходов при условии участия на этой стороне профессионального защитника, обладающего адвокатской лицензией. Возможно также предоставить органу, выдающему лицензию, право надзора за качеством оказываемой лицензиатом юридической помощи. Вряд ли в настоящее время этот уровень является достаточно высоким, особенно в сфере экономики и предпринимательства, что и привело к созданию в Казахстане значительного числа иностранных юридических компаний и их филиалов, занимающихся бизнесом в сфере правовых услуг. Происходящие динамические процессы в экономической сфере, присоединение Казахстана к различным международным договорам, а также меняющееся в условиях рыночных реформ законодательство требуют от адвокатов высочайшего профессионализма и специальных знаний, в том числе, зарубежного законодательства.

В целом же, на сегодняшний день возникла достаточно стабильная ситуация с оказанием юридической помощи, что, по нашему мнению, дает возможность говорить о

неприемлемости каких-либо радикальных мер, направленных на пересмотр концептуальных положений адвокатского законодательства. В данном случае, речь идет о непрекращающихся попытках реформирования данного института, что, на взгляд инициаторов, должно улучшить защиту прав и законных интересов лиц, нуждающихся в получении юридической помощи. В числе подобных новаций можно назвать упрощенный порядок вступления в члены коллегии адвокатов для отдельных категорий лиц; предложения об отмене уставных требований, касающихся условий приема новых членов; попытки введения государственного заказа на оказание юридической помощи и т.п.

Примеры подобных подходов к реформированию адвокатской деятельности можно продолжить, однако, как нам представляется, актуальными для института профессиональной защиты являются не только вышеизложенные проблемы, но и необходимость пересмотра некоторых других положений законодательства, касающегося функционирования адвокатуры [2, с.49]. Так, по нашему мнению, необходимо законодательно отрегулировать проблему обеспечения обвиняемых (подозреваемых, подсудимых) квалифицированной юридической помощью.

Как известно, в соответствии со ст.70 УПК РК, помимо адвокатов, в качестве защитников по уголовным делам допускаются супруги, близкие родственники или законные представители обвиняемого, представители общественных объединений по делам членов этих организаций. Очевидно, что лица, не обладающие специальными познаниями в правозащитной сфере, не могут на должном уровне осуществлять защиту своих доверителей, в связи с чем не приходится говорить о соблюдении требований ст. 13 Конституции Республики Казахстан, гарантирующей каждому право на получение квалифицированной юридической помощи.

Однако практика привлечения в качестве защитников по уголовным делам родственников обвиняемых сегодня получила достаточно широкое распространение. Следователи, а затем и судьи, не утруждая себя поисками профессиональных защитников, допускают в качестве таковых супругов, родственников и других лиц, формально обеспечивая право на защиту, хотя качество такой защиты, как правило, является очень низким. Соответственно, такая защита может повлечь судебные ошибки и, как следствие, - необъективный либо незаконный приговор. Поэтому одной из задач на сегодняшний день является необходимость отказа от привлечения в качестве защитников родственников обвиняемых и закрепление этой обязанности исключительно за профессиональными защитниками, то есть адвокатами.

Как нам представляется, проблему обеспечения граждан квалифицированной юридической помощью можно решить путем изменения порядка формирования адвокатского корпуса. Требуют разработки механизмы реализации положения ст. 14 Закона РК «Об адвокатской деятельности», устанавливающей профессиональные права адвоката, в числе которых установлено право на самостоятельный сбор фактических данных, необходимых для оказания юридической помощи, и предоставление доказательств, а также право на доступ в помещения, где содержатся их подзащитные.

Как известно, право на предоставление адвокатом доказательств является юридической фикцией. Причина такого положения ясна. Действующий УПК РК не содержит механизма процессуального закрепления добытых стороной защиты доказательств, что лишает адвоката возможности (при наличии права) осуществлять защиту на равных со стороной обвинения условиях. Адвокат не является субъектом доказывания, в связи с чем говорить о полноценной состязательности сторон в уголовном процессе не приходится [5].

Данная проблема требует пересмотра и изменения целого пакета законодательных актов, включая Уголовно-процессуальный и Уголовно-исполнительный кодексы, Закон «О судебной системе и статусе судей», Закон «Об адвокатской деятельности». Однако эту проблему необходимо решать, поскольку продекларированный принцип состязательности и равенства сторон в уголовном процессе предполагает наличие одинаковых условий для

обвинения и защиты при сборе и предоставлении доказательств, как изобличающих подозреваемого, так и оправдывающих его либо уменьшающих степень его вины.

Наличие такого правового диссонанса в сфере защиты прав человека не позволяет утверждать, что наше общество стремится к построению правового государства. Следующая проблема, требующая своего решения – это проблема доступа адвоката в административные здания государственных органов, судов прокуратуры, органов дознания и предварительного следствия, а также в места содержания задержанных, арестованных и отбывающих наказание. В последнее время наметилась устойчивая тенденция со стороны работников правоохранительных органов к воспрепятствованию адвокатам в осуществлении своих функций путем создания надуманных правил, инструкций и приказов. Эти факты серьезно затрудняют деятельность адвокатов по оказанию юридической помощи гражданам. Естественно, что в такой ситуации, в первую очередь, нарушаются права не адвоката, а права тех лиц, которым государство гарантировало право на получение юридической помощи, поэтому крайне важной является необходимость разработки законодательных механизмов, позволяющих не допустить вышеуказанных проявлений. Например, законодательное закрепление ответственности сотрудников правоохранительных органов за воспрепятствование законной деятельности адвоката могло бы разрешить эту проблему. Полагаем, что реализация высказанных нами предложений позволит решить организационные и правовые проблемы функционирования адвокатуры и в итоге повысит эффективность защиты прав и законных интересов граждан. Адвокатура должна занять подобающее место в правозащитной системе государства, и только в этом случае мы без всяких оговорок сможем утверждать, что наше государство является подлинно правовым и демократическим, а общество – уверенным в том, что человек, его права и свободы действительно являются высшими ценностями государства [6].

Таким образом, важно подчеркнуть, что отношение к свободе и личной неприкосновенности человека и гражданина, степень ее защищенности — один из неизменных атрибутов правового государства и гражданского общества. Защищая права человека, государство обязывает уполномоченные органы, в том числе, органы уголовного преследования, уважать и строго их соблюдать. Поэтому важнейшей задачей проводимой правовой реформы в Казахстане является совершенствование уголовно-процессуального законодательства, создание надежных правовых гарантий обеспечения прав и законных интересов человека и гражданина.

Список литературы

1. Тыныбеков С. Адвокатура как общественно-правовой институт: состояние и проблемы. //С.Тыныбеков //Правовая реформа в Казахстане, 2003. – № 3. – С. 123-130. Тыныбеков С. Адвокатура и адвокатская деятельность в Республике Казахстан. – Алматы: Данекер, 2004. – 343 с.
2. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 1.01.98 г. (по состоянию на 1 января 2008г.) //Справочная правовая система Юрист.
3. Журсимбаев С.К. Обеспечение законности, прав и свобод граждан и совершенствование уголовного судопроизводства. / С.К.Журсимбаев // Правовая реформа в Казахстане, 2003. – № 4. – С.33-37.
4. Сулейменова Г.Ж. Адвокатура и адвокатская деятельность в Республике Казахстан. – Алматы: Алем, 2002. – 256 с.
5. Об адвокатской деятельности: Закон Республики Казахстан от 5 декабря 1997г. (по состоянию на 1 января 2008г.) //Справочная правовая система Юрист.

Түйіндеме

ҚР қылмыстық сот ісін жүргізудегі қорғаушының қызметін жетілдіру мәселелері

В.Ш.Табалдиева, заң.ғ.д., профессор

(Қырғыз Республикасы, Бішкек қ., Б.Н.Ельцин ат. Ресей-Славян университеті)

Е.Т.Нұрмағанбет, *PhD доктор, ассоц. профессор,*
(Алматы қ., ал-Фараби ат. ҚазҰУ)

Бұл мақалада Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізудегі адвокат-қорғаушының іс-әрекеттерінің мәселелері мен шешу жолдары және адвокат ұйымының қоғамдағы негізгі ролдері көрініс тапты. Сонымен қатар адвокат-қорғаушының қорғау процесіндегі міндеттері айқындалды.

Түйін сөздер: адвокат, қорғаушы, сот өндірісі, қылмыстық іс, алдын-ала тергеу.

Summary

V.S.Tabaldieva, *Doctor of legal Sciences, Professor*
(Kyrgyz Republic, Bishkek, Kyrgyz-Russian Slavic University named after B. N. Yeltsin)

Е.Т.Нурмағамбет, *PhD, associate Professor,*
(the Kazakh National University named after al-Farabi)

Problems of improvement of activity of the defender in criminal proceedings of the republic of Kazakhstan

This article is considered problems and ways of improvement of activity of the lawyer defender in criminal legal proceedings of the Republic of Kazakhstan. And also improvement of quality of legal education, including ensuring independence of lawyer governing bodies and the state guarantees on a constitutional law to have the legal representative.

Keywords: attorney, defense counsel, legal proceedings, criminal cases, preliminary investigation.

МРНТИ 06.52.17

А.В. Череп, *д.э.н, профессор, О.Г. Череп*, *к.э.н., докторант*
(Украина, Запорожский национальный университет)

ЦЕЛЕСООБРАЗНОСТЬ ИНВЕСТИРОВАНИЯ В ВОЗОБНОВЛЯЕМЫЕ ИСТОЧНИКИ ЭНЕРГИИ

Аннотация

Исследованы концептуальные подходы устойчивого развития международной экономики. Определены проблемные вопросы функционирования энергетики на традиционных энергоресурсах. Обоснованы отличие альтернативной энергетики от энергетики, которая основана на традиционных энергоресурсах. Обозначены преимущества использования возобновляемых энергоресурсов. Установлен удельный вес альтернативных источников энергии в мире, Казахстане и Украине. Изучен энергетический потенциал альтернативных источников энергии в мире, Казахстане и Украине. Рассмотрены особенности альтернативных источников энергии. Выполнено анализ общих инвестиций в возобновляемые источники энергии в мире, Казахстане и Украине. Указано на перемещение тренда инвестирования в альтернативные источники энергии от развитых стран на развивающиеся. Предложено разработать механизмы инвестирования в альтернативные источники энергии.

Ключевые слова: возобновляемые источники энергии, энергетический потенциал, альтернативные источники, инвестиции, энергетика, экология.

Постановка проблемы. Мировая энергетика сегодня характеризуется одним из самых острых и затяжных кризисов. Несмотря на очевидную необходимость рационального использования традиционных энергоресурсов – углеводородов – основные игроки рынка не обращают на это внимания. Они прилагают все усилия для завоевания все большей и большей доли рынка, используя все возможные резервы для обеспечения долгосрочного демпинга с конечной целью достижения доминирующего положения на рынке.

Нельзя упускать из виду и экологическую составляющую функционирования энергетики на традиционных энергоресурсах, ведь техногенное загрязнение от сжигания ископаемых видов топлива опасно для окружающей среды и человека. Более того, наибольший удельный вес добытого и использованного энергетического сырья становится отходами, борьба с которыми с каждым годом становится все сложнее, учитывая невероятные масштабы проблемы. Единственным возможным решением сложившейся ситуации является тотальная диверсификация традиционных источников энергии и дальнейшее глобальное использование мировой энергетикой возобновляемых источников энергии. Изложение основного материала. Глобальный бизнес не учитывает объективную необходимость реализации концепции устойчивого развития, ведь, прежде всего, сама суть устойчивого развития возникла и направлена на обеспечение эколого-экономического равновесия, в котором главную роль играет рациональное использование энергоресурсов, которые человечество потребляет слишком расточительно. При этом, важно учитывать, что даже по самым оптимистичным прогнозам углеводороды иссякнут в самом близком будущем. Если все энергетические потребности человечества удовлетворять только за счёт ископаемого топлива, человечеству должно хватить угля, нефти и газа не более, чем на 150 лет, и с каждым годом, спустя полвека, энергоресурсы будут становиться все большим и большим дефицитом, источником постоянных конфликтов и войн.

В отличие от энергетики, которая основана на традиционных энергоресурсах, альтернативная энергетика использует все те источники, которые по человеческим меркам являются неиссякаемыми, дешёвыми, в свободном доступе: гидроэнергия, геотермальная, солнечная фотоэлектрическая и тепловая энергия, энергию приливов и отливов волн, ветра, твёрдую биомассу и газы, получаемые из биомассы, жидкие биотоплива и твёрдые бытовые отходы, а также тепловую энергию, которая генерируется тепловыми насосами, торф, шахтный метан и вторичные источники энергии, такие как: теплота металлургических и термических процессов, промышленные отходы и т.д. На сегодня удельный вес альтернативных источников энергии в мире всё ещё не является значительной, однако их потенциал на несколько порядков превышает уровень мирового потребления традиционных энергоресурсов и с каждым годом продолжает расти. Темпы роста объёмов производства энергии из альтернативных источников также значительно превышают аналогичные для традиционных видов энергии. Так, в ближайшие 10 лет прогнозируется ежегодный рост мировой генерации электроэнергии традиционной энергетикой на уровне 3-5%, а посредством возобновляемых источников – на 10-15%, а в отдельных случаях и до 20%.

Состоянием на сегодня, энергетический потенциал альтернативных источников энергии реализуется только частично, на уровне, не превышающем 30% [1]. Основным преимуществом использования возобновляемых энергоресурсов является их неисчерпаемость и экологическая чистота, что сможет помочь улучшить экологическую ситуацию в мире и избежать изменения энергетического баланса на планете. При использовании возобновляемых источников энергии отпадает необходимость в добыче, переработке, обогащении и транспортировке топлива, снимается проблема утилизации или захоронения вредных отходов традиционных энергетических производств. Мировые тенденции и современное положение вещей в области альтернативной энергетики представлено такой картиной: суммарная мощность ветровых электростанций в течение последних десятилетий удваивается каждые три года. Альтернативная энергетика – одна из немногих отраслей, которая практически не ощутила влияние всех экономических и политических кризисов, при этом именно эта отрасль постоянно наращивает объёмы производства и привлекает наибольшее число финансовых ресурсов. Так, за последние десять лет мировые инвестиции в возобновляемую энергетику увеличились примерно на 400%. Особенно стоит отметить 2008-2009 гг., период, когда страны «Большой двадцатки» инвестировали в альтернативную энергетику более 100 млрд. долл. в год, и именно в этот

период глобальные инвестиции в нетрадиционную энергетику впервые превысили инвестиции в создание элементов традиционной энергетики [2].

Общие инвестиции в возобновляемые источники энергии в 2015г. составили 286 млрд долл., что примерно на 3% выше, чем предыдущий рекорд, установленный в 2011 году. Угольная и газовая электроэнергетика привлекла меньше половины рекордных инвестиций, направленных на дальнейшее развитие солнечной энергетики, энергии ветра и других возобновляемых источников энергии. Необходимо отметить возрастающую роль развивающихся стран в инвестировании в возобновляемые источники энергии (до 19% в 2015 году), при этом, развитые страны снизили объёмы инвестиций в 2015 году на 8%. Существенный рост показали инвестиции в альтернативную энергетику Китая (на 17% до 102,9 млрд долл. или 36% от общемирового объёма инвестиций). Другие развивающиеся страны также показали рост объёма инвестиций, к ним можно отнести: Индию (10,2 млрд долл.), Южную Африку (4,5 млрд долл.), Мексику (4 млрд долл.) и Чили (3,4 млрд долл.).

Общий объем инвестиций из развивающихся стран в 2015 году показал результат в 17 раз больший, чем в 2004 году. Инвестиции в Европе снизились на 21%, с 62 млрд долл. в 2014 году до 48,8 млрд долл. в 2015 году, что оказалось самым низким показателем на континенте в течение последних девяти лет, несмотря на рекордные инвестиции в оффшорные ветроэлектростанции. США увеличили объёмы инвестиций на 19% до \$ 44,1 млрд долл., а в Японии инвестиции остались на уровне предыдущего года и составили 36,2 млрд долл. [3]. Перемещение тренда инвестирования в альтернативные источники энергии от развитых стран на развивающиеся, можно связать с несколькими факторами: целенаправленное развитие Китаем ветровой и солнечной энергетики, быстрорастущий спрос на электроэнергию в развивающихся странах, снижение стоимости возобновляемых источников энергии для удовлетворения этого спроса, вялый экономический рост развитых стран мира и сокращение субсидий в Европе.

Важно отметить тот факт, что 08 мая 2016 благодаря способствующим погодным условиям альтернативная энергетика Германии установила рекорд – нетрадиционные источники обеспечили генерацию почти 90% от всего объёма потребляемой электроэнергии (55 ГВт из 63 ГВт). В связи с этим, произошёл обвал цен на электроэнергию, генерируемую традиционными способами [4]. Топливо-энергетический комплекс Германии оказался неготовым к такому развитию событий. В то время как газовые электростанции были остановлены из-за переизбытка генерируемой энергии, атомные и угольные продолжали работать себе в убыток, в связи с технологической невозможностью отключения и длительной остановки производственных процессов. На данном этапе развития альтернативной энергетики, при её положении в традиционном топливо-энергетическом комплексе, технолого-экономические трудности такого характера неизбежны. При этом, критики все также продолжают апеллировать к строгой зависимости нетрадиционных источников генерации энергии от погодных условий, сводя все достижения альтернативной энергетики к вспомогательной функции традиционной. Однако это заключение достаточно спорное, ведь если ветер дует не постоянно, то следует расширить сеть ветроэлектростанций, активировать солнечную энергетику, гидроэлектростанции и биоэнергетику, что, по сути, и является реальной диверсификацией источников энергии и основой устойчивого развития.

В целом, за исключением крупных ГЭС, производственные мощности альтернативных источников энергии достигли уровня в 53,6% всех энергетических объектов, построенных и запущенных в 2015 году. Впервые альтернативная энергетика представила собой большинство. Этот факт является ярким индикатором структурных изменений в мировой энергетике. Тем не менее, огромное количество функционирующих традиционных энергогенерирующих мощностей все также означает, что экологически чистые технологии способны генерировать немногим более 10% всей электроэнергии в мире. Рассматривая Украину, следует отметить, что ежегодный потенциал альтернативной энергетики находится на уровне 100-110 млн. т у. п., что составляет около 50% ископаемых энергоресурсов,

потребляемых в настоящее время. Однако, этот потенциал в настоящее время реализован не более, чем на 10% [5].

Потенциал альтернативной энергетики Украины распределён по территории страны неравномерно и в ближайшей перспективе не в состоянии заменить угольную и атомную энергетику, учитывая огромную нагрузку на электрогенерирующие мощности со стороны промышленности, которая характеризуется устаревшими энергозатратными технологиями. Однако, важно отметить и тот факт, что возобновляемая энергетика может существенно повлиять на обеспечение дешёвой энергией коммунально-бытовые потребности населения.

Генерация электроэнергии нетрадиционными электростанциями с использованием возобновляемых источников энергии (кроме использования больших гидроэлектростанций) в 2014 возросло в три раза, по сравнению с 2012 годом, при этом в 2015 наблюдалось падение на треть, связанное с низкой экономической активностью бизнеса. В энергетическом комплексе Украины гидроэлектростанции занимают третье место после тепловых и атомных электростанций, при этом именно гидроэнергетика является локомотивом альтернативной энергетики и на неё приходится до 90% общего производства альтернативной электроэнергии. Ветроэнергетика является вторым по величине сектором украинской альтернативной энергетики, ведь благодаря своим природно-климатическим особенностям страна обладает значительным потенциалом использования энергии ветра. При этом потенциал ветроэнергетики южных областей намного выше северных, а наиболее привлекательными регионами являются Карпаты и побережья Азовского и Чёрного морей.

Однако, в связи с отсутствием государственной поддержки и малой заинтересованности бизнеса в строительстве мощностей ветроэнергетики, суммарные мощности этой сферы альтернативной энергетики в 2010 г. не превышали 90 МВт. И только после оптимизация нормативно-правовой базы, началось активное участие бизнеса, что послужило катализатором развития ветроэнергетики, и на сегодня мощности возросли в 5 раз до 440 МВт. Анализируя солнечную энергетику Украины, среднегодовой потенциал данной отрасли альтернативной энергетики превышает средние показатели таких стран, как Польша и Германия, которая определяет значительные перспективы для использования солнечных электростанций на территории страны. В частности, в южных областях солнечные установки работают с отдачей до 70% в пиковые периоды, а в северных с отдачей в 50% в период с апреля по октябрь.

Учитывая высокий уровень развития агропромышленного комплекса Украины, одним из наиболее перспективных и инвестиционно привлекательных направлений нетрадиционной энергетики является производство твёрдого биотоплива и генерация биогаза. При этом, характерной особенностью данного сектора альтернативной энергетики можно назвать её экспортную ориентацию, что требует дальнейшего развития соответствующего законодательства ввиду недостаточной обеспеченности украинской энергетики ископаемыми энергоресурсами. Рассматривая Казахстан с точки зрения потенциала альтернативной энергетики, можно отметить его практически безграничные масштабы. Казахстан располагает огромными территориями, обилием солнечных дней в году и мощными потоками ветра, что является мощной базой для быстрого раскрытия потенциала конкретно солнечной и ветроэнергетики. Особенно богатым на возобновляемые источники энергии юго-восток Казахстана. Кроме того, ввиду географической удалённости от источников традиционных ископаемых энергоресурсов, снабжение данного региона углеводородами сопряжено с высоким уровнем затрат на транспортировку и достаточно высоким уровнем потерь при транспортировке. Именно эти две составляющие и являются подтверждением необходимости развития данного региона как лидера альтернативной энергетики. Следует также отметить, что возобновляемые источники энергии юго-востока смогут не только эффективно обеспечивать внутренний рынок дешёвой энергией, но и переизбыток энергии может экспортироваться в близлежащие страны, прежде всего, в Китай, где спрос на электроэнергию находится в стадии непрерывного роста.

Учитывая построенный в Усть-Каменогорске завод по производству фотоэлектрических и кремниевых пластин – ТОО «Kazakhstan Solar Silicon», солнечная энергетика поможет существенно сократить потребление углеводородов энергетикой Казахстана и предоставить новые рабочие места в отрасли. Более того этот завод является одним из технологических звеньев интегрированной промышленной линии по производству фотоэлектрических модулей на основе казахстанского кремния KAZ PV. Его уникальность в наличии полного производственно-технологического цикла – от добычи сырья до сборки высокотехнологичного инновационного продукта. До недавнего времени только в четырёх странах мира, а именно в США, Канаде, Японии и Китае имелись полностью интегрированные промышленные линии по производству фотоэлектрических модулей.

Касательно потенциала ветроэнергетической сферы, Казахстан обладает высоким ветровым потенциалом, которого достаточно для того, чтобы оборудование электростанций не только простаивало, но и излишки также можно было экспортировать. На сегодняшний день в Ерейментауском районе реализуется проект по строительству ветровой электрической станции мощностью 45 МВт. Данная ветровая электростанция станет региональным генерирующим источником, предназначенным для покрытия дефицита энергии в Акмолинской области. Однако, она не будет обладать экспортным потенциалом, вся генерируемая электроэнергия будет потреблена внутренним рынком. Согласно законодательству продукции ветровых электростанций обеспечен гарантированный сбыт. Единым покупателем выступает Национальный оператор - компания «KEGOC», которая будет приобретать весь объем произведённой электроэнергии и, соответственно, оплачивать её производство. Огромный потенциал ветроэнергетики Казахстана практически не реализован в связи с отсутствием достаточного уровня развития электротехнического и машиностроительного производства, что в свою очередь не позволяет обеспечить полную самостоятельность и высокую инвестиционную привлекательность альтернативной энергетики, что на данный момент не позволяет достичь желаемо низкого уровня себестоимости генерации электро- и тепловой энергии нетрадиционными способами. Изменив сложившуюся ситуация, можно будет построить не только достаточное количество объектов солнечной и ветровой энергетики, но также и малых и средних ГЭС на горных реках Заилийского и Джунгарского Алатау. Собственное производство электротехнического и машинного оборудования позволило бы сделать строительство объектов энергетики более оперативным и надёжным, процессы генерации энергии более эффективным, а энергию более доступной потребителям [6, с. 123].

Выводы. Резюмируя вышесказанное, можно утверждать, что в последнее десятилетие возобновляемая энергетика стала неотъемлемым сегментом не только мирового энергетического рынка, но и внутренних рынков Украины и Казахстана. Альтернативная энергетика сегодня является одним из самых перспективных направлений, привлекая во всём мире колоссальные объёмы инвестиций для обеспечения долгосрочного участия в данной сфере. В то же время, существует значительная разница в развитии альтернативной энергетики в разных странах. Такая ситуация предоставляет широкие перспективы для развития новых секторов экономической деятельности. В Украине и Казахстане наблюдается положительная тенденция к более интенсивному использованию возобновляемых источников энергии, а также строительству объектов альтернативной энергетики.

Однако уровень развития данной сферы в наших странах всё ещё низок, так как форсированному развитию препятствует ряд проблем, среди которых необходимо отметить: несовершенство законодательства, высокий уровень себестоимости электроэнергии из возобновляемых источников энергии, отсутствие необходимого финансирования и т.д. В связи с этим, улучшение инвестиционного и бизнес-климата в Украине и Казахстане, а также сотрудничество между нашими странами в сфере трансферта технологий, обмена опытом, идеями и совместным созданием инноваций даст возможность создать образцовые энергетические комплексы на основе устойчивого развития.

Список литературы

1. Вилкул А. Альтернативная энергетика в Украине делает первые шаги/ Вилкул А. Новости УНИАН 14.12.10. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:// <http://www.unian.net/science/437149-alternativnaya-energetika-kak-drayver-rosta-dlya-ukrainyi.html>.
2. Почему в Украине не развивается альтернативная энергетика? 23.11.2015 Бизнес и финансы. [Электронный ресурс] Режим доступа: hyser.com.ua/.../pochemu-v-ukraine-ne-razvivaetsya-alternativnaya-energetika-41236
3. Энергетическая независимость: к 2020 году доля альтернативной энергетики в Украине составит 15%. 21.06.13. [Электронный ресурс] Режим доступа: inpress.ua/.../11902-energeticheskaya-nezavisimost-k-2020-godu-dolya-alternativnoy-energetiki-v-ukraine-sostavit-15
4. «Зеленая» энергетика: итоги первого квартала 2016. Перспективы. Газета по украински. 19.04.16. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://gazeta.ua/ru/newspaper>
5. Зелениев И. Альтернативная энергетика как драйвер роста для Украины / И.Зелениев. УНИАН 14.12.10. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.unian.net/science/437149-alternativnaya-energetika-kak-drayver-rosta-dlya-ukrainyi.html>
- 6.Оффан П. Кашаган: точки роста устойчивого энергетического будущего/ П.Оффан // Казахстана 8 Евразийский Форум Kazenergy 02.10.12- Астана: Kazenergy. 2012. – С. 122- 124.

Түйіндеме

Жаңартылатын энергия көздерін инвестициялаудың қажеттілігі

Череп А.В., э.э.д., профессор, **Череп О.Г.,** э.э.к., докторант
(Украина, Запорожье ұлттық университеті)

Халықаралық экономиканың тұрақты дамуының мәселелері қарастырылған. Дәстүрлі қуат қорларынан қуат өндіру мәселелері анықталған. Балама қуат көздерінің дәстүрлі қуат қорларынан айырмашылығы негізделген. Қазақстан, Украина және әлемдегі балама қуат көздерінің үлес салмағы айқындалған. Балама қуат көздерінің ерекшеліктері зерттелген. Әлемдегі, Қазақстан және Украинадағы балама қуат көздеріне салынатын жалпы инвестицияға талдау жүргізілген. Дамыған елдердің дамушы елдердегі балама қуат көздеріне инвестиция салу қажеттігі көрсетілген. Балама қуат көздерін қаржыландыру механизмін жасау ұсынылған.

Түйін сөздер: қалыпқа келетін қуат көздері, қуат потенциалы, балама көздері инвестиция, энергетика, экология.

Summary

The advisability of investing in renewable energy

Sherep A.V., *doct. of economic sc., professor*, **Sherep O.G.,** *candid. of economic sc., doctoral*

(Zaporizhzhya National University. Ukraine)

Conceptual approaches of steady development of international economy are investigational. The problem questions of functioning of energy are certain on traditional power resources. Reasonable difference of alternative energy from energy which is based on traditional power resources. Advantages of the use of renewable power resources are marked. Specific gravity of alternative energy sources is set in the world, Kazakhstan and Ukraine. Power potential of alternative energy sources is studied in the world, Kazakhstan and Ukraine. The features of alternative energy sources are considered. The analysis of general investments is executed in proceeded in energy sources in the world, Kazakhstan and Ukraine. It is indicated on transferring of trend of investing to the alternative energy sources from the developed countries on developing. It is suggested to work out the mechanisms of investing in alternative energy sources.

Keywords: proceeded in energy sources, power potential, alternative sources, investments, energy, ecology.

ПЕДАГОГИКА – ПСИХОЛОГИЯ, PEDAGOGY – PSYCHOLOGY

МРНТИ 14.07.09

Е.Ж.Бекболғанов, п.ғ.к., аға оқытушы

(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті)

ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚҚА БАУЛУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ОБЪЕКТИВТІ ҚАЖЕТТІЛІГІ

Аңдатпа

Мақалада білім беру саласына қатысты бірқатар мәселе қарастырылған. Қазіргі таңда білім беру саласында болып жатқан өзгерістер мемлекетімізді әлеуметтік-экономикалық жағынан жақсартуға бағытталған, сондықтан бүгінгі күн талабына сай білім мен тәрбие беру ісі педагогикалық мамандарға үлкен жүк артатындығы көрсетілген. Білім беру жүйесінде болып жатқан түбегейлі өзгерістер оқыту үрдісін жаңа технологиялармен қамтып, жетілдіруді талап етеді, ал оның ішінде компьютермен оқыту технологиясының орны ерекше екендігі қарастырылған. Сонымен бірге, мақалада оқу барысында оқушының компьютерді қолдануы, оның білім алушыны жеке тұлға ретінде дамытуға игі ықпал ететіндігі анықталған. Оқыту барысында компьютерді қолдану – білім алушыны жеке тұлға ретінде дамытуға, жетілдіруге игі ықпал ететін, оқытушының оқыту қызметі нақтыланған.

Түйін сөздер: тәрбие, білім беру, технология, шығармашылық, шебер, оқыту, компьютер, мектеп, дидактика, электронды оқулық.

Қазақстан Республикасының алдыңғы қатарлы дамыған 50 елдің қатарына қосылуы туралы алға қойып отырған игі мақсаты – еліміздің әрбір азаматының, әрбір сала маманының киелі міндеті де болып саналады. Ал білім беру саласына қатысты айтатын болсақ, бұл мәселе тіптен өзекті бола түспек, өйткені жоғары тиімділікпен білім беру арқылы ғана болашақ азаматтарымыздың дүниежүзілік жоғары даму көрсеткіштеріне ие болып отырған елдердің деңгейіне өсуге деген ынтасы мен ықыласын қалыптастыра, жетілдіре аламыз.

Қазіргі кезде өмірдің барлық дерлік деңгейі мен саласында болып жатқан динамикалық өзгерістердің түбі адамның жағдайын әлеуметтік-экономикалық жағынан жақсартуға бағытталған. Жас жеткіншектерге бүгінгі күн талабына сай білім мен тәрбие беру ісі педагогикалық мамандарға үлкен жүк артады. «Тәлім-тәрбие мен оқыту ісінің нәтижесі әрекеттерден гөрі мұғалімдерге көбірек тәуелді», – деген Ы.Алтынсариннің көрегендікпен айтқан пікірінің қазіргі уақытта да маңызды болып отырғаны да осының айғағы [1].

Білім беру жүйесінде болып жатқан түбегейлі өзгерістер оқыту үрдісін озық технологиялармен қамтып жетілдіруді талап етеді. Осы тұрғыда оқытудың жаңа технологияларын жете меңгеріп, оны білім алушылардың психологиялық жас ерекшеліктеріне орай орынды қолданудың мәні ерекше.

Жаңа технологияны жетік меңгеру, сонымен қатар оқытушының интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа да көптеген адами қабілетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, яғни өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі. Білім берудің даму бағыты мен технологияларын қамтитын көптеген әдістемелердің қолданылып жүргендігі мәлім. Мысалы, Д.Б.Эльконин, В.В.Давыдовтардың «Дамыта оқыту», Ж.Қараевтың «Деңгейлеп саралау» технологиясы, М.М.Жанпейсованың «Модульдік оқыту» технологиясы, «Сорос-Қазақстан» қоры арқылы келген «Сын тұрғысынан ойлауды оқу мен жазу арқылы дамыту» технологиясы т.б. [2].

Педагогикалық технология білім алушылардың жеке басын дамыту мен білім беру мақсатына жету жолындағы педагогикалық қызметінің, іс-әрекетінің жүйелі дамып, отыратын жобасы ретінде білім алушы белсенділігін арттыруды көздейді. Ал, білім алушы белсенділігінің артуы оны шығармашылыққа жетелейді. Шығармашылық қабілет әр баланың табиғатында болуы мүмкін. Біздің міндетіміз – білім алушыға оның бойында жасырынып

жатқан мүмкіндіктерін ашып көрсету. Қазіргі таңда оқытушының алдында тұрған басты мақсат – білім алушыға тек сапалы білім берумен ғана шектелмей, оны келешек өмірге дайын азамат ретінде қалыптастыру болуы керек. Кеңестік кезеңде қалыптасқан дәстүрлі сабақ беру үрдісінде бұл мақсатқа жету қиын немесе мүмкін емес. Қазіргі заман талабы оқу-тәрбие үрдісін түбегейлі өзгертуді талап етіп отыр. Осы орайда тәжірибелі педагогтардың озық тәжірибесінде нәтиже беріп отырған жаңа оқыту технологияларының бірі – педагогикалық шеберхана осы мақсатқа жетудегі бірден-бір тиімді жол болып табылады.

Шеберхана – білім алушының топтағы іс-әрекетін жаңаша ұйымдастыру тәсілі. Шеберхана білім алушыға тек оқу орнындағы пәндік ғылымды білдіріп қана қоямайды, сонымен бірге нақты білімнің қалыптасу жолын, тәсілін түсіндіреді. Педагогикалық шеберхана технологиясы оқытушыдан шеберхана өткізбестен бұрын дайындықты, жан-жақты ізденісті талап етеді. Ал шеберхана барысында оқытушы тек бағыт-бағдар беруші, бақылаушы ролінде болады.

Шебер – оқушының өзіндік әрекетіне көмекші жетекші болып табылады. Шеберхананы құрушы шебер қағидасы – оқушы әрекетінің еркіндігіне, оның тұлғалық ерекшелігіне; ой талғамына құрметпен қарауға негізделеді. Педагогикалық шеберлікті бастамас бұрын ең алдымен ұйымдастыру кезеңіне қатты көңіл бөлу керек. Ұйымдастыру кезеңі дұрыс ойластырылып өткізілсе, кез келген сабақ нәтижелі болады. Ең алдымен білім алушыларды психологиялық дайындықтан өткізу қажет. Жаңа оқыту технологияларының ішінде компьютермен оқыту технологиясының орны ерекше болады.

Барлық дерлік оқыту технологияларының көздеген мақсаты – оқушылардың өз бетімен білім алуы және білім іздеу дағдыларының қалыптасуы десек, компьютерлік оқыту технологиясының осы мақсатқа лайықталғанын көру қиын емес. Компьютерді оқу барысында оқушының қолдануы дегеніміз – оқушының жеке басына көп байланысты болатын ерекше психофизиологиялық үрдістің өтілуі. Компьютердің жүздеген мүмкіншіліктерін қажетті тетіктер арқылы басып үйренген білім алушы, бір жағынан, қазақ тілінен белгілі бір білім мазмұнын игеріп жатады десек, екінші жағынан, жасанды интеллектімен «тіл табысып» жататыны анық. Ал түпкі мәнінде, оқытушының итермелеуі немесе жөнсіз жетелеуіне иек артпай, білім алушының өз бетімен жұмыс жасау дағдылары жетіледі. Компьютермен оқыту – білім алушыны субъект дәрежесіне көтеретін, жеке тұлға ретінде дамытуға игі ықпал ететін, оқушының өз бетімен білім іздеуіне мол мүмкіншіліктер табатын білім беру әрекеті болып табылады.

Компьютермен оқыту технологиясындағы оқытушының оқыту қызметін негізінен, мынадай деп қарастыруға болады:

- талдау-болжау қызметі;
- жобалау қызметі;
- коммуникативтік қызметі;
- дидактикалық қызметі;
- бақылау-түзету қызметі;
- психологиялық демеу болу және ұйымдастырушылық қызметі.

Компьютермен оқыту технологиясында білім алушының өз бетімен білім іздей алуы – көзделетін негізгі нысан ретінде қойылады. Компьютермен оқыту барысында білім алудың жасанды сипатын барынша табиғи қылуға жағдай жасалынады.

Мектептерде компьютерлік технологияны қолданудың негізгі жолдарына баға бере отырып, «Жас балаларға компьютердің қанша қажеті бар?» деген сұрақты айналып өту еш мүмкін емес.

Осы мәселе бойынша пікірлер алуан түрлі. Бірқатар ұстаздар кіші сыныптарда компьютерді қолдану тек балалардың назарын басқаға аударады деп санайды. Ал екіншілері компьютерді тұрақты пайдалану бара-бара оқушылардың екі санды қоса алмайтын, қарапайым мәтінді оқи алмайтын жағдайына жеткізеді деген қауіп білдіреді.

Компьютер мектептегі лингафон кабинеттері немесе сыныптағы теледидар сияқты болғандықтан, білім беру мен оқу үрдісіне айтарлықтай зияны жоқ деген пікірлер де бар. Компьютерлерді білім ордасының оқыту мазмұнына енгізуге қарсы салмақты аргументтің бірі – ақпараттық технологияның екпіндеп дамуы мектеп бағдарламасының үнемі жаңартылып отырғанына қарамастан оның созылмалы аурудай артта қалуына әкеп соқтырады деп санайды.

Біз оқу орындарының ақпараттық ғасырға бейімделуден басқа жолы жоқ, ал есептегіш техникалармен танысу – соның бір ғана бөлігі деушілерге толық қосыламыз. Қазіргі уақытта «қоғамды ақпараттандыру», «білім беруді ақпараттандыру» деген сөз тіркестері біздің сөздік қорымызда жиі кездеседі. Олай болса, қоғамды ақпараттандыру дегеніміз – ғылыми-техникалық үрдіс жетістіктерінің күнделікті тұрмысқа ауқымды енуінің нәтижесі, яғни адам өміріне іс-әрекеттік интеллектуалды түрлерінің жан-жақты әсер етуі мен рөлінің жоғарылауына байланысты объективті үрдіс.

Ол оқыту мазмұны, әдісі мен ұйымдастыру түрлерінің өзгерісін тездетеді. Бұл үрдістегі негізгі мәселе: білім берудің мазмұны мен мақсатын өзгерту болып отыр. Қазіргі заман талабы бойынша білім беруді ақпараттандырудың негізгі талаптарының бірі – оқу үрдісіне электрондық оқулықтарды енгізу. Өйткені, бүгінгі таңдағы білім беру саласында тек мұғалімнің айтқандарын орындау немесе оқулықты пайдалану заман талабын қанағаттандырмайды. Сондықтан қазіргі ақпараттандыру қоғамында электрондық оқулықтарды пайдаланбай, алға жылжу мүмкін емес.

Оқу материалдарын ұтымды игеруде электрондық оқулықтардың атқаратын рөлі зор. Электрондық оқулықтарда теориялық тақырыптар кеңінен беріліп, түсіндіріледі. Теориялық материалдар иллюстрация түріндегі әртүрлі суреттер, сұлба тәсілдер арқылы толықтырылып отырса, онда теориялық білімді оқып, көзбен көріп, түйсіну және оны мида бекіту үрдістері бір уақытта өтеді және материалды қорыту үрдісі ұтымды болады. Электрондық оқулықтар – ғылыми негізде дайындалған педагогикалық ақпараттық өнім.

Электрондық оқулық дайындаудың тұжырымдық негізі оқытудың педагогикалық теориясы болып табылады. Сонымен қатар электрондық оқулық дайындаудың педагогикалық ұстанымдар жүйесі оқытудың дидактикалық жүйесіне сәйкес келеді. Электрондық оқулықтармен жұмыс істеу әрбір білім алушының өз мүмкіндігін есепке ала отырып, оқып үйрену ісін жеке дара жүргізуге жол ашады.

Электрондық оқулық – оқу пәнінің негізгі ғылыми мазмұнын қамтитын компьютерлік технологияға негізделген оқыту, бақылау, моделдеу, тестілеу т.б. бағдарламалардың жиынтығы. Электрондық оқулықтардың өте тиімді қосымша мүмкіндіктері бар, атап айтқанда:

- кері байланыс тез арада қамтамасыз етіледі және оқулықтағы ақпаратты іздеу мүмкіндіктері біраз уақыт алатын болса, электрондық оқулық қажетті оқулықты табуға тез мүмкіндік береді;

- гипермәтінді түсіндірулерге өту барысында уақытты үнемдеуге көмектеседі.

Ең бастысы, электрондық оқулықтарды дайындаудың бір жүйеге келтірген заңдылығы болуы керек. Осыған байланысты электрондық оқулықтарды дайындауда мынадай дидактикалық шарттарды ескерген жөн:

- белгілі бір пәнге байланысты дайындалатын электрондық оқулықтың сол пәннің типтік бағдарламасына сәйкес болуы;

- электрондық оқулықтар курста оқытылатын тараулар мен тақырыптарға қатысты дәріс мәтінін қамтитын негізгі зертханалық және тәжірибелік тапсырмаларды орындауға арналған қосымша материалға қатысты анықтама, библиографиядан тұратын көмекші, аралық және қорытынды бақылау сұрақтарынан тұратын тест тапсырмалары, материалдарды дайындауда пайдаланылған әдебиеттер тізімі бөлімдерін қамтуы;

- электрондық оқулықтың кәдімгі оқулықтар мазмұнын қайталамауын, яғни, берілетін тақырыпқа қатысты ақпараттың нақты әрі қысқа берілуін ескеру;

- белгілі бір тақырыпқа қатысты материал 2-3 экрандық беттен артық болмауы [3].

Егер мәтін көлемі бірнеше экрандық бетті қамтитын болса, онда экрандағы жылжыту сызықтарын көп пайдалануға тура келеді. Мұның өзі пайдаланушының материалға қатысты ойын бөледі және мәтінді жоғары-төмен, оңға-солға жылжыта беру пайдаланушының шыдамдылығына да әсер етеді. Сондай-ақ кейбір пәндерге, атап айтқанда, физикаға, химияға, биологияға қатысты үрдістерді анимация арқылы көрсету, тіпті кинофильмдер мен диафильмдер үзінділерін сақтап, оларды гипермәтінді формат арқылы электрондық оқулыққа кірістіру оқулықтың көркемдік әдістемелік деңгейін арттырады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Алтынсарин Ы. Танд. шығ. 3 томдық. – А., 2003.
2. Караев Ж. Оценка деятельности учащихся в условиях применения педагогической технологии обучения. // Вестник высшей школы Казахстана. – 1998. – № 5. – С. 82-88.
3. Сыдықов Б.Д. Болашақ мұғалімдерді ақпараттық-компьютерлік және математикалық модельдеу негізінде кәсіби дайындау жүйесі. –Түркістан. – 2008 – 44 б.

Резюме

Бекболганов Е.Ж., к.п.н., ст.преподаватель кафедры социальной педагогики (г.Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)

Использование новых педагогических технологий для приобщения учащихся к творческому поиску

В статье рассматриваются проблемные вопросы в сфере образования. В данный период изменения в сфере образования связаны социально-экономическими преобразованиями в государстве, исходя из этого педагогическим кадрам возлагаются большие задачи по обновлению учебного процесса. Кардинальные изменения в сфере образования требуют нового подхода к применению новых педагогических и информационных коммуникационных технологий в учебно-воспитательном процессе. Кроме этого в статье рассматриваются вопросы применения ИКТ учащимися и роль в освоении нового материала. Применение ИКТ в учебном процессе играет большую роль в развитии творческого потенциала учащихся. Использование компьютера в учебном процессе учащимися играет огромную роль в становлении учащегося как личности умеющего адаптироваться в современном обществе.

Ключевые слова: воспитание, образование, технологии, творчество, мастер, обучение, компьютер, школы, дидактика, электронные книги.

Summary

Bekbolganov E.Zh., Ph.D., Senior teacher of the department of Socio Pedagogics (Almaty, the Kazakh state women's teacher training university)

The use of new educational technologies for introducing students to creative solutions

The article deals with problematic issues in the field of education. In this period, changes in the sphere of education are connected with socioeconomic transformations in the state, on the basis of this, pedagogical staff have great tasks in updating the educational process.

The cardinal changes in the sphere of education require a new approach to the application of new pedagogical and information communication technologies in the teaching and upbringing process. In addition, the article examines the use of ICT by students and the role in the development of new material.

The use of ICT in the educational process plays a big role in developing the creative potential of students. The use of computers in the learning process by students plays a huge role in the formation of the student as a person who can adapt in modern society.

Key words: Education, education, technology, creativity, master, training, computer, schools, didactics, e-books

МРНТИ 14.07.09

Л.М. Жүргімбаева, п.ғ.м., оқытушы,
(Алматы қ., Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті)

ТІЛ МЕН ПӘНДІ КІРІКТІРІП ОҚЫТУ – УАҚЫТ ТАЛАБЫ

Аңдатпа

Мақалада елімізде Елбасының «үштұғырлы тіл» саясатын жүзеге асыруға бағытталған іс-шаралар, Қазақстанда білім беруді дамыту туралы кезең-кезеңге арналған мемлекеттік бағдарламалар және оның талаптары бойынша мектепте пәндерді қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде оқыту мәселелері қамтылады. Сондай-ақ Еуропалық комиссия жаһандану заманында мектеп түлектерінің бәсекеге қабілеттілігінің бір белгісі ретінде әзірлеген пән мен тілді кіріктіріп оқыту (CLIL) әдісі туралы баяндалады. CLIL әдісі тілдерді және басқа тілдерде пәндерді оқытуды, игеруді жүзеге асыруға бағытталған. Бұл әдіс біздің елімізде Назарбаев зияткерлік мектептерінде қолданылуда. Автор осы әдісті еліміздің білім мекемелерінде оқу үдерісіне кеңінен енгізу туралы ой қозғайды.

Түйін сөздер: көптілділік, тіл үйрену, пәндік және тілдік мақсаттар, тілдік дағды, коммуникативтік, кіріктіріп оқыту.

Жаһандану үдерісі ерекше қарқын алып отырған ХХІ ғасырда мемлекетшілдік рухы биік, ұлтжанды ұрпақ қалыптастыру қаншалықты маңызды болса, өзге елдердің өрендерімен иық теңестіре алатын, бәсекеге қабілетті, өзгермелі дүние жағдайына жылдам бейімделе алатын тұлға тәрбиелеу соншалықты мәнді. Бұдан ертеңгі ұлт болашағы үшін жас ұрпаққа көптілді білім беру талабы келіп туындайды. Бұл талап бізге, біздің халыққа жат емес. Оның айқын дәлелі – қай нәрсені де тереңнен толғап, тоқсан ауыз сөзді тобықтай етіп түйе білетін ата-бабаларымыздың жас ұрпағына ежелден-ақ «Жеті жұрттың тілін біл, жеті түрлі ілім біл» деген өсиеті. Осы бір ауыз сөздің төркініне үңіле қараған адам бірнеше тілді білудің мәнін алдыңғы ұрпақтың қаншалықты терең ұғынғанын саралар еді. Шындығында да, тілсіз адам да, қоғам да, ұлт та, мемлекет те болмақ емес. Тілсіз тіршіліктің мәні де, сәні де жоқ. Тілсіз өркениет жоқ. Өркениетсіз адамзат баласының даму жолы баянсыз. Осы орайда Президент Н.Назарбаевтың өзара коммуникация мен интеграцияға бағыт алған бүгінгі әлемдік өркениет үдерістерінің шамасы мен бағытын дәл түсініп, анық ұғынып, қазақстандықтардың неғұрлым көп тіл білген сайын еліміздің бәсекеге қабілетті болатындығын тереңінен ойластырып айтқан пікірлері уақыт өткен сайын өзінің өміршеңдігін дәлелдеп келеді. Еурокомиссия Еуроодаққа мүше елдердің білім беру жүйелеріне «ана тілімен қоса екі шет тілін оқыту» қағидасының енгізілгенін жариялағаны белгілі. Сондықтан көптілді білім беру білім ошағындағы көпмәдениеттілік, ақпараттық және коммуникативтікпен қатар базалық құзыреттілік ретінде қойылып отыр.

Елбасының бастауымен, үкіметтің қостауымен елімізде «үштұғырлы тіл» саясатын жүзеге асыру үшін нақтылы іс-шаралар қабылданды. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасында көптілділік Стратегиялық маңызды міндет екені атап көрсетілген. Президенттің 2016 жылғы 1 наурыздағы №205 Жарлығымен бекітілген «Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында» республика мектептерінде үш тілде білім беруге көшу жоспарланып отыр.

ҚР Білім және ғылым министрілігінің Бағдарламасы бойынша 2017-2018 оқу жылында 5-сыныптан бастап үш тілде білім беруді кезең-кезеңімен енгізу басталады. Үш тілде оқытудың бірыңғай тілдік стандарттарына сәйкес тілдік пәндер бойынша отандық оқулықтар мен оқу-әдістемелік кешен әзірленетін болады. Сондай-ақ жоғарғы сыныптар үшін информатика, физика, химия және биология пәндері бойынша шетелдік оқулықтар мен оқу-әдістемелік кешендер ыңғайластырылады.

Министрліктің бағдарламасына сәйкес орта мектептердің 10-11 сыныптары ғана 2019 жылдың қыркүйегінен бастап, физика, химия, биология және информатика пәндерін ағылшын тілінде оқи бастайды. Сондай-ақ, математика, қазақ тілі, қазақ әдебиеті, Қазақстан тарихы, география қазақ тілінде оқытылады. Сондықтан уақыт бүгін пән мен тілді кіріктіріп оқытуды талап етуде. Айталық, ағылшын тілін осы тілдің маманы болу үшін оқыту жеткіліксіз, ал оны басқа пәндерден де осы тілде сабақ беруге қабілетті болу үшін оқыту керек. Мұны, яғни, пән мен тілді кіріктіріп оқыту (CLIL) әдісін Еуропа елдері оншақты жылдан бері қолданып келеді. Бұл әдісті Еуропалық комиссия жаһандану заманында мектеп түлектерінің бәсекеге қабілеттілігінің бір белгісі болып табылатын тілдерді және басқа тілдерде пәндерді игеруді жүзеге асыру үшін әзірлеген.

CLIL әдісі дегеніміз не? Ол, біріншіден, тілді мәдениетаралық түсінісуге, халықаралық көзқарасты қалыптастыруға және жалпы білім сапасын жақсартуға дайындық құралы ретінде қарастырылады. Екіншіден, ол пәнді оқуға және пән арқылы тілді үйренуге бағытталған әдіс, ал, үшіншіден, екі немесе үш тіл (қазақ, орыс, ағылшын тілдері) арқылы пәндерді оқу және пәндерді оқу барысында тіл үйренуді жетілдіру, пәндік және тілдік мақсаттарға қатар қол жеткізу деген сөз. CLIL әдісін мұнан әрі айқындай түсу үшін тағы біраз сипаттамаларға тоқтала кеткеніміз абзал. Мысалы, тіл, тілді үйрену үшін ғана емес, нақты пән бойынша білім алу үшін оқытылуға тиіс. Анығырақ айтқанда, тілдік дағдылар тек тілдік пәндерде ғана емес, басқа пәндер арқылы да дамытылуға тиіс. Оған қоса көптілділік дағдыны дамыту барысында оқытушы белсенді коммуникативтік орта құруы керек. Тиімді пәндік салалар бойынша оқыту саналы қарым-қатынасты және оқушылардың танымдық қызметін, сондай-ақ метакогнитивтік және металингвистикалық дағдыларды дамытады. Және бір айта кетеріміз, өз халқының мәдени құндылықтарын түсіну және өзге халықтардың мәдениетін құрметтеу пән мен тілді кіріктіріп оқытудың ажырамас бөлігі болып табылады.

Бүгінгі таңда кіріктірілген білім беру бағдарламасын табысты жүзеге асыру үшін белсенді оқыту, топтық оқыту, пәндік-тілдік кіріктірілген оқыту (CLIL) сияқты озық педагогикалық әдістерді қолдануға көшетін кез келді. Оқу үдерісінде пәнді кіріктіре оқыту: ерекше дарынды оқушыларға мәнді де сапалы оқуға, сабақ құрылымында проблемалық жағдайлар үлесін ұлғайтуға, оқушының ойлау әрекетін белсендіруге, сабақтың ақпараттық сыйымдылығын арттыруға, білім алушылардың оқу-танымдық әрекетін жандандыруға, сабақ үстінде өтілетін тақырыптың адам мен қоғам өмірімен тікелей байланысына мән беруге, оқушылардың шығармашылық ойлауын дамытуға, алған білімдерін өмірде қолдана білуіне көмектеседі.

Мамандардың айтуынша, пән мен тілді кіріктіріп оқыту сабағында уақыттың көп бөлігі мәтінмен жұмыс істеуге берілсе де, мүмкіндігінше тілдік дағдылардың барлық түрлері қамтылуы керек. Оқу материалын таңдау кезінде оқушылардың жас ерекшеліктері мен тілдік дайындық деңгейлеріне сай, стильдері әртүрлі түпнұсқаға барабар мәтіндерді іріктеу қажет. Мәтіндер шағын бөліктерге бөлініп, суреттермен, схемалармен қоса берілсе, материалды оқушылар тез қабылдайды.

Шын мәнінде сабақ мәтіндер, мәтінге дейінгі оқу және мәтіннен кейінгі оқу тапсырмаларынан тұрады. Ол тапсырмалар тілдік дағдыларды ғана емес, танымдық (когнитивтік) дағдыларды да қалыптастырады. Танымдық дағдыларды ойлаудың танып-білу, сәйкестендіру және түсіну сияқты қарапайым деңгейінен талдау, жинақтау, зерттеу, бағалау секілді жоғары деңгейіне қарай қалыптастыру қажет. Көрнекі құралдарда бейнеленген мәтіндер оқушылардың сабақты түсінуін жеңілдетеді. Материалды мәтіннен кестеге енгізсе, оқушы мәліметтерді іріктеуді үйренеді, негізгі мәліметті қосалқы мәліметтен ажыратуға дағдыланады. Тағы бір айта кетеріміз, сабақ барысында аудио және бейне материалдарды ұтымды пайдалана білсек, сабақтың тиімділігі арта түседі. Оқытушы сабақты жоспарлау кезінде материалдың бір бөлігін аудио мәтін түрінде бере алады. Сондай-ақ оқытудың зерттеу әдістерін қолдана отырып материалды диалог пен әңгімелесу арқылы игеруге де

болады. Сабақты тыңдалымды жазылыммен де байланыстыруға болады (кестелер толтыру, сызбалар сызу, көп нүктенің орнына сөздер жазу және т.б.).

Барлығы жұмыс жоспарынан басталатыны сөзсіз, сондықтан сабақты жоспарлау кезінде мұғалім ең әуелі оның мақсаты мен міндетін, күтілетін нәтижесін анықтап алуы тиіс. Сонан соң пән мазмұнын игеру үшін қандай тексерістер мен арнайы терминдерді қолдану керектігін, қандай көрнекіліктерді қолдануға болатынын айқындайды. Сабақ барысында оқытушы баяу сөйлеп, әр сөзді анық айтуға, тілдік оқылым, тыңдалым, жазылым, айтылым сияқты дағдыларын дамытуға көңіл бөлінгені абзал. Мүмкіндігінше оқушылардың қабылдауына жеңіл лексиканы қолдануға, тірек сөздермен жұмыс жасауға көбірек көңіл бөлінгені жөн. Осы арада ескертетін тағы бір жайт: пәнді екінші немесе үшінші тілде оқытудың бастапқы кезінде оқушыға өзіне ең көп түсінікті бірінші тілде сөйлеуге мүмкіндік берілгені дұрыс. Ал мұғалім болса екінші және үшінші тілде жауап беруі тиіс. Дегенмен бірте-бірте оқушыны екінші және үшінші тілде сөйлеуге дағдыландыруға ұмтылған жөн.

Жалпы, пәндер мен тілдерді кіріктіріп оқыту (CLIL) әдісі қазақстандық білім беру үдерісіне жаңа енгізіліп келе жатқан әдіс. Бүгінде ол Назарбаев зияткерлік мектептерінде қолданылуда. Зияткерлік мектептерде оқыту тіліне қарамастан «Қазақстан тарихы», «Құқық негіздері», «География», «Қазіргі әлемдегі Қазақстан» пәндері қазақ тілінде, «Дүниежүзі тарихы», «Информатика» пәндері орыс тілінде, жоғары мектептердегі жаратылыстану-математика бағытындағы пәндер жаңа пән «Жаһандық көзқарастар және жоба жұмыстары» ағылшын тілінде оқытылуда. Әрине, тілдер мен пәндерді кіріктіріп оқыту (CLIL) әдісін өмірге батыл енгізу оңай шаруа емес. Ең алдымен көп тіл білетін мамандар керек екенін уақыттың өзі көрсетіп отыр.

Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында еліміздің жоғары оқу орындарында көптілді педагог кадрлар даярлауды тездету, инновациялық, көптілділік моделі бойынша үш тілде білім беретін мектептердің санын 33-тен 700-ге дейін жеткізу қажеттігі атап көрсетілген. Оған қоса 2012 жылы Білім және ғылым министрлігі Көптілді білім беру тұжырымдамасын қабылдады. Осы құжаттарда белгіленген міндеттерді шешу үшін Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінде Көптілді білім беру институты ашылып, оған білікті профессор-оқытушылар шоғырландырылды. Қазір жекелеген мамандықтар бойынша түлектер қазақ тілімен қатар орыс және ағылшын тілдерін де белсенді меңгеруі үшін жағдай жасалған. Жыл сайын оның өрісі кеңейіп келеді.

Университет бойынша кәсіби әлеуеті жоғары 50-ден аса оқытушы-профессор көп тілде маман дайындауға қызмет етіп жүр. Мысалы, Көптілді білім беру институтындағы педагог-мамандар университет студенттеріне «Шетел тілі В1», «Шетел тілі В2» және «Көптілді білім беру» (қазақ, орыс, ағылшын) пәндері бойынша практикалық сабақтарын өткізеді. Соңғы төрт жылдың мәліметі бойынша университетте көптілділік бағытында білім алып жатқан топтар саны мен студенттер көрсеткіші мынадай: 2012-2013 оқу жылында – 13 топ (139 студент); 2013 - 2014 оқу жылында – 51 топ (656 студент); 2014 – 2015 оқу жылында – 48 топ (585 студент); 2015-2016 оқу жылында – 41 топ (511 студент).

Университетте бірнеше мамандықтардан кейбір пәндер ағылшын тілінде жүргізіледі. Атап айтқанда: 5B030100 – Құқықтану мамандығында – 5 пән; 5B011400 - Тарих мамандығында - 2; 5B011600 – География мамандығында – 3; 5B010300 – Педагогика және психология мамандығында – 3; 5B020200 – Халықаралық қатынастар мамандығында – 19; 5B030200 – Халықаралық құқық – 4; 5B011000 – Физика – 2; 5B011100 – Информатика – 3; 5B010900 – Математика – 2 пән бойынша ағылшын тілінде оқытылады. Ағылшын тілінде жүргізілетін пәндер: бакалавриат бойынша – 59; магистратура бойынша – 8. Болашақта докторантурада да бұл бағыттағы жұмыстарды кеңейту жоспарлануда.

Мектептер мен жоғары оқу орындарында жекелеген пәндерді ағылшын тілінде оқыту үшін педагогикалық жоғары оқу орындары осы бағытпен көптілді мамандар даярлауды жеделдетуі керек. Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаев «Қазақстанның үшінші жаңғыруы:

жаһандық бәсекеге қабілеттілік» деп аталатын 2017 жылғы Жолдауында үштілді оқуға кезең-кезеңімен көшу туралы тағы да баса айтты. Бұл міндетті жүзеге асыру үшін елімізде көптілді мамандар даярлау, сабақ үдерісіне (CLIL) әдісі сияқты озық технологияларды батыл енгізу уақыт талабына айналып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ». 17 қаңтар, 2014.
2. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік», Қазақстан халқына Жолдау. 31 қаңтар, 2017.
3. Гумбольдт В. Тіл білімі туралы таңдамалы шығармалар. – М., 1984. – Б. 65.
4. Тіл – ұлттық сана-сезім айнасы. ref.rushkolink.ru/v41775/
5. Маслова В.А. Лингвомәдениет: оқу құралы. – М., 2001.
6. Пірәлиев С. Жаңа ғасырға – жаңа мұғалім: мақалалар мен зерттеулер. – А.: Ұлағат, 2015.

Резюме

Интегрированное обучение языка и предмета – веление времени

Л.М.Жургимбаева, *магистр педагогических наук, преподаватель,*

(г. Алматы, Казахский Национальный педагогический университет им. Абая)

Статья содержит вопросы обучения «языковой» политики, направленных на осуществление мероприятий по развитию образования, дисциплин в школе и требования государственных программ по обучению на казахском, русском и английском языках. А также, в эпоху глобализации, интеграции, разработанной Европейской комиссией, в качестве одного из признаков конкурентоспособности выпускников школы описан метод обучения предмета и языка (CLIL). Метод CLIL направлен на осуществление разработки преподавания языков и других предметов. В нашей стране этот метод используется в Назарбаев интеллектуальных школах. Автор продвигает мысль о широком внедрении этого метода в учебный процесс в учреждениях образования страны.

Ключевые слова: многоязычие, изучение языка, предметные и языковые цели, языковые навыки, коммуникативный, интегрированное обучение.

Summaru

Integrated learning of language and subject is indication of time

L.M. Zhurgimbayeva, *m.a., lecturer,*

(Almaty, Kazakh National Pedagogical University named after Abai)

This article contains questions of learning the "language" policy, aimed at the implementation of measures for the development of education, disciplines at school and the requirements of state programs for training in Kazakh, Russian and English languages. And, in the era of globalization, integration, developed by the European Commission, as a sign of the competitiveness of graduates described the object method of teaching and language (CLIL). CLIL method is aimed at the implementation of the development of the teaching of languages and other subjects. In our country, this method is used in the Nazarbayev Intellectual Schools. Author promotes the idea of a broad implementation of this method in the educational process in the country's educational institutions.

Keywords: multilingualism, language, subject and language goals, language skills, communicative, integrated learning.

МРНТИ 15.31.31

А.А. Мақұлбекова, *дефектология мамандығы бойынша п.ғ.магистрі, оқытушы*
А.М. Жамбулова, *3-курс студенті*
(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті)

ИНДИГО БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада қазіргі заман балалары яғни, индиго балалардың психологиялық ерекшеліктері туралы ақпарат берілген. Индиго балалар – өмірде сирек кездесетін ерекше қасиеті бар балалар. Олар – біздің ғаламшарымыздағы сана мен ақыл қабілеттері ерекше көзқарастағы балалардың бірегей тобы болып табылады. Өмірдің басты заңы – даму, ілгерілеу, озу болса, ғалымдар XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында жаңа түр дүниеге келгеніне күмән келтірмей отыр. Олар адамдар емес, олар – Индиго.

Түйін сөздер: Индиго, Индиго балалар, биокомпьютер, лидер, интеллектуал, миссия, аура, интуиция, ноосфера, психология, авторитарлық, гуманист, гиперактивтілік, концептуалист, модель, философия.

Ұлт көшбасшысы, Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев біздерге, жастарға, ерекше сенім арта отырып, жастардың жағдайын жасауға баса назар аударады. Ел Президентінің жыл сайынғы Жолдауларының басым бағыттары жастармен тікелей байланысты болуы, кез келген мемлекеттік маңызы бар стратегиялар мен мақалаларында, сөздерінде әркез өскелең ұрпақты тілге тиек етуі – соның айқын дәлелі.

Мақсат – айқын, міндет – біреу: ел еңсесін еселеу жолында аянбай еңбек етіп, білімнің алтын қазығын игеру. Олай болса, Елбасының мығым әрі мықты, сындарлы да салиқалы саясатын қолдай отыра, ел игілігі үшін бар күш-жігеріміз бен білімімізді сала бермекпіз.

Осыған байланысты қазіргі таңның бірден-бір мәселесі – балалардың психологиялық жағдайы. Қазіргі таңда балалардың психологиялық қалып-күйі, оның ерекшеліктері жан-жақты зерттелмей отыр, соның ішінде – «болашақтың адамдары», «алтыншы нәсіл» деп ат қойылып, айдар тағылып үлгерілген «индиго» феномені. Яғни – «Индиго балалар». Осы «Индиго балалар» тақырыбын зерттеу ерекше маңызға ие болады.

Жалпы, «индиго балалар» жайында алғаш Бернард Шоудың «Мафусаилге қайта оралу» атты пьесасында кездеседі. Автор тікелей атамаса да, жанамалап көрсетеді. Шығармада: «Олар маған келіп өз баласының ерекше туғандығын айтады. Ондай бала әлі жер бетінде болмаған» деп көрсетеді. «Индиго» ұғымын пайдалануға енгізген Ли Кэрролл, Джен Тубер болатын. Зерттеушілер атақты «Индиго балалар» еңбегінде: «Олар қасиетті мүддемен келді: махаббат пен келісімге, шыншылдыққа негізделген жаңа қоғамның туғанын айтпақ. Адамзат дамуының жаңа баспалдағын баспақ. Өткенге тамырымен байланған бүгінгі әлемге олар болашақтан келді. Олар сезімінің кәметінде. Жалғандық пен жасандылықты жек көреді. Енді ойлап көріңіз, жасандылыққа негізделген бұл қоғамда өмір сүру оларға қаншалықты ауыр екенін. Өз балаларыңыздың дамуын шектемеңіздер, оларға көмектесіңіздер, олар – біздің және мына әлемнің болашағы», – деген еді [1].

«Индиголар» қай уақытта дүниеге келе бастады деген сауалға ғалымдар бір ауыздан 1975 жылы Уран Сарышаян белгісіне кірген кезде өмірге келе бастады деген. Ал олардың жаппай туылуы 1985 жылдың тамыз айының аяғынан бастап, яғни Прозерпина жұлдызы Сарышаян белгісіне кірген кезде басталған [1].

Ресейлік зерттеуші физика-математика ғылымдарының докторы Владислав Луговенко Индиго балалар тақырыбына жан-жақты зерттеу жүргізген.

Индиго балалар жайлы өз пікірлерін қалдырған ресейлік ғалымдар, атап айтсақ: Владимир Воробьев, Елена Воин, Диана Богоявленская, Владимир Кудрявцев [2].

Индиго – өмірде сирек кездесетін ерекше қасиеті бар балалар. Олар – біздің ғаламшарымыздағы сана мен ақыл қабілеттері ерекше көзқарастағы балалардың бірегей тобы болып табылады. Олар аса дарынды, қабілетті, өзгелерден ерекше, тіпті олардың ДНК құрылымы да басқаша жандар. Олар жердің ақпарат өрісімен тікелей байланысқа түсе алатын биокомпьютер сияқты қабілетке ие. Мұндай баласы бар ата-аналар оған ерекше ықыласпен қарап, әрдайым қолдап, қолпаштап отыруы қажет. Себебі индиго баланың жүрегі өте нәзік сезімтал болып келеді.

Индиго балалар бұл өмірге өздерінің ниеттерімен және тума дарындарымен дүниеге келген. Олар дүниеге келер уақытта жоғарғы жақтан біздің ойымызға келмейтін, түсінігімізге әлі жетпеген тапсырмамен келеді. Олар шындыққа көз жеткізуге, өмірдің мәнісін түсінуге көмектеседі. Бұл балаларда терең түсінік пен шынайылық жасырулы. Индиго балалар көбінесе шығармашыл, тәуелсіз, басқа жасөспірімдермен салыстырғанда жалғыздықтан және түсініспеушіліктен зардап шегетін жандар. Балалық шақтан бастап олар тағдыр тартысы туралы әңгімелер айта бастайды және де басқа балалардан айырмашылығы – олар өмірге ерте араласады, жалпы айтқанда ерте есейеді, олардың тәрбиесінде басқаша болады, лидерлік қасиетке ие, ұйымдастырушылық қабілеті жоғары болады.

XX ғасырдың басы 70-80 жылдардың аяғында, қалыпты дамуы бар балаларға ұқсамайтын балалар көптеп туыла бастады. Жаңа туылған нәрестенің ересек көзбен туылуы дәрігерлерді қайран қалдырды. Әдетте, жаңа туылған нәрестелердің затқа назар аударуы болмайды, ол даму үстінде қалыптасатын үрдіс, ал бұл балалар жаңа туылғаннан бастап затқа тура әрі анық қарай бастады. Уақыт өтіп есейе келе, бұл балалармен ата-аналарының да қарым-қатынасы қиындай түсті. Мектепте оқығысы келмей, өзгелерді тыңдамай, өзінің жолдастарымен қарым-қатынасы нашарлайды, бірақ осыған қарамастан бұл балалар өте дарынды болды.

Зерттеу нәтижелері бойынша олардың қабілеттерінің жоғары деңгейде болуы ғалымдарды таңғалдырды. Бұл балалар мектеп бағдарламасынан басқа мәліметтерді көп білді. Америкалық психолог Ли Кэрроллдың дәлелі бойынша бұл балалар интеллектуалдық қабілеттерімен, әлемді танып білуімен, өзінің құрдастарынан және ата-аналарынан асып түсуімен көзге түсті. Индиго балалар ақылды, дарынды, дамыған, бірақ ешкімге бағынғысы келмейді. Олар өздеріне ыңғайлы және тек өздері ғана жақсы білетін бағдарлама бойынша өмір сүреді. Ерте жастан бастап олар айналасындағыларды осы дүниеге маңызды миссиямен келгендеріне сендірді [2].

Негізінен бұрынғы заманда «Индиго балалар» деген арнайы термин болмаған, оларды әртүрлі атаған: күн балалары, жаңа мың жыл балалары және көбіне жай ғана дарынды балалар деп атаған. Кейіннен америкалық психолог Нэнси Тэпптің (1892 ж.). «Как цвет помогает лучше понять твою жизнь» деген кітабы жарық көрді. Н.Тэпп сол кітабында «Индиго балалар» деген сөзге нақты анықтама беріп, «Индиго балалар» деген термин жарық көрді. Н. Тэпп өзі көрген балалардың бәрінің аурасын зерттеді. Соның нәтижесінде адамдардың аурасының түсі ауысып тұратынын түсінді. XX ғасырдың 80-жылдарында Тэпп алғаш рет жаңа туылған нәрестеден «жарқын көгілдір, күлгін» түстерді байқаған болатын. Осылайша XX ғасырда «Индиго түсті» аурасы бар балалар әлемге белгілі бола бастады. Содан бері осы балаларды зерттеу алғаш АҚШ пен Қытайда, Жапония мен Франция мемлекеттерінде қолға алына бастады [1].

Академик Владимир Иванович Вернадскийдің тұжырымы бойынша XXI ғасырда адамзат ортасында ең бірінші (іштей ойлау) яғни интуиция орын алады. Интуиция – ол адамға тума берілетін қасиет. Бұл ойлау қабілеті арқылы ноосфера қабатын білуге мүмкіндік туады [4]. Психология ғылымының докторы, американдық Дорин Ворченің айтуынша, Индиго балаларды қарапайым адамдардан ажыратуда қиындық тудырмайды екен. Ондай балалар табиғатынан дарынды, интеллектуалдық ойлауы жоғары, психологиялық тұрғыда төзімді келеді. Олар әр нәрсенің шешімінің жеңіл жолдарын қарастырып, кең ауқымда саралай алады. Қатал тәрбие жұмыстарына бағынбай, жазалау, төмендету, қорқыту секілді

ескертулерді қаперіне алмайды. Жасаған іс-әрекеттерін түсіндіріп жатпайды, бостандықты жандары сүйеді. Күрделі мәселелерге келген кезде ішкі түйсіктерін қосып, қорықпай шешім қабылдай береді [4].

Психолог Ли Кэрролл және Джен Тобер индиго балалардың тәртібіне байланысты ерекшеліктеріне қарап оларға мынандай сипаттама берген – аса сезімталдылық, аса тым энергиялылық, қызығушылығын тез ауыстыру, үлкендермен қарым-қатынаста болуы, авторитарлыққа қарсы болуы, еңбекке деген қабілетінің ерекшелігі, ойының идеяға толы болуы, пассивті түрде мектеп бағдарламасынан бас тартуы және де ойының шашыраңқылығы, оның қиындықтары [2].

Педагог-психолог Ш.А.Амонашвили өзінің бір еңбегінде Индиго балалар туралы: «Оларда өмірге келген уақытта есте сақтау үдерісі жақсы сақталады. Бала арнайы тапсырылған тапсырмамен келеді. Барлық ойларын Чаша арқылы байланыстырды, себебі индиго балалар құдайдың балалары», – деген екен. Чаша деп отырғанымыз ол өмір мәңгі сақталатын жер [3].

Индиго балалардың 4 типі болады екен. Олардың әрқайсысы өзіндік қасиеттерімен ерекшеленеді.

1) **Гуманисттер.** Олар көпшілікке қызмет жасайды және де көп адамдармен жұмыс жасауға қабілетті.

Олар болашақта дәрігер, заңгер, мұғалім, теңізші, бизнесмен және саясаткер бола алады. Олар тез тіл табысқыш, кез келген жағдаяттардан шыға алуға қабілетті, әдемі және мәдениетті сөйлейді. Олар өз-өздеріне сенімді, әрі тура жауап береді. Физикалық тұрғыда гуманист балалар немқұрайлы болады, себебі гиперактивтілік өте басым. Балалық шақтары тек бір ойыншықпен шектеліп қалмайды, көзіне түскен ойыншықтардың барлығын ұстап көреді немесе мүлдем заттарға тиіспейді. Бұл балаларға мысал келтіретін болсақ: оларға бөлмені жинап қой деген тапсырма беретін болсақ, ол үшін оған алдын ала бірнеше рет есекертіп қою керек, себебі олардың ойлары шашыраңқы болады.

2) **Концептуалистер.** Бұл типтегі балалар өздерінің қызығушылықтарына аса көп мән береді. Мысалы бір жобамен айналыса бастаса, сол жоба бітпейінше орнынан тапжылмайды. Болашақ мамандықтары: инженерлер, архитекторлар, дизайнерлер, әлеуметтік қызметкерлер, ұшқыштар және ғарышкерлер. Олар көбіне жүйелі, құрылыммен жұмыс жасайды. Егерде осы типтегі бала ұл болатын болса, ол өзі жұмыс жасайтын объектіде жоғары лауазымды бастық болып отырады. Ал қыздар жағы көбінесе әлсіздеу болады. Егерде олар ата анасынан айырылатын болса, бұл жағдай олардың өміріне үлкен өзгеріс әкеледі. Бұл типтегілер көбінесе шылымға, есірткіге берілгіш, зиянды әрекеттерге әуес болып табылады.

3) **Суретшілер.** Бұл типтегі балалар сезімтал келеді. Олар жан-жақты, өнердің қыр-сырын түсінетін жандар. Болашақ мамандықтары: суретшілер және мұғалімдер. Егерде басқа салада жұмыс жасайтын болса, ол саланы тез игеріп кетеді. Ал егер олар өнер саласына келетін болса, олардан нағыз актер шығады. Бұл типтегі индиго балалар 4-10 жас аралығында өнердің әр саласын қызық көріп, оны көріп шығады.

4) **Әр өлшеммен өмір сүретіндер.** Бұл индиго балалардың төртінші типі болып есептеледі. Бұл типтегі балалар басқа типтегілерге қарағанда ірі болады. 1 немесе 2 жасқа келгенде олар өз бетімен өмір сүре бастайды. Олар: *Өзім білем, Өзім жасай алам, Қолымнан бәрі келеді* деген қағидамен өмір сүреді. Бұл типтегі индиго балалар өмірге, ғылымға философиялық еңбектер мен діндер әкеледі.

Индиго балалардың көбісі қоршаған ортада еш қиындықсыз өзін еркін ұстайды. Олар қазіргі таңның балаларына қарағанда өте ерекше болып табылады. Олар жоғары дамыған санасымен, керемет түйсігімен, көріпкелдік және адамның ойын оқи алушылығымен, үлкен даналығымен ерекшеленеді.

Маңызды құндылықтарының бірі:

1. Оларды басқару мүмкін емес.
2. Оларды жазалау мүмкін емес.

3. Олар өте дарынды, тіпті өз ата аналарынан да.
4. Олар басқаның басшылығын қабылдай алмайды.
5. Олардың зейіні тұрақсыз.
6. Олар оңайлықпен өз жұмыстарын аяқтайды.
7. Мектеп бағдарламасына мүлдем қарамайды.

8. 7 пунктті ескермей отырып, олар өз үйлерінде немесе мектеп қабырғасында басқа ғылыммен айналысқанды ұнатады және бұл істерін дұрыс көреді.

Қазіргі заманның балалары адамның жаңа моделі ретінде дүниеге келуде. Индиго балалардың ерекшелігі қоршаған ортаны терең тануында. Олар адамды өте жеңіл түсінеді, кейбірі тіпті ғылыми, кейбірі философиялық түрде түсінуге қабілетті. Интуиция арнайы осы индиго балаларға берілген. Себебі бұл балалардың ойлау қабілеті жоғары әрі жаңа технологияларға өзгеріс ендіретін осы балалар. Индиго балалар өзінің дарындылығын, терең түсінігін үлкендермен бөліскісі келеді, оларға жалған сөйлемей, бар ойын іркілмей айту мақсатында оларға көмек берген жөн. Ер жеткен уақытта осы қабілеттері сақталып қалады. Егерде индиго балалар өз ішіндегі дауысын тыңдамаса, өздерін бағдарлай алмай қалады. Индиго балалар өмірге сеніммен келеді, себебі олар құдайдың балалары. Олардың ойларынша: барша үлкен тұлғалар, тіпті олардың ата-аналары құдайдың балалары. Оларды ата-аналары басқа жолға салса, олар қиындыққа ұшырап, мазасызданады. Олар көбінесе өз ойларын періштелерге айтады. Олар құдайды растаушылар, құдайдың балалары болып есептеледі.

Индиго балалар жаратылыста көп емес, өте сирек кездеседі. Сол себептен олар өте дарынды, қабілетті. Олардың бойында мынадай қасиеттер бар: әділдік, шынайылық, сезім, мейірімділік, даналылық, оларды өмір жолында осы қасиеттерді тасымалдайды. Олар қалыпты балаларға және үлкендерге қарағанда дарынды. Американдық тестке қарайтын болсақ, бір мектеп оқушысы мектеп бағдарламасына үлгермейді екен, ол Индиго бала, себебі ол бала өнер жағына немесе ғылымның басқа саласына мән беретін тұлға. Ондай балаларды шет елдерде жоғары деңгейде бағалайды. Америкалық психолог Ли Кэроллдың айтуынша Индиго балалар өмірге келген соң, өсе келе аналарымен бірге кітап дүкеніне барып, оларға кітап алғызады, оларды қызықтыратын жайт ол кітапта не туралы айтылғандығы. Қалыпты бала білмек түгіл мән бермейді де, ал индиго балалар кеңістіктегі мәліметті тез іліп алады.

Индиго балалар жаңа заманға сай техникалардың барлығынан хабардар. Мысал ретінде «Дети Индиго2» кітабында екі жасар бала үй ішінде ешкім жоқ болғандықтан, бір кино қарайын деп ұнтаспаны өзіне ыңғайлы етіп қосып, кино көрген. Әсіресе Индиго балалар тылсым дүниемен тікелей байланысты. Олар басқаның ойын оқиды, болашағын болжайды. Индиго балалар туа сала дарынды, қабілетті келеді дегенге осылайша көз жеткіздік [4].

«Индиго балалар» тақырыбы өте қызық әрі ауқымды тақырыптардың бірі. Адамдардың бойындағы ерекше қабілеті, оны басқаларға қарағанда оқшауландырып тұрады. Бұл қабілет сырын ашу әлі күнге дейін жұмбақ секілді. Ой-өріс қабілетімен ерте жастан көзге түскен оқушыларға мектептегі оқу кезіндегі қарқындылық тән. Кейбіреулерінің ақыл-ойы табанды түрде дамиды да өз қатарластарын басып озады. Олардың ақыл-ойының кемегерлігі сонша оларды байқамау мүмкін емес. Мұндай балалар 2-3 жастан оқуды, жазуды, сызуды үйренеді де, өсе келе белгілі бір ғылым түрлерімен шұғылданады. Олардың қызығушылығы ауысып отырғанымен, ақыл-ойға салмақ салатын пәндерге деген талпынысы төмендемейді. Бұл балалардың бойында белгілі бір қабілеттердің жарқын көрінісі, ой-өріс деңгейінің жалпы көрінуімен, дамуымен, ғылымның, өнердің арнайы бір саласына бейімделуімен сипатталады.

Индиго балалар жаратылыста көп емес, өте сирек кездеседі. Сол себептен олар өте дарынды, қабілетті. Бала қабілеті – арнайы құбылыс, дарынды балалар жаңа жағдаяттарда аса сезімтал болады. Сондықтан да дарынды оқушылармен жұмыс істейтін мұғалімдердің де арнайы даярлығы болуы тиіс деп ойлаймын. Әйтсе де, осы балалар өсе келе таланты кеміп, томаға тұйық болып қалады деген пікірлер де жиі кездеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Кэрролл Ли, Тоубер Джен. Дети Индиго. – М., София. 2004.
2. Кэрроп Ли, Тоубер Джен. Дети Индиго–2. – М., София, 2004.
3. Амонашвили Ш.А. Спешите, дети, будем учиться летать. – М.: Изд. Дом Шалвы Амонашвили, 2005.
4. Аверьянова Т.В. Дети Индиго – будущее планеты.

Резюме

Макулбекова А.А., *магистр педагогических наук по специальности дефектология, преподаватель, Жамбулова А.М. студент 3курса*
(г.Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)

Психологические особенности детей индиго

В статье рассматриваются, про детей сегодняшнего века, о психологических особенностях детей Индиго. Индиго – имеет редкое качество жизни. Они хорошо развиты, они являются уникальной группой детей нашей планеты. Закон жизни – в прогрессе в лидерстве, в начале двадцать первого века и в конце двадцатого века, ученые убедились что это начало новой эры, рождение новых видов. Они не люди, они – Индиго.

Ключевые слова: Индиго, дети индиго, биокomпьютер, лидер, интеллектual, миссия, аура, интуиция, ноосфера, психология, авторитарный, гуманист, гиперактивность, концептуалист, модель, философия.

Summary

Makulbekova A.A., *Master of Pedagogics with a degree in defectology, teacher, Zhambulova A.M., student of the 3d year*
(Kazakh State Women's Teacher Training University, c. Almaty)

Psychological features indigo child

The article presents, about the present century children of the psychological aspects of the Indigo children. Indigo - a rare quality of life. They are well developed, they are a unique group of children on our planet. The law of life - in progress in the lead of the early twenty-first century and the late twentieth century, scientists were convinced that this is the beginning of a new era, the birth of new species. They are not people, they are – Indigo.

Key words: Indigo, indigo children, biocomputer leader Intelektual mission, the aura, the intuition, the noosphere, Psychology, authoritarian, humanist, hyperactivity, conceptual model and philosophy.

МРНТИ 14.01.45

Е.С.Мустапаев, *арнайы пәндер оқытушысы*
(Алматы қ., Алматы индустриалды колледжі)

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН БАҚЫЛАУ ТҮРЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада қазіргі заманның өзекті мәселесі – құзыреттілікті білім алушылардың ақыл-ойына мәдениет және педагогика арқылы ендіртудің маңызы, оның педагогикалық бақылау түрлері қарастырылған.

Еліміздің егемендік алып, басқа елдермен саяси, экономикалық және мәдени байланыстарға түсуі шет тілін оқытудың маңыздылығын көрсетіп, оның мақсатын анықтап

беретіндігі және шет тілін оқыту барысында білім алушыларды өздеріне жат әлемді түсіне білуге үйрету керектігі сипатталған.

Әрбір тілді үйренушілер тек сол тілдің жүйесінде кездесетін ерекшеліктерге ғана емес, сондай-ақ сол тілді қолданушы елдің мәдениетіне тән үлкен ерекшеліктерге де жолығады. Жат мәдениетті түсініп, өз мәдениетін меңгеру, басқа мәдениет өкілдерінің әрекеті мен сөзін түсіне білу үшін өз мәдениеті мен басқа мәдениетті салыстырып, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын ажырата білуге үйренетіндігі айқын көрсетілген. Олар өз әлемін, тілін, мәдениетін білмей, мәдениетаралық қарым-қатынас біліктілігіне қол жеткізу мүмкін емес. Басқа тілді қоғамда, мәдениетте өз орнын таба білу үшін сол елдің тілін ғана меңгеру аз, сол тілде сөйлейтін халықтың мәдениетін де меңгеру керек. Білімалушылар жаңа шығармашылық іс-әрекетке, жаңа ақпараттық технологияларды үйренуге, жеке тұлғалық және мәдениетаралық қарым-қатынаста туындайтын қарама-қайшылықты болдырмауға және оларды шешуге икемді болуы қажет.

Түйін сөздер: мәдениет, құзыреттілік, бағалау, жүйе, кредиттік жүйе, бақылау, білім, білік, дағды, баға.

Өркениетті елдер қатарына жету деңгейінде жастарды қазіргі қоғамда ізгілікке, парасаттылыққа баулитын жалпы мәдениеттілігі, болашақ мамандығына деген кәсіби құзыреттілігі мен білімділігін арттыру өзекті мәселенің бірі болып отыр. Жалпы рухани құндылық, ұлттық мәдениет пен дәстүрді қорғау мәселесі білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың ұстанымдары болып келеді. Демек, еліміздің қоғамда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық және саяси, мәдени өркендеуі өндірістің барлық салаларында қызмет жасайтын мамандарды даярлаудың сапасын жетілдіруді қажет етеді. Бұлар білім беру мен тәрбиелеу ісін жаңаша сипатта жаңғырту, жетілдіру міндеттерін қамтитын білім беру жүйелерінің қабылданған жаңа мазмұнды заңдар мен тұжырымдамаларда т.б. көрсетілген. Білім алушылардың тұлғасын қалыптастыру, олардың кәсіби маман есебіндегі көрінісін білдіретін құзыреттілігін мәдени тұрғыда қалыптастыру білім беру саласындағы түйткілді мәселе. Бұл мәселені теориялық талдауды алдымен арнайы ұғымдарды, түсініктерді анықтаудан бастаған дұрыс деп есептедік. Сондықтан бұл ұғымдардың ғылыми-педагогикалық, әдістемелік т.б. әдебиеттердегі талдануын зерделеу маңызы.

Әрбір тілді үйренушілер тек сол тілдің жүйесінде кездесетін ерекшеліктерге ғана емес, сондай-ақ сол тілді қолданушы елдің мәдениетіне тән үлкен ерекшеліктерге де жолығады. Жат мәдениетті түсініп, өз мәдениетін меңгеру, басқа мәдениет өкілдерінің әрекеті мен сөзін түсіне білу үшін өз мәдениеті мен басқа мәдениетті салыстырып, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын ажырата білуге үйренеді. Ал, кейде екі мәдениет өкілі арасында белгілі бір дәрежеде қиындықтар болуы мүмкін. Ол, әрине, тілдегі ерекшеліктер ғана емес, мәдениетке тән өзгешеліктерге де байланысты болып келеді. Өйткені, әрбір тіл мен оны қолданушы тіл иелерінің өздеріне тән ерекшеліктері болады. «Тіпті адамдар бір тілде сөйлесіп жүріп, әрқашан бірін-бірі түсіне бермейді» деп көрсетеді Е.М.Верещагин [1].

Білім алушылардың дидактика бойынша білім, білік, дағды, яғни, құзыреттіліктерін бақылау және есепке алу ерекшеліктерін педагогика бойынша білім алушылар оқу-танымдық әрекетінің нәтижелерін тексеру. Бұл мәселеге педагогикалық көп көңіл бөлінеді. Зерттеулерде оның:

- Оқу-таным әрекетінің спецификасы, әрдайым тексеру мен бағалаудың қажеттілігі;
- Тексерудің оқыту және тәрбиелеу сипатында болуы;
- Білім беру міндеттері мен сипатын, оқу пәні мен міндеттердің спецификасын есепке алу;
- Тексерудің оқу үдерісін ұйымдастыру және оның сипатымен тығыз байланысты жақтары көрсетіледі;
- Бұл қағидалар оқу-танымдық әрекетін тексеруді белгілейді. Міне, сондықтан, теориялық материалдың білімін анықтаумен қатар түрлі жаттығулар, практикалық тапсырмалар, есеп шығару әдістері ұсынылады [2].

Жоғары оқу орнындағы бақылау жүйесін емтихандар, сынақтар, ауызша жауаптар, жазбаша бақылау, реферат, коллоквиум, семинарлар, курстық жұмыстар, зертханалық бақылау жұмыстары, жобалар, күнделікті жазбалары, бақылау журналдары құрайды. Ауызша бақылау барысында тек білім тексеріліп қоймайды, сонымен қатар, ауызша сөйлеуге жаттығады, педагогикалық қарым-қатынас дамытылады. Жазбаша жұмыстар материалдың меңгерілуі деңгейін құжат түрінде көрсетуге мүмкіндік береді, бірақ оны өткізуге көп уақыт жұмсалады.

Емтихан білім алушылар психикасына қосымша әсер етеді. Курстық және дипломдық жұмыстар болашақ маманның шығармашылық тұлғасын қалыптастыруға жағдай жасайды. Бақылау түрлерін үйлесімді біріктіру – ЖОО-дағы оқу үдерісін ұйымдастырылу деңгейінің көрсеткіші және оқытушының педагогикалық біліктілігінің маңызды көрсеткіші.

Уақыты бойынша педагогикалық бақылау ағымдық, тақырыптық, аралық, қорытынды, соңғы болып бөлінеді. Ағымдық бақылауда білім алушылар үлгерімі төмен және үлгерімі жоғары деп ажыратуға мүмкіндік береді, оқу мотивациясын тудырады (сұрау, бақылау, тапсырмалар, өзін-өзі бақылау мәліметтерін тексеру). Тақырыптық бақылау – бағдарламаның нақты тақырыбын және тарауының нәтижелерін бағалау. Аралық бақылау – оқу материалының бір бөлігінен келесі сатысына өту үшін әрбір білім алушының оқу жетістіктерін тексеру. Қорытынды бақылау – курс бойынша емтихан. Өтілген пәнді оқытудың нәтижесі, бұнда білім алушының әрі қарай оқуға қабілеті анықталады. Соңғы бақылау – мемлекеттік бақылау, дипломды жұмысты немесе ғылыми жұмыстар мен жобаларды қорғау, мемлекеттік емтихан комиссиясының біліктілік беруі [3].

Бағалау және баға – өтілген педагогикалық бақылаудың нәтижелері. Бағалау – білім алушының білімі, іскерлігі, дағдысының оқытудың мақсаты мен міндеттеріне сәйкестігінің/сәйкессіздігін бекітетін тәсіл және нәтиже. Ол үлгермеушіліктің себептерін анықтау, оқу әрекетін ұйымдастыру мүмкіндіктерін береді. Оқытушы жауаптағы қателердің себептерін анықтайды, студентке қайта тапсыру, қайта қарау үшін не нәрсеге көңіл аударатынын көрсетеді.

Баға – бағалаудың сандық аналогы. Білімді бағалауда мына ұсыныстардан шығу керек:

- «Өте жақсы» берілген көлемдегі материалдық нақты және берік білген жағдайда қойылады. Жазбаша жұмыста қате болмауы тиіс. Ауызша сұрау кезінде білім алушының сөзі қисынды негізделген және грамматикалық қатесіз болуы тиіс.

- «Жақсы» елеусіз қателіктер, дәлсіздіктер (екі-үштен артық емес) барында пәнді берік білгені үшін қойылады.

- «Қанағаттанарлық» – елеулі қателіктері бар пәндік білім үшін қойылады, бірақ ол қателер әрі қарай оқуды жалғастыруға кедергі болмауы тиіс.

- «Қанағаттанарлықсыз» – ауызша жауабында немесе жазба жұмыстарында қате көп жіберілетін болса, пәнді білмесе қойылады.

Бұнда шкаланың артықшылығы – оның қарапайымдылығы, сондықтан ол кең таралған. Кемшіліктері: 1) оқытушы білім алушының үлгерімін жеке түсінеді. Мұнда оқытушының субъективтілігі, ағымдық үлгерімге реакциясы, білім алушының сабаққа қатысуы, іс-әрекеті, сыртқы түрі, өзін-өзі ұстауы, киім киісі және сөйлеуі әсер етеді. Бірақ сабаққа келмей-ақ жаттап алуға, конспект жазбай-ақ өте жақсы жауап беруге болмайды ма?! 2) әлсіз саралау қабілеті. Бұл жүйе (бес баллдық жүйе деп аталғанмен, төрт бағалау категориялары қолданылады) тек төрт топқа жіктеуге мүмкіндік береді.

Білімді бағалау мәселесі өзектілікке ие. Көптеген оқытушылар бес баллдық жүйеге «+» немесе «-» белгісін қосып, нәтижесінде 10 баллдық жүйе алады. Мысалы:

- 1 пәндік білімі жоқ;
- 2 өте нашар білім;
- 3(2-) – нашар білім;
- 4(2+) – қанағаттанарлықсыз білім;
- 5(3-) – аз қанағаттанарлық білім;

- 6(3+) – қанағаттанарлық білім;
- 7(4-) – жеткіліксіз деңгейдегі жақсы білім;
- 8(4+) – жақсы білім;
- 9(5-) – өте жақсы білім;
- 10 (5+) – өте, өте жақсы білім.

Кредиттік білім беру жағдайында, білімді бағалау 100 балдық жүйеде жүріп, бағалау саясатына байланысты мәліметтер силлабустың арнайы бөлімінде көрсетіледі. Білім бағалау мәліметінде білім бағалау шкаласы, критериясы, жұмыс түрлерінің тізімі және осы жұмыстарды орындау талаптары беріледі.

Әдетте, силлабуста келесі мәліметтер көрсетіледі:

- Барлық жұмыс түрлерін бағалау ережесі (максималды балл, айыптық және көтермелеу балдары);
- Қорытынды (емтихан) бағасын қою критериялары және апелляция ережесі;
- Сабаққа кешігу, сабақты қалдыру, дәрісханадағы тәртіп, жұмысты кеш тапсыру, емтиханға қатыспау т.б. мәселелер [4].

Құзыреттілік әдіс – бұл білім беру нәтижесіне баса көңіл бөлетін әдіс, оның үстіне нәтиже ретінде меңгерілген ақпарат жиынтығы емес, адамның әртүрлі проблемалық жағдаяттарда әрекет етуге қабілеттілігі. Басқаша айтқанда, компетенцияларды меңгерген түлектің қабілеттерін, яғни оның қандай іс-әрекет тәсілдерін игергенін, не істей алатынын, неге дайын екенін анықтау. Құзыреттілікті іс-әрекетте, қарым-қатынаста, әдіскерлік, белсенділікте және т.б. қызмет барысында байқауға болады. Сонда да зерттеулер нәтижесіне қарасақ, «құзыреттілік» ұғымының маңызды сипаттамасын ашуда айтылған пікірлерде бірауыздық немесе біркелкілік жоқ. Сондықтан «құзыреттілік», «құзырет» ұғымдары мен «білім алушының мәдениетаралық құзыреттілігі» деген мазмұны терең ұғымның мәніне ерекше көңіл бөлу қажет етіледі.

«Құзыреттілік» ұғымына жасалған сипаттамаларын талдау жалпы мәдени құзыреттіліктің мазмұны мен мәнін ашуға, оның құрылымын бөлшектерге бөліп, оны тиімді қалыптастыруға ықпал жасайтын педагогикалық кешенді шарттарды сынақ тәжірибеде тексеріп, теорияда негіздеуге, тәжірибеде тексеруге мүмкіндік береді. Құзыреттілік туралы жалпы айтылған ұсыныстарды ғылыми тұрғыда немесе дәрежеде әртүрлі бастамалардан алынған «құзырет», «құзыреттілік» ұғымдарына жасалған кейбір анықтамаларға талдау жасау негізінде қарастырамыз.

Құзыреттілік (лат. Competence – үйлесімді, сәйкес, тиісті, қабілетті, білуші) белгілі бір саладан жан-жақты білім меңгерген, абыройлы адамның сапасы. Құзыреттілік – «істі білетін» деген ұғымды білдіретін жалпы бағдарлаушы термин, ол тұлғаның қызмет жасай білетін қабілетін білдіреді. Әдетте, бұл термин белгілі бір әлеуметтік-кәсіби лауазымы бар тұлғаларға қолданылады, айталық, шешімі табылатын мәселелер мен міндеттердің орындалу деңгейінің күрделі болуына байланысты ол тұлғаның түсінігі, білімі мен қабілетінің соңы орындауға сәйкес болуымен сипатталады. Құзырет – 1. Белгілі бір тұлғаның мәселелер шеңберінен жақсы хабардар болуы. 2. Белгілі бір тұлғаның өкілеттігі мен құқығының шеңбері. Құзырет – орасан көлемде білімді және тәжірибеде шеберлігі шыңдалған белгілі бір тұлғаның тәжірибесі немесе білімінің аймағы.

Педагогика мен психологияда «құзыреттілік» және «мәдени құзыреттілік» терминдері жиі қолданылса да, оларды әртүрлі жағдайда әрқалай түсіндіреді. Біздің зерттеулеріміздегі маңызды деген ғылыми жұмыстарда құзыреттілік төмендегідей тұрғыда қарастырылған:

Өз ісін түбегейлі толық білетін, орындайтын жұмысының мәнін, күрделі байланыстардың, құбылыстар мен үдерістердің мәнін білетін, жоспарланған жұмыстарға қол жеткізудің тәсілдері мен құралдарының мәнін білетін тұлға (О.М. Шиян);

–Күнделікті қызметтегі міндеттер мен мақсаттарын орындай алатын субъектінің еңбекке қабілеттілігі мен кәсіби дайындығы (В.А. Сластенин);

–Алуан түрлі әлеуметтік және кәсіби қызметтерге еркін бағдарланған мамандығының қабілеті (В.А. Ситиров);

–Оқудың нәтижесінде қол жеткізілген білімділіктер, құндылықтар, тәжірибе мен білімге негізделген ерекше қабілеттілік (В.А. Кальней, С.Е. Шишов).

Философиялық, психологиялық және педагогикалық әдебиеттерге жасалған талдаулар «мәдениет» ұғымының бейнесі тым көп екендігін көрсетеді. Біз «мәдениет» дәрежесін талдаймыз. Алайда, шешімін іздеп отырған мәселеге байланысты біз мәдениеттанымдық білімдерді ортаға саламыз немесе тікелей пайдаланамыз. «Мәдениет» ұғымын анықтайтын көптеген анықтамалардан біз, біріншіден, зерттеу пәнімізге сәйкестерін, екіншіден, адамның субъективті жасампаздық қызметін өзекті ететінін таңдадық, Ресей ғалымдары мәдениеттің мазмұнын төмендегі ретпен ашады:

–Мәдениет адамның қабілеті мен шығармашылық қуатын, қоғам дамуының қадір-қасиетін және қызмет түрлерін түгел қамтиды, сондықтан ол адам болмысының бірегей тәсілі (М.С.Каган);

–Адамның өзін дамыту тәсілі, қоғамдағы сан қилы іс-әрекеттерде оның маңызды қуатын жүзеге асыру әрі кеңейту (Н.С.Злобин, Л.Н.Коган, В.Н.Межуев);

–Адамның өмір сүру тәсілі (М.А.Верб, Э.С.Маркарян);

–Бойында біртұтастық пен жан-жақтылық қасиеттері бар шығармашылық, жасампаз іс-әрекеттер жасайтын адамның сипаты (Л.А.Волович).

Ұстаздың міндеті тәрбиеленушінің мәдениетке қажеттілігін ояту, әрі оны қалыптастыру, әрекет жасауға ынталандыру, қоршаған ортаны, мәдениетті, өзін бағалауды және түсінуді үйрету, мақсатқа жетуге және өзінің тұлғалық ұстанымын жүзеге асыруға жетелеу, жалпы айтқанда, өзін мақұлдату әрі оны мәдениетті етіп жасау. Ұстаз өзі жаңа мәдениетті жасайтын тәсілдерді меңгергенде ғана білім алушыны жоғарыда аталған дәрежеге жеткізе алады. Ал бұл жаңа жағдай туғызады: әрбір тұлға қандай да бір дәстүрлі тыйымдармен шектелген жаңа мәдениет үлгілерін игеріп, әрі оны жаңа іс-әрекеттерде орындауды меңгереді. Сонда мәдениетаралық құзыреттілік терең мазмұнды, сапалы болып, ірі тұлғаны жекелендіреді, оған жеке тұлғалық бейне береді. Жеке тұлға оқу, білім арқылы рухани, интеллектуалды дамиды мәдениеттілікті меңгереді және бұл тек ата-тегіне немесе қандай да бір әлеуметтік, этникалық немесе конфессиялық топтарға қатынасы барына байланысты болмайды.

Білім алушының мәдени құзыреттілігі «тұлға», «индивид», «жеке тұлғалық», «субъект» ұғымдарының мазмұндық мәнін айқындауды жөн көрдік. Ресейлік ғалымдар К.А.Абульханова – Славскойдың, Б.Г. Ананьевтің, А.Н. Леонтьевтің, Б.Г. Рубинштейннің зерттеулері және қазақстандық А.Қ. Рысбаева, Р. Дюсупова олардың арасындағы мазмұндық ерекшеліктердің бар екенін көрсетеді. Б.Г. Ананьев «индивидті» адамның ерекше кескіні деп қарастырады. Оның пікірінше, индивид адамды оның жасына, жынысына, жеке тұлғалық сипатына, психологиялық және физиологиялық іс-әрекетіне, тіршіліктегі қажеттілік құрылымдарына қарай танытады немесе белгілейді. «Субъект» ұғымын Б.Г.Ананьев адами қалыптағы құзыреттілікті көрсетуге арналған деп қарастырады. Адам – субъект ретінде оның өмірінің біртұтас күйі, оның сипатының қоры немесе жиынтығы. Қоғамдық қатынастар жүйесінде өзінің өмір тіршілігін саналы басқаратын субъектіні Б.Ф. Ломов өзін көрсету, белгілеу деп атайды. Педагогикада өте көп қолданылатын сөз тіркесі «іс-әрекеттің субъектісі» деп қарастыру теориясының негізін қалаушы С.Л.Рубинштейн. Оның тұлға іс-әрекеттің субъектісі деген тұжырымын К.А.Абульханова – Славская терең жетілдірді. Ол субъект ұғымын тек іс-әрекетті орындаушы ғана емес, ол алғашқы кезеңнен бастап субъектінің іс-әрекеттерді қалай жүзеге асыратынын сипаттады және субъектінің қоғамдық пәнін әлеуметтік тұрғыдан белгілеуіне және оның әлеуметтік ұстанымдарына байланысты әлемді сезінуіне де сипаттама жасады.

«Тұлға» ұғымын адамның жан-жақты дамыған деңгейі деп түсіну түрлі жағдай. «Тұлға» дәрежесін «жеке тұлғалық» дәрежесі ұғымымен байланыстыруда Б.Г. Ананьев: егер

тұлға дегеніміз адамның ең биік даму деңгейі болса, онда жеке тұлғалық ұғымы оның терең өлшемі.

А.Н.Леонтьев: «өмірдің біртұтас субъектісі «тұлға» ұғымымен орындалады», – дейді. Ол: «Тұлға болып өмірге келмейді, тұлға болып қалыптасады», – деп есептейді.

Мәдениетаралық қатысымда басты мәселе – әртүрлі мәдениеттер өкілдерінің өзара түсінісудің қатысым кезіндегі түсініспеушіліктердің алдын алу. Тілдер мен мәдениеттер арасында қаншалықты айырмашылықтар көп болса, соншалықты деңгейде тілді мәдениетаралық қатысым құралы ретінде меңгеру күрделі болады. Әртүрлі қарым-қатынас жағдаяттарындағы тілдік тұлғаның іс-әрекеті мәселесімен көптеген ғалымдар айналысуда. Олардың ойынша қатысым барысында жетістікке қол жеткізу үшін мынадай міндеттерді іске асыру маңызды:

- Әртүрлі мәдениет өкілдерінің өзара әрекеттесуі мен тіл табысуы үшін қажетті дағдылар мен іскерліктерді қалыптастыру;

- Мәдениет ерекшелігіне байланысты түсініспеушіліктерді болдырмау;

- Басқа мәдениетке, мінез-құлыққа төзімділік, құрмет қалыптастыру;

Ұлы ғалым Вильгелм фон Гумбольдт: «Тілдің алуан түрлілігі біз танып білетін әлем байлығына есік ашады; адами болмыс біз үшін ауқымды болуда, сондықтан тіл нақты жағдайларда ойлау мен қабылдаудың әртүрлі жолдарына мүмкіндік береді» [5, 94].

Оқытуда мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастыру үшін интернеттің алатын орнына тоқталсақ, студенттер электронды пошта арқылы хат алысып, виртуалды қатынас клубтары, конференцияларға қатыса алады. Интернет шетел тілін үйренушіге аутентті мәтіндерді қолдану, сол тіл өкілін тыңдау, олармен қарым-қатынас жасау табиғи тілдік ортаны қалыптастырады. Білім алушының бойында мәдениетаралық қарым-қатынас біліктілігін дамытудың тиімді әдістеріне ойын технологиясын, проблемалық оқытуды жатқызуға да болады. Жоғарыда айтылғандарды қорытындыласақ, қазіргі заманауи техникалық құралдардың мүмкіндіктері мен инновациялық мүмкіндіктерін ұштастырып оқыту мәдениетаралық қарым-қатынас біліктілігін үйретуді ұйымдастырудың ұтымды тәсілі болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы //Егемен Қазақстан, 2007
2. ҚР 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы. – 2002.
3. Скаткин М.Н. Проблемы современной дидактики. – М., 1955. – Б. 287.
4. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. – Негізгі ережелер. ҚРМЖБС 2.003-2009. Ресми басылым. ҚР Білім және ғылым министрлігінің №566/1 бұйрығымен 22.11.2007 жылы бекітілген.
5. Гумбольдт В. Фон. Язык и философия культуры. – М., 1985. – 448 с.
6. Knapp K., Knapp – Potthoff, A. Interkulturelle Kommunikation // Zeitschrift für Fremdsprachen for schung 1. 1990. – 62 – 93.

Резюме

Виды контроля педагогической компетентности студента

Е.С.Мустапаев, преподаватель специальных дисциплин

(г. Алматы, Алматинский индустриальный колледж)

В статье рассматривается актуальная проблема современности: значимость внедрения компетенции в сознание студента через культуру и педагогику, также рассмотрены виды ее педагогического контроля. С получением суверенитета в нашей стране стали укрепляться политические, экономические и культурные связи с другими государствами, что и явилось показателем важности изучения иностранного языка, определив его цели и указав на необходимость обучения учеников пониманию чужого мира в процессе обучения иностранному языку. Изучающие иностранный язык не должны обращаться только к

особенностям, встречающимся в изучаемой языковой системе, но, наряду с ними, необходимо прибегать и к языковым особенностям своего родного языка. Понимая чужую культуру, осваивать свою собственную, для понимания действий и слов представителей других культур, необходимо сравнивать свою культуру с культурой других народов, умея четко находить их сходства и различия. Они не зная свой мир, свой язык, свою культуру, не могут достичь компетентности межкультурного общения. Для того, чтобы уметь находить место другого народа в обществе, культуре, мало овладеть языком того народа, необходимо освоить культуру народа, говорящего на этом языке. Для того чтобы приучить студентов к творческой деятельности, новым информационным технологиям, личностным и межкультурным взаимоотношениям, необходимо не допускать возникновения противоречий и пути их решения должны быть гибкими.

Ключевые слова: культура, компетентность, система оценки, кредитная система, контроль, знаний, навыков, цена.

Summary

Types of pedagogical competence of students

Mustapaev E.S., Teacher of special disciplines

(Almaty industrial college)

In the article the actual problem of our time: the importance of the implementation of the student's competence in consciousness through culture and pedagogy, it is also considered forms of pedagogical control. On receipt of the sovereignty of our country became stronger political, economic and cultural ties with other countries, which was an indicator of the importance of learning a foreign language, defining its goals and pointing to the need to train the students understanding of an alien world in the process of learning foreign language. Learning foreign languages should not apply only to the features encountered in the study of language system, but, along with them, it is necessary to resort to the language features of their native language. Understanding other cultures, to develop their own, to understand the actions and words of other cultures, it is necessary to compare their culture with the culture of other nations, is clearly unable to find their similarities and differences. They do not know their own world, their language, their culture, can not achieve intercultural competence. In order to be able to find the location of other people in society, culture, few learn the language of the people, you must learn the culture of the people speaking the language. To teach students to creative activity, new information technologies, personal and intercultural relations, it is necessary to prevent the emergence of conflicts and their solutions have to be flexible.

Keywords: culture, competence, evaluation system, credit system, control, knowledge, skills, and price.

МРҰТІІ 14.07.09

D.B.Shayakhmetova, *Candidate of pedagogical sciences, professor*

D.A.Shuyebayeva, *a master of the 2 course*

(Almaty city, The University of Foreign Languages and Business Career)

THE USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE IN HIGH SCHOOL INSTITUTIONS

Abstract

The article is reveals the use of information and communication technologies on teaching foreign language in higher educational institutions. Information and communication technologies held a significant place in the course of teaching a foreign language. Practice shows that they have

many advantages before traditional methods of teaching. It is possible to distinguish the accounting of individual abilities and features of each student. Use of information and communication technologies in the course of learning foreign language considerably will increase efficiency of formation educational and informative competence.

Key words: information and communication technologies, a foreign language.

The ever-changing trends in technology, forces modern man to respond to different changes and changes ways of interaction with the outside world. These trends left undetected for higher educational institutions and teachers, the more that education is one of the most important parts of the cultural system of society. Obviously, modern technology in the best way contributes the modernization of the educational system of the state.

In the 21st century only the textbook and teacher is not enough to form the student's independent thinking and capacity for reflection. The task of the teacher is to stir up informative activity of learners. In this case information and communication technology will help to the teachers. Work with various information and communication technologies as a means of learning a foreign language, has already become firmly entrenched in the daily practice of teaching.

Educational purpose of using information and communication technologies is to expand the worldview of students and also to enrich the baggage of their linguistic and cultural knowledge including in the field of intercultural communication. Information and communication technology is "a broad range of digital technologies used to create, transfer and disseminate information and provide services (computer hardware, software, telephone lines, cellular communications, email, network cable and wireless communications, multimedia, and Internet)"[7, p.12].

If we turn to the "Dictionary of methodological terms" by E. G. Azimov and A. N. Schukin, we find the following definition: information technology is "a system of methods and means of collection, accumulation, storage, retrieval, transmission processing and delivery of information using computers and communication lines".

The use of information and communication technologies in teaching foreign language lessons may attract great interest of students, increases the overall level of the educational process, enhances cognitive activity of students, allow an individual approach and enhances the motivation to learn a foreign language. In other words, educational technologies can enrich training in educational conditions. If to consider the field of language education, the potential of new technologies is boundless [3, p.27]. Of course, the use of information and communication technologies in educational institutions in recent times has gained popularity and has certain advantages. The possibility of using Internet resources is a lot [2, p. 4].

For the effective use of information and communication technologies, it is necessary that they will be properly integrated into the curriculum. Information and communication technologies transform learning a foreign language in a lively, creative process closely to the realities of life.

Information technologies of learning are all technologies, using special technical means (audio, film, video). When computers became widely used in the process of education, there is coined the term "new information technology of teaching". It involves mastering new information technologies, an understanding of the range of their application, as well as critical attitude towards the dissemination of information [2, p. 8].

The development and introduction of information and communication technology in educational process are actively engaged by such scholars as E. S. Polat, E. I. Dmitriev, S. V. Novikov, T. A. Polilova, L. I. Tsvetkova, etc. It should be noted that the information and communication technology is not only new technical resources but also new forms and methods of teaching, new approach to the learning process.

The benefits of introducing information and communication technologies in learning process of English language currently not in doubt. Information and communication technology is both a means of presentation, and the controlling means. The computer as a learning tool in teaching English language contributes individualization of learning, increases the activity and motivation of students and creates a comfortable learning environment. Learning English with the help of

computer programs is making interest to students. Products of information and communication technologies are electronic publications and resources [4, p.18].

The teacher can use computer for different purposes as a means of control, as a visual aid, as a source of information.

The main objectives of the using information and communication technologies at the lessons of foreign language are:

- increasing motivation for language learning;
- development of speech competence: ability to understand authentic foreign language texts, as well as the ability to convey information in a coherent reasoned statements;
- increasing linguistic knowledge;
- increasing knowledge about socio-cultural specificity of the country of studied language;
- development of ability and readiness for independent studying of English language.

There are a number of didactic tasks are solved in the process of teaching foreign languages using information and communication technologies:

- expansion of active and passive dictionaries;
- the acquisition of cultural knowledge;
- culture of communication;
- the development of elements of global mindset;
- the formation of a stable motivation of cognitive activity, needs to use the foreign language for genuine purposes of communication;
- formation of skills of work in group;
- the formation of a stable motivation of foreign language learners activities in the operational materials of the Internet, e-mail the results of search engines [1, p.14].

Information technologies, as a rule, call the technologies using such technical means of training as audio, video, the computer and the Internet. Independent creative work of students on making presentations expands the stock of active vocabulary. Well-known and widely used presentations are created in Power Point, but currently gaining popularity Prezi. Prezi.com is a web service, which you can use to create interactive multimedia presentations with non-linear structure. The Web 2.0 is the platform of social services and services allowing a wide range of Internet users to be not only recipients of information, but that is especially important, her creators and coauthors. The word «social» (the website or service) is a key and represents the distinctive characteristic. Using templates of the Web 2.0 services, teachers and learners can create thematic forums, blogs, to write down audio-and video records and to place them on the Internet for general or limited access. In order that it is correct to define the place and a role of the Internet in training in language, first of all it is necessary to find for it definite answers on questions: for whom, for what, when in what volume it has to be used [8,p. 65].

On the global Internet there is a set of the services providing productive cooperation. In this article it would be desirable to dwell upon those from them which, in our opinion, are the most convenient in application in educational process and stimulate learners to communication in a foreign language that is especially valuable to creation of natural communicative situations.

Toon Doo (<http://www.toondoo.com>)

The service for creation of comics allowing to construct training of the dialogical speech, realizing communication situations in compliance with communicative tasks of students and different types of interpersonal communication. The teacher can offer pupils different types of tasks:

1. To play the offered dialogue on roles;
2. To restore the past remarks in dialogue;
3. To make own dialogue according to the speech situation presented by a series of pictures.

This service promotes formation of speech competence, development of ability to plan the speech behavior and to increase in motivation to acquisition of a foreign language.

Ego4you (<https://www.ego4u.com>)

On this website it is possible to find many interesting quizzes for control of knowledge of lexicon, grammar, and also regional geographic material. There is presented many virtual travels. Also users can find material on working off of sounds. Examples of a pronunciation of the most difficult sounds for training are given. **Glogster.edu (<http://edu.glogster.com>)**

This website is free public service which is used in the educational purposes by many foreign teachers and pupils. Through this network of the teacher and pupils can create free interactive posters, or glogs, so-called interactive multimedia images with which contents readers interact. Users can create the interactive poster on which in a certain order depending on the purpose and tasks hyperlinks, the text, video records, photos and illustrative material are located. Glogster opens new opportunities for individual and group work in creation of various projects, allowing systematizing and presenting the received product.

Learning Apps (<http://learningapps.org>) LearningApps.org allows creating conveniently and easily electronic interactive exercises. Any teacher having the most minimum skills of work with informative and communicative information can create the resource – small exercise for an explanation of new material, fixing and control. This service contains a big collection of the exercises which are already created by other teachers. The Internet and its resources, in particular, social services of the Web 2.0 can actively be used at a lesson and give help in the solution of a number of didactic tasks among which there is a replenishment of a lexicon pupils, formation at school students of steady motivation to studying of English, expansion of an outlook of school students, and also allows to increase significantly quality of training, to make it more productive, interesting and personally focused. However it is impossible forget that the Internet – only the supportive technical tool of teaching and for achievement of optimum results it is necessary to integrate using into process of a lesson competently.

Means of synchronous video online communication according to Ezhikov D.A. should be classified as «technology providing the ability to communicate in real-time on the basis of Internet programs securing video and audio communication» [6, p.8]. Means of synchronous video online communication have distinctive didactic functions are organization of remote synchronous learning, development of students' cognitive activity, developing abilities for learning in cooperation, developing abilities for autonomous learning. Ezhikov's D.A. Study testifies that new technologies allow developing language skills (reading, writing, speaking, listening) and socio-cultural and cross-cultural skills. The researcher proved the methodological potential of means of synchronous video online communication in the development of all components of foreign language communicative competence under conditions of tele-education as a form of distance learning. Therefore, in pure technology, this technology can be used in the implementation of the model of comprehensive mobile learning.

Podcasts are modern Internet technology, on the basis of which you can discover, listen, browse featured podcasts, and record and host your personal podcast. In the Internet there are a large number of academic and non-academic (authentic) podcasts services that can be used for the development of students' listening skills. There are also services that allow users to post podcasts and arrange discussion of shared network podcasts in micro-blog or forum. The scientific literature lacks for methodological papers on the use of podcasts in the development of students' verbal skills. Sysoyev P.V. and Evstigneev M.N. identified a range of oral and listening skills developed on the basis of podcasts service [2]. This nomenclature has been extended in the thesis of different scholars, which also paid attention to the socio-cultural content of foreign language teaching based on this service. Thus, we can conclude that on the basis of podcasts service it is possible to develop oral and listening skills, as well as social competence of students.

Linguistic corpus arrays of texts in electronic form, grouped according to certain parameters (chronology, author, region, etc.). On the basis of linguistic corpus we can organize students' research work, develop their cognitive activity, develop skills of cooperative learning and develop students' abilities for autonomous learning. Recently there are appeared a sufficient number of

methodological papers indicating the possibility for developing students' grammatical and lexical skills on the basis of monolingual corpuses and corpus of parallel texts. Analysis of studies dedicated to the use of the above mentioned technologies in foreign language teaching testifies that on their basis we can develop productive (speaking and writing) and receptive (listening and reading) types of speech activity, develop students' language skills (grammatical and lexical) and their sociocultural and intercultural competence.

One of the main goals in foreign language teaching at various stages is to develop communicative competence in all the diversity of its components. Thus, competent use of information and communication technology enables a fundamentally new approach in teaching and educating students. Information and communication technologies are expand communicative space, integrating with traditional learning approaches contribute the effectiveness of developmental education, in particular, formation of skills of independent educational activity, development of creative and critical thinking, development of communicative and intercultural competences.

REFERENCES

1. Zubov A. V. "Methods of using information technologies in teaching in foreign languages", study book for high educational institutions, 2000 p. 248
2. Sysoyev P. V. "Development of author's educational Internet resources on a foreign language"/ Sysoyev P. V., Yevstigneyev M. N. // "Foreign languages at school" – 2009. - No. 2. – Page 8-16.
3. Sergeyenкова Y. [Electronic resource]: Use of Web 2.0 technologies in training in English - the access Mode: <http://iyazyki.ru/2014/05/technologyweb-studyenglish/>
4. Tsaturova I. A. "Computer technologies in teaching foreign languages". Educational and methodical benefit of [Text] / I.A. Tsaturova A. A. Petukhov. – M.: Vyssh. shk. 2004
5. Schukin A. N. "Training in foreign languages", (Theory and practice studies) M. grant: Filomantis, 2007. 480 pages.
6. Ezhikov D.A. "Methodology of development speech abilities of students on the basis of facilities synchronous to video-internet communication (English, unlanguage institution of higher learning) candidate of pedagogical sciences, 2013
7. Tevs D. P., Podkovyrov V. N., Apolsky E. I., Afonin M. V. – Barnaul: BGPU, 2006 "Use of modern information and communication technologies in educational process: educational and methodical benefit" / Authors-originators: Tevs D. P., Podkovyrov V. N., Apolsky E. I., Afonin M. V. – Barnaul: BGPU, 2006
8. Kuvshinov V. I. About work with lexicon at English lessons// Foreign languages at school. – 1995. – No. 5. – C. 16–21.
9. Razdorskaya N. V. "Use of Internet resources during the work with social and political information materials" / Razdorskaya N. V. //Foreign languages at school. – 2007. – No. 1. – Page 4-7.
10. Azimov E. G., Schukin A. N. "Dictionary of methodological terms" M: IKAR publishing house, 2009 pages 448.

Резюме

Шаяхметова Д.Б., к.п.н. профессор

Шуебаева Д.А., магистрант 2 курса

(г.Алматы, Университет иностранных языков и деловой карьеры)

Использование информационно-коммуникационных технологий в обучении иностранному языку в высших учебных заведениях

В статье рассматривается применение информационно-коммуникационных технологий в обучении иностранному языку в высших учебных заведениях. Информационно-коммуникационные технологии заняли прочное место в процессе обучения иностранному языку. Практика показывает, что они имеют немало преимуществ перед традиционными

методами обучения. Среди них можно выделить учет индивидуальных способностей и особенностей каждого обучающегося. Использование информационно-коммуникационных технологий значительно увеличит эффективность формирования учебно-познавательной компетенций у студентов.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, иностранный язык.

Түйіндеме

Шаяхметова Д.Б., п.ғ.к., профессор

Шуебаева Д.А., 2 курс магистранты

(Алматы қ., Шет тілдер мен кәсіби іскерлік университеті)

Жоғары оқу орындарында шет тілін оқыту барысында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану

Мақалада жоғары оқу орындарында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану арқылы шет тілін оқыту қарастырылған. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар шет тілдер оқыту процесінде жоғары орын алады. Тәжірибе көрсеткендей, заманауи жаңа ақпараттық құрылғылар дәстүрлі оқыту әдісінің алдында біршама артықшылықтарға ие болды. Олардың қатарында әрбір білім алушының жеке қабілеттері мен танымдық белсенділіктің артқанын атап көрсетуге болады. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану оқушылардың оқу-танымдық құзыреттілігін арттырады.

Түйін сөздер: ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, шет тілі.

МРНТИ 14.07.09

A.A. Umirbekova, senior lecturer

(Almaty city, Kazakh National Agrarian University)

RESEARCH METHODS OF PSYCHOLOGY

Annotation

This article deals with the types of methods psychology and its effective application in different spheres. It is also discussed the researched experiments of many scientists. With the help of certain applications, rules and regulations are provided with the most effective ways of application of psychological knowledge. These methods return us to the object of study. And also deepens its understanding of the future use in practice

Key words: experimental psychology, inductive approach, *dependent person*, *controllable*, adolescent boys.

The field of psychology commonly uses experimental methods in what is known as experimental psychology. Researchers design experiments to test specific hypotheses (the deductive approach), or to evaluate functional relationships (the inductive approach). The method of experimentation involves an experimenter changing some influence—the *independent variable (IV)*—on the research subjects, and studying the effects it produces on an expected aspect—the *dependent variable (DV)*—of the subjects behaviour or experience. Other variables researchers consider in experimentation are known as the *extraneous variables*, and are either *controllable* or *confounding* (more than one variable at play).

Confounding variables are external variables that are not taken into account when conducting an experiment. Because they are not controlled for, they can skew experiments results and provide a false or unreliable conclusion. For example, the psychologist Seymour Feshbach conducted an experiment to see how violence on television (the independent variable), affected aggression in adolescent boys (the dependent variable). He published his results in a paper called *Television and Aggression* in 1971. The paper showed that, in some cases, the lack of violence on television made

the boys *more* aggressive.—This was due to a confounding variable, which in this case was frustration.—This means that extraneous variables are important to consider when designing experiments, and many methods have emerged to scientifically control them. For this reason, many experiments in psychology are conducted in laboratory conditions where they can be more strictly regulated.

Alternatively, some experiments are less controlled. Quasi-experiments are those that a researcher sets up in a controlled environment, but does not control the independent variable. For example, Michael R. Cunningham used a quasi-experiment to "...measure the physical attractiveness." On the other hand, in field experiments the experimenter controls an independent variable (making it the control variable), but does not control the environment where the experiment takes place. Experimenters sometimes apply fewer controls, as a way to lessen potential biases. In a *true experiment*, participants are randomly chosen to remove the chance of experimenter's bias.

Observational methods

Observational research, (a type of non-experimental, correlational research), involves the researcher observing the ongoing behaviour of their subjects. There are multiple methods of observational research such as *participant observations*, *non-participant observations* and *naturalistic observations*.

Leon Festinger's publication of *When Prophecy Fails*, (1964 edition.) In this book he published research that relied on participant observations. Participant observations are methods that involve a researcher joining the particular social group they are studying. For example, the social psychologist, Leon Festinger and his associates, joined a group called *The Seekers* in order to observe them. The Seekers believed they were in touch with aliens, and that the aliens had told them the world was about to the end. When the foretold event didn't happen, Festinger and his associates observed how the attitudes of the group members changed. They published their results in a 1956 book called *When Prophecy Fails*. David Rosenhan in 1973 published a journal that involved research by participant observations., see: *on being sane in insane places*.

The other method of observational research is non-participant observation. In particular naturalistic methods are methods that simply study behaviours that occur naturally in natural environments—with no manipulation by the observer.—The events studied *must* be natural and not staged. This fact gives naturalistic observational research a high ecological validity. During naturalistic observations, researchers can avoid interfering with the behavior they are observing by using unobtrusive methods, if needed.

Both types of observational methods are designed to be as reliable as possible. Reliability can be estimated using *inter-observer reliability*, that is, by comparing observations conducted by different researchers. *Intra-observer reliability* means estimating the reliability of an observation using a comparison of observations conducted by the same researcher. The reliability of conducted studies is important in any field of science. *For a statistical perspective of reliability, see also Reliability (statistics)*.

Descriptive methods All scientific processes begin with a description based on observation. Theories may develop later to explain these observations—or classify associated phenomena. In scientific methodology, the conceptualizing of descriptive research precedes the hypotheses of "explanatory research"

An example of a descriptive device used in psychological research is the *diary*, which is used to record observations. There is a history of use of diaries within clinical psychology. Examples of psychologists that used them include B.F. Skinner (1904–1990) and Virginia Axline (1911–1988). A special case of a diary in this context, that has particular importance in development psychology, is known as the *baby biography*—and was used by psychologists such as Jean Piaget.

Other recording methods can include video or audio. For example, forensic psychologists record custodial interrogations to aid law enforcement.

Case studies A *case study*—or *case report*—is an intensive analysis of a person, group, or event that stresses developmental factors related to the context. Case studies may be descriptive or

explanatory. Explanatory case studies explore causation to identify underlying principles. However, there is a debate to whether case studies count as a scientific research method. Clinical psychologists use case studies most often, especially to describe abnormal events and conditions, which are particularly important in clinical research. Sigmund Freud made extensive use of case studies to formulate his theory of psychoanalysis. Famous case studies include: Anna O. and Rat Man of Freud's Genie, who is one of the most severe cases of social isolation ever recorded and Washoe, a chimpanzee who was the first non-human that had learned to communicate using American Sign Language.

Surveys

Interviews and questionnaires intrude as a foreign element into the social setting they would describe, they create as well as measure attitudes, they elicit atypical role and response, they are limited to those who are accessible and who will cooperate, and the responses obtained are produced in part by dimensions of individual differences irrelevant to the topic at hand. Webb *et al*—Unobtrusive methods: Nonreactive research in the social science (1966).

Bradburn *et al.* (1979) found a tendency for survey respondents to over-report socially desirable behaviours when interviewed using less anonymous methods.

Psychometric methods Psychometrics is a field of study concerned with the theory and technique of psychological measurement. One part of the field is concerned with the objective measurement of skills and knowledge, abilities, attitudes, personality traits, and educational achievement.

Archival methods Archival research can be defined as the study of existing data. The existing data is collected to answer research questions. Existing data sources may include statistical records, survey archives, and written records.

Cross-sectional methods Cross-sectional research is a research method often used in developmental psychology, but also utilized in many other areas including social science and education. This type of study utilizes different groups of people who differ in the variable of interest, but share other characteristics such as socioeconomic status, educational background, and ethnicity.

For example, researchers studying developmental psychology might select groups of people who are remarkably similar in most areas, but differ only in age.

Longitudinal methods Longitudinal research is a type of research method used to discover relationships between variables that are not related to various background variables. This observational research technique involves studying the same group of individuals over an extended period of time.

Data is first collected at the outset of the study, and may then be gathered repeatedly throughout the length of the study. In some cases, longitudinal studies can last several decades.

Cross-cultural methods Cross-cultural psychology is a branch of psychology that looks at how cultural factors influence human behavior.

Cohort methods Essentially, cohort refers to people who are approximately the same age. When researchers conduct different types of studies (for example, developmental/cross sectional studies), they use cohorts to see how people of different ages compare on some topic at one point in time. For example, a researcher may compare the effects of a new study aid in three different cohorts: 10th graders, 11th graders, and 12th graders. In this way, you can examine the study aid across three different grade levels.

Computational methods A discipline lying on the border between artificial intelligence and psychology. It is concerned with building computer models of human cognitive processes and is based on an analogy between the human mind and computer programs. The brain and computer are viewed as general-purpose symbol-manipulation systems, capable of supporting software processes, but no analogy is drawn at a hardware level.

Unobtrusive method The term *unobtrusive measures* was first coined by Eugene Webb, Campbell, Schwartz, and Sechrest in a 1966 book, *Unobtrusive methods: Nonreactive research in*

the social science, in which they described methods that don't involve direct induction of data from research subjects. For example, the evidence people leave behind as they traverse their physical environment is unobtrusive. Unobtrusive methods get around biases, such as the selection bias and the experimenter's bias, that result from the researcher and his intrusion. Consequently, however, these methods reduce the researcher's control over the type of data collected. Web and others regard these methods as an additional tools to use with the more common *reactive* and *intrusive methods*.

Literature

1. Random House Webster's Unabridged Dictionary. Random House, Inc. 2011. Page 534, 971. ISBN 0-375-42566-7.
2. Feshbach, Seymour; Singer, Robert D. "Television and Aggression." – via eric.ed.gov.
3. TACHIBANA, YOSHIHARU; HASEGAWA, ETSUSHI (1986). "AGGRESSIVE RESPONSES OF ADOLESCENTS TO AN HYPOTHETICAL FRUSTRATIVE SITUATION". *Psychological Reports*. 58 (1): 111–118. doi:10.2466/pr0.1986.58.1.111. PMID 3961055.
4. «PscNET - Option to Buy». «Types of experiment». «Experiments: Types».
- 5 <http://psych.csufresno.edu/psy144/Content/Design/Nonexperimental/observation.html> «Types of experiment».
6. Leon Festinger, Henry W. Riecken, & Stanley Schachter, *When Prophecy Fails: A Social and Psychological Study of a Modern Group that Predicted the End of the World* (University of Minnesota Press, 2015).
7. Cherry, Kendra. «What Is Naturalistic Observation?». About.com. Retrieved 15 May 2011.
8. «Psychology 202Q Lab: Naturalistic Observation" (PDF). University of Connecticut. Retrieved 15 May 2011.
9. http://www.cliffsnotes.com/study_guide/Descriptive-Correlational-Research.topicArticleId-25438,articleId-25309.html
- «Naturalistic Observation» (PDF). radford.edu. Retrieved 15 May 2011. «Types of Reliability».

Резюме

А.А.Умирбекова, старший преподаватель

(г.Алматы, Казахский Национальный аграрный университет)

Методы исследования психологии

В данной статье рассматриваются методы исследования психологии и эффективное использование ее в различных сферах. А так же обсуждаются исследованные эксперименты многих ученых. С помощью определенных приемов, правил и норм обеспечиваются наиболее эффективные способы применения психологических знаний. Эти методы возвращают нас к объекту исследования. А также углубляет его понимание в дальнейшем использовании в практике.

Ключевые слова: экспериментальная психология, индуктивный подход, зависимый человек, управляемый, подростковые мальчики.

Түйіндеме

Умирбекова А.А., аға оқытушы

(Алматы қ., Қазақ Ұлттық Аграрлық Университеті)

Психологиялық зерттеудің әдістері

Бұл мақалада психологияның зерттеу әдістері және оның басқа салаларда қолданылуы қарастырылады. Сонымен қатар ғалымдардың дәлелденген тәжірибелері талқыланады. Нақты дәйектер бойынша, психологиялық білімділік ережелері мен нормаларын тиімді қамтамасыз ету. Осы әдістер бізді қайта зерттеу нысанасын қарастыруға шақырады. Сонымен қатар нысананы терең түсініп, әрі қарай тәжірибеде қалдануға ой береді.

Тірек сөздер: эксперименталды психология, индуктивті жақындау, тәуелді адам, басқарылатын, бозбала.

ӨНЕР ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ – ИСКУССТВО И КУЛЬТУРА-ART AND CULTURE

МРНТИ 18.49.15

Н.Т. Айнабекова, оқытушы, магистр

(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті)

ЖОҒАРЫ КУРС СТУДЕНТТЕРІМЕН ХОР РЕПЕРТУАРЫН ИГЕРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақала болашақ музыка мұғалімін белсендірудің жолдарын анықтауға, оның ішінде хор репертуарының атқаратын рөлі мен алатын орнын нақтылауға арналған. Музыкалық білім беруде музыка мұғалімінің басты мақсаттарын айқындайды. «Репертуар» терминінің мағынасы ашылып, репертуар таңдаудың дұрыс жолдары қарастырылады. Жоғары курс студенттеріне хор репертуарын меңгерудегі қойылатын талаптар нақтыланады. Мемлекеттік емтиханға дайындық кезінде репертуардың маңыздылығы және репертуармен жұмыс жасау мәселелері кеңінен қаралып, хор партитурасын талдаудың жолдары көрсетілген.

Түйін сөздер: шығармашылық ойлау, ұлттық хор репертуары, музыка мұғалімі, оқу үдерісі, кәсіби белсенділік.

Қазақстан халқына әлемнің дамыған елдерімен тың дәрежеде білім беру жүйесін нақтылау үшін қазақ тілін, қазақ ұлттық репертуарын кәсіби деңгейде меңгерген болашақ білгір маман даярлау басты шарт. Қазақ музыкасы ұлттық хор репертуары арқылы болашақ мамандардың ұлттық өнерге көзқарасын қалыптастырады.

Ғылыми әдебиеттерде репертуар (лат. repertorium – тізім), бұл театрда (музыкалық, драмалық), концерттік эстрадада орындалатын, жеке әртістің орындайтын шығармалар жиынтығы. Репертуарды стильді және жанры жағынан бөледі (романтикалық, комедиялық); «заманауи репертуар» және «классикалық репертуар» деген ұғымдар бар (Е.Романовская) [1]. Репертуар таңдау – бұл хор жетекшісінің күнделікті міндетіне кіретін және одан көптеген білім мен біліктілікті талап ететін шығармашылық үдеріс. Ол талаптарға орындаушылар мен тыңдаушылардың музыкалық шығарманы қабылдау заңдарын білу; тандалған музыкалық репертуар арқылы орындаушылардың орындаушылық шеберлігін арттыру; заман талабына сай жаңа толқын музыкасын қабылдай білу. Сонымен қатар репертуар қалыптастыру оқу тәрбие үдерісіне сай келуі қажет, себебі студенттік хор ұжымы ең алдымен жастарды жан-жақты тәрбиелеу және дамыту құралы болып табылады.

Хор репертуарын таңдау принциптері төменгі репертуар таңдау талаптарына сай болуы тиіс:

- репертуар көркемдігі жағынан жоғары деңгейде болуы қажет;
- хор ұжымының жас ерекшеліктері мен қабілеттеріне сай болуы қажет;
- әртүрлі жанрда, мазмұнда болуы тиіс, ал ең бастысы – тәрбиелік мәні болуы тиіс (С.Майорова).

Жоғары курс студенттері болашақта «музыка пәнінің мұғалімі» квалификациясына лайықты болу үшін мектептерде хор ұжымын құрып және оны кәсіби түрде басқара алатын жан-жақты білімді, сахналық шеберлікті меңгерген адам болуы керек. Сондықтан студенттер хормен жұмыс жасаудағы ең күрделі мәселелердің бірі – вокалды-хор дикциясымен жұмыс жасай білуі тиіс.

Дауыс жаттығулары жоғары курстарда күрделене түседі. Әншілердің мүмкіншіліктерін ескере отырып, жылдан-жылға жаттығуларды күрделендіріп, дамытып отырған жөн. Дауыс жаттығуларын аспаптың сүйемелдеуінсіз өткізу, есту қабілетін дамытудың бір жолы болып, хор ұжымын осы тәсілмен де жаттықтырған жөн.

Жоғары курс студенттерінің I-II курста алған білімдерін әрі қарай дамытып, мемлекеттік емтихан бағдарламасын даярлау жұмыстарын бастайды. Бұл тұста хор

жетекшілері күрделі, техникалық шиеленістері бар, дирижердің мүмкіндіктерін көрсете алатын шығармаларды таңдауға тырысады. Қазақ ұлттық репертуарында вокалды-хор дикциясын талап ететін шығармалар жетерлік.

Вокалды-хор дикциясымен жұмыс жасаудың әдістемесі.

Вокалды-хор дикциясы тіл дикциясымен тығыз байланысты. Мұның өзі әрбір дауысты және дауыссыз дыбыстарды анық айтып, сөздер мен сөйлемдерге дауыс екпінін дұрыс қоя білуді, музыкадағы мәнерліліктің көркемдік құралдарын пайдалана отырып, оның мазмұнын, идеясын тыңдаушыға жеткізе білуді, сөйтіп сезімге әсер етуді талап етеді.

Тіліміздегі сөйлеу орфоэпиясын әнді орындау кезінде түгелдей дерлік пайдалануға болмайды. Үндестік заңының ережелерін ән айтуда өте ұқыптылықпен икемді түрде пайдаланған жөн. Бұл ретте басшылыққа алатын басты принцип – сөздің мазмұны мен пішінін өзгертіп жібермеу және әуенге нұқсан келтірмеу. Әнді орындау кезінде ойды үзбей, өлең сөздерін анық айту оңай емес. Кейде студенттер вокалдық желіні әуендік нақышына келтіре орындап, бірақ сөздерді көмескі орындайды. Бұл дұрыс емес. Сөз – автордың ойын, шығарманың идеясын тыңдаушыға айқындап жеткізетін көркемдік құрал. Хормен орындаудың табиғатына байланысты хорды бір әуенді бірнеше әншілер орындайды, сондықтан олардың әрқайсысынан сөзді баса және дәлме-дәл әрі бір мезгілде айту қатаң талап етіледі.

Мәтінді мәнерлі орындап шығу үшін әннің әрбір тыныс белгісін, ұйқас, бунақ ерекшеліктерін барынша ұғынып, сөздерді мағынасына қарай топтастыра білу керек. Ол үшін тыныстың орын-орнымен дер кезінде алынуын қадағалаған жөн. Орынсыз жасалған кідіріс сөйлемдегі ұғымды түсінуге кедергі жасайды, ой желісін бұзады. Қисын, яғни логика – вокалды хор дикциясының басты элементі. Әндердегі жалаң сөздерді емес, олар жеткізіп тұрған нақтылы ойды дөп басу, сөйлем ішіндегі ой екпіні түсетін басты мағыналы сөзді таба білу, осыған орай дауыс ырғағы мен үн бояуын дұрыс келтіру хор әншілеріне қойылатын негізгі талап.

Хор репертуарымен жұмыс кезінде студенттердің дикциясын жетілдіруге ерекше көңіл бөлу қажет. Қазақтың күйлерін хорға арнап өңдеген композиторлардың ішінде Б. Байқадамовтың есімі ерекше аталады. Оның шығармаларында ұлттық ерекшелікті байқататын тың элементтер өте көп. Мысалы домбыра үнін бейнелейтін колористік тәсілдерді («дн», «дғ-дн») қайтарма сөздерді («риттәрәру», «гәгигәккә» т.б.) атауға болады. Б.Байқадамов қазақ музыкасында жаңа жанр ашты деуге болады. Композитор «Ақбай», «Ақсақ киік», «Келіншек», «Айжан қыз», «Шалқыма» атты өңдеулерінде хорға тән әдістерді пайдалана отырып, хор үніне драмалық сарын және терең мазмұн бере білген.

Әйелдер хорына арналған күйлер көбінесе жоғары курстарда орындалады. Себебі, метроритмикалық және дикциялық қиыншылықтар, бастапқы курс студенттерінің деңгейіне ерте деген ойдамыз. Жоғары курс студенттері мемлекеттік емтихан бағдарламасын дайындау барысында хор репертуарымен жұмыс жасайды. Хор шығармасымен жұмыс жасаудан бұрын әрбір студент хор шығармасын талдауды игерген жөн. Сабақтарда студенттердің алдағы уақытта болатын көркемдік-педагогикалық іс-әрекеттері, оның көлемі мен мазмұны, хор ұжымына педагогикалық жетекшілік етудің принциптері туралы ғылыми көзқарастары, музыкалық шығарманың көркемдік бейнесін жасауға байланысты нәтижелі шығармашылық тәсілді жүзеге асыруға қажетті тұлғалық қасиеттері мен қабілеттерінде көрініс алған деңгейлері белгіленіп отыру қажет.

Оқытушы мен студенттің диалогтық қатынасы барысында шығармашылық проблемалардың шешімі бірлесе отырып талданып, іздестіріледі. Оқытудың проблемалық әдісін пайдалану (шығарманың мәнін ішінара дикциялық, интонациялық тұрғыда тазарту, өңдеу) хор шығармаларымен жұмыс жасау процесінде (Мысалы: Т.Базарбаевтың музыкасына Б.Бодауованың өңдеуіндегі «Өз елім» әні; Тен Чудің өңдеуіндегі қазақтың халық сазгері Ыбырайдың «Гәкку» шығармасы; Д.Ботбаевтың өңдеуіндегі қазақтың халық

әні «Назқоңыр» және т.б.) студенттерге өздерінің кәсіби-шығармашылық белсенділігін көрсетуге және оқу үдерісінде іскерлік ойынын өткізуге септігін тигізді.

Студенттерге бірқатар хор шығармалары бойынша (Мысалы: қазақтың халық әні «Япур-ай» хорға өңдеген М.Төлебаев; Абайдың әні «Айттым сәлем, Қаламқас» хорға өңдеген А.Молодов; музыкасы мен сөзі М.Төлебаевтікі «Отан»; сөзі Қ. Ыдырысовтікі, музыкасы С.Мұхамеджановтікі «Найзатасым, найзатасым»; музыкасы М.Рахимбаевтікі «Қайда да біргесің туған ел» және т.б.) жеңілдетілген: музыкалық бейненің сипаты, музыка құралының мәнерлілігі, формаларының нақтылығы, хордың өзіне тән ерекшеліктері, регистрі, реңкі, динамикасы, мәтіндік мазмұны, дикциясы бойынша тапсырмалар ұсынылуы тиіс.

Хор партитурасын талдау әдістері: 1. Әдеби мәтіннің авторы және оның шығармашылығы жайында қысқаша дерек. Әннің тақырыбы, мазмұны, идеясы, құрылымы. Оның музыкалық сарынмен байланысы және бірі-бірімен толықтыра үйлесуі;

2. Композитордың шығармашылығы жайында қысқаша дерек (шығармаларына қысқаша шолу жасап, стильдік ерекшеліктеріне тоқталу);

3. Шығарманың жанры, жазылу стилі (гармониялық, полифониялық, аралас); композициялық құрылымы; тональдығы мен сазы (лад), олардың өзгеруі, әуені мен гармониясының ерекшеліктері; дыбыс жүргізу мәнерлері (легато, стаккато, маркато); өлшемі мен ырғағы, агогикасы, динамикасы.

4. Хордың типі, түрі, құрамы, хор партияларының диапазондары, тесситурасы, әндік тыныстың ерекшеліктері, вокалдық қиындықтар, хор үнінің элементтері және олардың ерекшеліктері (ансамбль және строй).

5. Шығарманы мазмұнына қарай интерпритациялау: агогикалық, динамикалық өзгерістер, фразировка, кішігірім және басты кульминациялар.

Репертуар тандау үдерісіндегі басты талап – музыкалық шығармалар арқылы студенттің жан дүниесіне, жан сезіміне әсер ете отырып, эстетикалық белсенділігін арттыру, жоғарғы көркемдік талғаммен рухани дүниесін байыту. Ал осы талапқа сай болу үшін кез келген хордың репертуары әр салалы шығармалардан тұрады. Хор жетекшісі хордың вокалдық хор мүмкіншіліктерін дамыту мақсатында шығармаларды бірте-бірте қиындату тәсілін қолданады. Сөйтіп, 1-2 дауысты хор шығармаларынан бастаған студенттік хор, бара-бара қазақ ұлттық репертуарымен бірге шетел композиторларының, орыс классиктерінің, иммитация, полифония тәсілінде жазылған шығармаларын орындауы әбден мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Романовская Е.Б. Хоровой словарь. – Москва: Музыка, 1986. – 54 с.
2. Майорская С.Э. Хоровой репертуар как средство эстетического воспитания студентов // Вопросы музыкального образования. – 1999. – №2. – С.35-41.
3. Әбуова К. Хор жүргізу. – Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1993. – Б.12-13.
4. Меңдаякова Қ.М. Ән-күй пәнінің мұғалімін дайындаудың кейбір мәселелері // Проблемы подготовки учителя музыки. Методические рекомендации. – Алматы, 1997. – Б. 3-6.
5. Әсембекова К. Хор жүргізу негіздері. – Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1994. – Б. 5.
6. Кулманова Ш.Б. Теория и практика воспитания младших школьников средствами казахской народной музыки. – Алматы, 1999. – Б. 25.

Резюме

Айнабекова Н.Т., преподаватель, магистр

(г. Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)

Особенности освоения хорового репертуара со студентами старших курсов

Данная статья рассматривает проблему стимулирования будущих учителей музыки через освоение учебного хорового репертуара. Так же статья направлена на выявление

главных задач будущих учителей музыки. В статье раскрывается смысл термина «репертуар» и рассматривается важность правильного выбора репертуара. Выдвигаются требования умения правильно выбирать репертуар студентам старших курсов. Особо отмечается важность репертуара во время подготовки к государственному экзамену и приводится пример разбора хоровой партитуры.

Ключевые слова: творческое мышление, национальный хоровой репертуар, учитель музыки, учебный процесс, профессиональная активность.

Summary

Aynabekova N.T.

(Master teacher, Kazakh State women's teacher training university s. Almaty)

Features of development of the choral repertoire with senior students

This article considers the problem of stimulating music of the future teachers through the development of training of choral repertoire. The article aims at identifying the main tasks of future music teachers and reveals the meaning of the term "repertoire" and discusses the importance of correct choice of repertoire. The requirements of the ability to choose the right repertoire for senior students are being put forward. It emphasizes the importance of the repertoire in preparation for the state exam and is an example of parsing choral scores.

Keywords: Creative thinking, a national choral repertoire, music teacher, teaching process, professional activity.

МРНТИ 18.31.51

Ү.Н.Алашабаева, магистр, аға оқытушы, ҚР Еуразиялық Дизайнерлер Одағының мүшесі,

(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті)

ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ КӨНЕ ҰЛТТЫҚ КИІМНІҢ БІРІ – ЕРЛЕР ШАПАНЫН ҮЛГІЛЕУ

Аңдатпа

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында тауарлық өндірістің дамуы, көрші халықтармен экономикалық және мәдени қарым-қатынастардың нығаюы, орыстардың, украиндықтардың, немістер мен татарлардың, тағы басқа халықтардың көптеген қоныс аударуына байланысты қазақ тұрмысына өзгерістер ене бастаған. Сол сияқты қалалық сәннің әсері ұлттық киімге де ықпалын тигізбей қойған жоқ.

XX ғасырдың басында қазақ зиялылары Еуропаның киім кию дәстүріне еліктей бастаған. Олар костюм-шалбар, қайырмалы жағалы ақ жейде, галстук тағуды әдетке айналдырды. Шапанды тастап, пальтоға көшті, атқа мініп жүрмей, күймеге отырды.

Шапан – ерлердің ең көп тараған, аса қастерлі, сый-сияпат, кәделі сырт киімдерінің бірі. IX-XIV ғасырлардағы қыпшақтардың тас мүсіндерінен шапан бейнелерін кездестіруге болады. Шапанды әйелдер де, ерлер де киген. Шапандар жүн, жібек маталарынан және оның астары мен тысы арасына түйе немесе қой жүні салынып дайындалады. Орыс халқының дерекнамаларында шапандарды «кафтандар» деп атаған. Қазақтар арасынан ең әдемі шапандарды ақын, сал-серілер киетін болған. 1846 жылы шығыстанушы Услар Көкшетауда халық мерекесіне қатысқан бір топ ақын, әншілерді кездестірген. Оның айтуы бойынша «Олар өте сәнді киінген, шапандарының түстері – қызыл, ашық жасыл. Олардың шапандары және күдеріден тігілген кең шалбарлар жібекпен шұбарлана кестеленген, ұсақ өсімдіктер мен құстар бейнелерімен әшекейленген». Шапанның басты ерекшелігі – жағасы, өңірі, жең

ұштары ұлттық ою-өрнектермен және астарланып жасалынады. Ертеректе ерлер шапанының ілгегі болмаған, әйелдер қапсырма қадайды немесе сыртынан түрлі белбеулермен буынған.

Түйін сөздер: жаһандану, ұлттық киім, шапан, үлгілеу, конструкция.

Қазіргі таңда ұлттық киім үлгілерінің бірі – шапан ең көп тараған, аса қастерлі, кәделі сырт киімнің бір түрі.

Зерттеулерге сүйенсек, кіші жүздің шапандары шалғайлы, жеңдері кең, жүн тартқан, бидайланған қалың, қайырма жағалық болып келеді. Орта жүздің шапандары көбінесе бір беткей матадан, сырусыз, етектері шалғайлы, жеңдері кең, жағалары түймелі болып келсе, ұлы жүздің шапандары көбінесе жолақты, сырмалы, жеңдері ұзын, ашық жағалы келеді. Ертеде үш жүздің қайсысында болса да шапанға үлкен мән берген және оны барлық жерде жабу деп атайды. Демек, осы аймақтық айырмашылықтарына қарай, олардың бәріне бірдей ортақ, ұлттық мәнер мен қазақша атаулары барын білеміз.

Шапанның басты ерекшелігі – жағасы, өңірі, жең ұштары әдемі ұлттық ою-өрнектелінуінде. Шапанның негізгі, дәстүрлі пішімі: ұзындығы тізеден сәл төмен болып, жеңінің ұзындығы саусақ ұшын жабуы керек. Қазақ шапандарының алдыңғы екі өңірі, артқы бойы, екі жеңі және жағасы ойылып пішіледі. Бел жағы тарлау келеді. Шапан жеңінің екі беті бір-ақ қиылады. Жең түптері кең келеді де, оны жең түп, ойынды, қолтырмаш деп атайды [1, б.138].

Шапандар жаға қондыру мәнеріне қарай тік жағалы, қайырма жағалы және мойынды айналдыра қаусыра келген орама жағалы болып бөлінеді. Шапанның пішілуіне қарай сырмалы шапан, қаптал шапан, қималы шапан, кең қолтық ұзын жең шапан, зер шапан, оқалы төре шапан деген қымбат түрлері бар. Ондай шапанның екі өңірі мен жеңіне, қайырма жағасына зер ұсталады немесе өрнекпен әшекейленеді.

Ал күнделікті тұрмыс барысында киілетін сырттық шапандардың тыстары берік, аса қымбат емес маталардан жасалады. Оның жағасын кеспе үшкір орама жағалы етіп, қалтасыз және әшекей ою-өрнек салмай тігіледі. Киімнің ішінен киетін ерлерге арналған іштік шапан делінетін жұқа, қысқа шапан түрлері бар. Ұзындығы тізеден жоғары, басқаларына қарағанда шолақтау келген, көбіне тік жаға салынған, денеге қонымды тар етіп тігілген ішкілік шапан. Бұл шапан түрін ішік, тон, күпі сияқты сырттық киімдердің ішінен киеді. Сондықтан оған белбеу буынбайды, бар болғаны екі-үш түйме қадайды. Ауыл арасына қыдырғанда сырттық шапан орнына жүрсе, суық кезде ішке киетін шапан орнына жүреді. Қаптал шапан – бір етегінің ұзындығы тізеге дейін, кейде одан да төменірек түсіп тұратын, жазда киетін жағасыз, жұқа шапан түрі.

Қазіргі заманда шапанды тұтынуға ыңғайластырып жеңін қысқа етіп тігеді. Жеңі шынтакқа дейін жететін қысқа жеңді шапанды тірсек жең шапан деп атайды. Іштік шапанның бұл түрін орта жастан жоғары әйел, еркек азаматтар киеді, екі жамбасында қалтасы, кейбіреулерінде омырау қалта да болады. Ерлерге арналғанының жағасы тік, қайырма жаға салынады да ою, өрнек, кестелеу, әртүрлі су түрлерімен өңірін, етегін сырып та тігеді.

Қоғамның дамуына байланысты, қазір әшекейлену мәнеріне қарай шапандар ерекше дараланады. Еркектердің шапандары өте асыл құнды матадан орама жағалы етіп, кең, ұзын бүтіндей ен бойымен немесе жағасы, етегі, өңірі айналдыра кестеленеді. Кейде жиегіне әдемі болу үшін бағалы аң терілерінен, бұлық (түрлі матамен көмкеру) немесе жұрын салынады.

Үлгілеу ерекшеліктері: ерлер шапаны жеңінің пішімі жейде жеңінің пішіміне ұқсас пішіледі. Жейде жеңінің пішімі иығының ұзартылуымен, жеңнің қолтық асты енін үлкейтуге мүмкіндік беру үшін жең түбі мөлшерінің сәл ғана үлкейтілуімен сипатталады. Осының бәрі адамның қимыл-қозғалысына барынша қолайлылық тудыру мақсатында жасалады. Артқы бойдың иық тігісі бойынша бұйымның денебітімге қонымдылығын қамтамасыз ететін бүкпе жобаланады. Шапан қаусырылады (қапсырма мөлшері бсм) және жібекпен жасалатын құшақ белбеумен белбеуленеді [2, б.25].

Жиектеуге ыңғайлы болу үшін өңірі және тіліктері бойынша шапанның төменгі қиықтары дөңгелектеп қиылады. Конструкцияны құру барысында оны есептеу үшін типтік денебітімнің 176-100-88 өлшемдік белгілері алынады (1-кесте), силуэтіне және модельдік ерекшеліктеріне бірқатар өзгертулер енгізіле отырып, бөлшек сызбаларын құру үшін есептеулер (2-кесте) орындалады.

Шапанның басты конструкциясын алу үшін конструкция сызбасына мынадай модельдік ерекшеліктер енгізіледі(1-сурет).

- өңір шеті сызықтары белгіленеді;
- мойын ойындысының алдыңғы сызықтары реттеледі;
- қиылған тіктеме-жаға құрылады;
- тұтас пішілген қаттама құрылып аяқталады.

Конструкция (176-100-88) құру үшін қажетті өлшемдер (см)

1-кесте

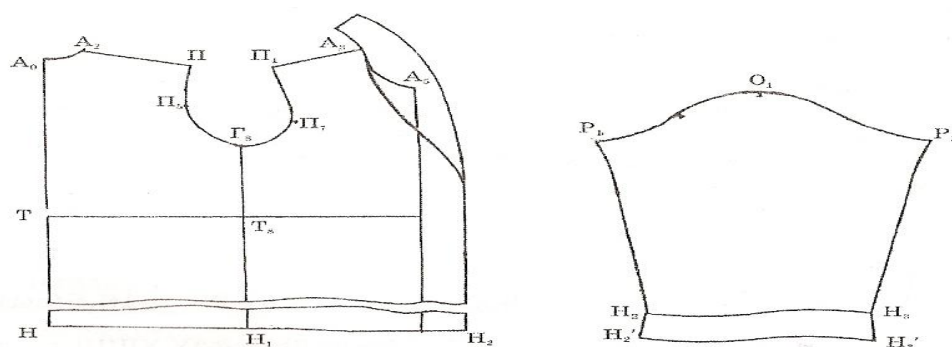
№ қ/с	Өлшемдік белгілері	Шартты белгілер	Мөлшері
6	Емшек нүктелерінің биіктігі	Бе.н.	128,7
7	Бел сызығының биіктігі	Бб.с.	109,9
13	Мойын айналымы	Ам	41,0
14	Кеуденің бірінші айналымы	А _{к1}	102,3
15	Кеуденің екінші айналымы	А _{к2}	104,0
16	Кеуденің үшінші айналымы	А _{к3}	100,0
18	Бел айналымы	А _{бел}	88,0
19	Қарын шығынқысы есебіндегі мықын айналымы	А _{мық}	103,8
28	Иық айналымы	А _и	32,2
31	Иық ылдиы ені	Е _и	15,5
35	Кеуде биіктігі	Бк	35,3
36	Белдің алдыңғы ұзындығы	Ұал.б	55,6
40	Арқаның белге дейінгі ұзындығы	Ұар.б	45,5
41	Иықтың қиғаш биіктігі	Б _{и.к.}	48,9
60	Иықтың қиғаш алдыңғы биіктігі	Б _{и.к.ал}	45,5
43	Бел сызығынан мойын түбіне дейінгі ара қашықтық	Ұар.б.б.	50,1
61	Мойын түбі нүктесінен белдің алдыңғы сызығына дейінгі ара қашықтық	Ұал.б.б.	
45	Кеуде ені	Ек	38,3
46	Емшек нүктелері арасындағы ара қашықтық	Ок	22,7
47	Арқа ені	Еар	40,7
62	Шынтаққа дейінгі қол ұзындығы	Ұшын к.	33,8
69	Қолдың вертикалдық диаметрі	Дк.в	13,0
58	Кеуденің екінші айналымының алдыңғы – артқы диаметрі	Дкаа	26,0
111	Бел айналымының алдыңғы –артқы диаметрі	Дбаа	23,5
112	Мықын айналымының алдыңғы –артқы диаметрі	Дмық.аа	28,1

Шапан бөлшектерін құруға арналған есептеулер

2-кесте

Әріптік көрсеткіш	Есептеу формуласы	Нәтижесі, см
Т Ао	Ұар.б+Құар.б.+АЗ	47,0
Т Б	0,5 Құар.б-22,5	19,7
Ао А	Қар.мо.ж	1,0
АоУ	0,3 Ұар.б	13,4
А Н	Ұбұй+АЗ	12,0
А А ₁	ЖАм/3+Қар.мо.е.	8,8
А ₁ А ₂	0,15ЖАм+Қар.м.б.	3,2
	Еи+К _{Еи}	17,0
	(Бк.и-1,5)+Қарж+0,5*Қи.ұз.+А ₃	50,5
А Гс	Барт.ко+Қкоер	28,4

Гс Г	Еар+Еко+Еал	67,0
T ₄ T ₆	Ок+Қко	12,4
Г Г ₁	Ок+Қко	
Г Г ₁	А А ₁	8,8
T ₆ Г ₁ А ₃	Ұал.б.1+/Ұар.б.-/ (Ұал.б.1факт-Құар.б-А _{3р.}) /+Қар.б.ұ+А _{3ал.}	49,3
А ₃ А ₁	А А ₁ +0,5	9,3
А ₁ А ₅	А ₃ А ₄	9,3
	А ₂ П	17,0
	(Бал.и.к.+1,5)+Қал.и.+0,5* А ₃	51,8
Г ₅ Г ₈ = Г ₈ Г ₆	0,5* Г ₅ Г ₆	8,3
Г ₅	0,15*Е _u +1	3,4
Г ₆ 2	0,15*Е _u	2,4
	Жең құрылымы	
О ₁ О ₂	0,15ЖАк+Қарко	11,0
О ₁ Н	Ұжең +1+А ₃	65,0
Н ₁ Н ₂ = Н ₁ Н ₃	0,5(Абіл+Қбіл)	19,0
Р ₁ Р ₂	Ам =Қ ар	53,0
1-11		1,3
3-31		0,7
1-11		1,2
6-61		1,7

1 сурет – Шапан конструкциясының модельдік ерекшеліктері

Қазақ халқының этно-белгісін білдіретін ұлттық киімнің бірі ерлер шапанын қорытындылай келе, көне заманнан бері шапан өзінің пішілу конструкциясын, тігілу технологиясын өзгертпегенін байқауға болады. Бүгінгі күні кейбір сәнгерлер шапанның стилизациясын өзгертсе де, олар ұлттық нақышты сақтап қалуға тырысады. Ежелден келе жатқан ұлттық киімді ұрпақтан-ұрпаққа сақтап қалу үшін оның жаңа модельдерін қазіргі заманға сай тігіп, дәстүрді жалғастыруымыз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ахметжанов Қ.С. Қазақы шапан // Ана тілі, 1994 ж. – №31. – Б.5.
2. Асанова С. Ұлттық киімдерді жобалау. – Астана, 2008. – Б.120.

Резюме

Древний этнографический казахский шапан и его конструкция

Алашабаева У.Н., магистр, старший преподаватель,
член Евразийского Союза Дизайнеров РК,

(г. Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)

В данной статье рассматривается казахская национальная одежда шапан. В этой одежде сохранились древние традиции, связанные с этноисторическими, социальными особенностями и конструкция шапана.

Национальный костюм – своеобразная область декоративно-прикладного творчества казахов, где тесно переплелись его виды, в нем воплощалось понятие народа об идеальном облике людей во взаимосвязи с окружающей природой, жизнью, культурой. Анализируя историю развития национального костюма казахов – в кратком обзоре хотелось показать причины, повлиявшие на ход перемен в костюме, от древности до настоящего времени, а сам национальный костюм представить как подвижное явление духовной жизни казахского народа. Национальная одежда народа – тема, которая была интересна и западно-европейским путешественникам и российским ученым, а так же этнографам XIX-XX веков.

Ключевые слова: глобализация, национальная одежда, чапан, моделирования, конструкция.

Summary

Ancient ethnographical Kazakh chapan and it's construction

U.N.Alashabaeva, master, teacher, a member of the Eurasian Union of designers of Kazakhstan

(Kazakh State Women's Teacher Training University)

Old traditions connected with ethno-historical, economic and social peculiarities have survived in Kazakh national clothes. It breaks down into national clothes – the clothes worn on shoulders, beldik kiim – the clothes worn on waist and hips. National costume - a kind of area line, the artist and crafts of the Kazakhs, which are closely intertwined his views, it embodied the concept of the people of the perfect appearance of people in connection with the environment, life, and culture. Analyzing the history of development of the Kazakh national costume - Erzya in the summary, in this study wanted to show the reasons that influenced the course of the changes in costume, from antiquity to the present day, and the national costume presented as a moving phenomenon of the spiritual life of the people Kahahsky. National clothes of the people - a topic that was interesting and Western European travelers and Russian scientists, as well as ethnographers nineteenth and twentieth centuries.

Keywords: globalization, national clothes, chopon, modeling, design

МРНТИ 18.45.15

Г.Р.Байзақова, оқытушы

(Т.Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық өнер академиясының колледжі)

ТЕАТР САХНАСЫНДАҒЫ АКТЕР ШЕБЕРЛІГІ

Аңдатпа

Қазақстан халқының ұлттық мәдениетін қалыптастыру жолын саралап, оның әр жылдар аралығындағы кейбір тұстары ашылып көрсетіледі. Қазақ халқының өнер туындыларымен ұлттық мәдениетіміздің көшбасшысы саналатын театр сахнасындағы актер шеберлігі өнерінің даму жолы зерделенген. Театр – жер жүзі ұлыларының тудырған ұлы шығармаларын қауым мен қоғам алдында терең талдап, түсіндіріп беретін әлеуметтік аудитория. Әлемдік алыптардың қауырсын қаламынан қашалып, өмірге келген кейіпкерлердің кемел ойы мен асыл арманын жырлайтын көркемдік мекеме.

Түйін сөздер: Театр, актер, сахна, өнер, образ, кейіпкер, жанр, ұжым, рөл, шабыт. Өнердің кара шаңырағы, киелі мекені – театр сахнасы. Театр тіршілігі сан алуан десекте, негізгі тұлға – актер. Ал, актерлық кәсіп – өмір мектебінен негізделген. Актер сомдаған кейіпкер бейнесін өмір айнасына айналдырар болсақ, сол актер жоғарғы сатыдағы биологиялық құрылымынан тұратын табиғат иесі. Адам ата мен Хауа анадан жаратылған адам ортақ құбылыс, өзгеше болмыс.

Актер өнер реформалары жайлы бір шындыққа көз жеткіземіз. «Рөл жасау үстінде актер тек ішкі тебіренісін ғана емес, сыртқы қимыл-қозғалысты да көрсетуге міндетті» – дейді К.С.Станиславский. Әрине, сахна заңдылықтың бір-бірінен ажырамайтындай бір адамның бойына бітетін абзал қасиет екенін және бөліп жарудың қажеттілігі жоқтығын сахна саңлақтары дәлелдей түсті. Сыртқы қозғалыс сымбаттылық пен сұлулық, іс-әрекет, ым-ишарасы т.б. әрекеттердің барлығы ішкі ой тебіренісінен өрбитін сырлы сезім сыртқы ірімдері екенін дәлелдеудің қажеттілігінен туады.

Әсем қимыл-актер шеберлігі мен сымбаттылық сипаты. Ол сахнадан «актер рухының тіршілігін» әсем үлгіде сомдау үшін қажет. Алайда, кәсіпқойлық өнерді мойындай қоймайтын кейіпкер әрдайым рухани тіршілік те болмайды. Кейіпкер – жандылық тумаынша рух тіршілігін бейнелейтін әсем қимыл үлгісін өз мәнісін жоғалтпайды. Сөйтіп, ол өз бетінше өмір сүріп, сезімге емес, сөзге ғана қызмет етеді. Ақиқатына келгенде әсем қимыл рөлінің аса маңызы зор. Әсемдік қимыл – әртістік шығармашылық сезімнің көркемдігін сомдайтын тұлға сымбаты.

Әлемдік театрлардың игілігіне айналған К.С.Станиславский жүйесі бойынша әр кезеңіне тоқталар болсақ, актерге қажетті қазыналармен мұндалайды. Сахнадағы актер шеберлігін шыңдай түсу үшін театр өнері саласының әр қилы ағымдарына баса назар аударған жөн. Ең әуелі Аллаһ берген талантпен оны әрі қарай дамыту үшін еңбектену шарты басты орында тұратыны бәрімізге белгілі. Осы бағытта актерды «кәсіпқойлық өнерге» баулу үшін таптаурындылықты жоғалтпай, сахна мен көрермен арасына кейіпкержандылық және кейіпкерсындылық талаптарды толық жеткізіп, сахнаның сәні мен сазын ажарландыра түсу керек.

Театр сахнасындағы актер шеберлігі жоғарғы деңгейге жетуі үшін ең әуелі театрдың ұжымдық өнер ордасы екенін естен шығармаған жөн. Көрерменге ой тастар көркем шығарманы сомдау барысында «адам жанының тіршілігі» мен «адам тәні тіршілігінің» бірлігін бөліп жармай, жарасымды жеткізе білу, осы арқылы сахнадағы қойылымның «саналылық пен санасыздық» айырмасын ашу үшін, киелі күш егерде мен ұсынылған тосын жағдайдан жол тауып шыға білуі шарт.

Сахнадағы актер шеберлігін дамытудың тағы бір тамаша жолы, ол қимыл-іс еркіндігі мен қимыл әрекетке арқау болған көкейкесті мақсат болып есептеледі. Өйткені, театр сахнасындағы актер қоғамдағы болып жатқан әр алуан жағдайларды бәрінен хабардар болу арқылы жақсылық пен жалғандық жалғасқан майдан алаңында өте білімді, әдепті, сезімтал бола білу талабынан да шығуы керек. Сезімтал актер ғана көрерменді баурай алады. Сезім – актер талантындағы ең таласты меженің биігі болып саналады. Сахнада бейнелейтін образға еліктемей, өзінің бітім болысымен, табиғилығымен ойнай біліп, сәтті жетістікке ие болатын да актер бар. Кәсіби актердің кездейсоқтыққа ұрынбауы, барлық спектакльдерде біркелкі болуы қажет. Өйткені, оның бойындағы барлық қимыл-әрекет бір жүйеге дағдыланып қалыптасқан. Актер күн сайын рөлге жаңа ырғақ, жаңа бояу қосып отыруы керек. Онсыз өсу, шыңдалу жоқ.

Шабыт актер талантындағы сахналық қабілетін іске асыру жолындағы биіктік деңгейін анықтайды. Зор қуаныш сыйлайтын шабытты ойын кез келген актердың арманы. Шығармашылық міндетіндегі табысты іске асырудағы әртісті баурап алатын шабыт оны күштеніп зорлаудан, қысылып-қымтырылудан босатады. Сахна төріндегі табыстың көзі еркіндік актер бойына барынша рахаттану сезімін егеді. Шабыт жағымды әсерлердің қайнар бұлағы.

«Шабыт» дегеніміз – бұл актерге қанат бітіретін көтеріңкі көңіл-күй», – деген театр, кино майталманы А.Әшімов зерделі сөзінде. Бұның салмағы зор. Шабыт жағдайы әртістің барлық шығармашылық күшін барынша жұмылдыра білуімен, айқын мақсаттануымен, рухани жағынан да, күш-қуат сипаты жағынан да белсенді көрінуімен өлшенеді. Шабыт дегеніміз – ықылас-ниеттің барлық физиологиялық аппараттар біріге отыра, ми қыртысы қызметінің жағдайын бір мақсатқа баратын және дайындайтын айрықша, ең жоғары,

барынша жетілген және ерекше түрінің көрінісі», – деген еді. Шабыт мидағы қағыс қалған, ұмытылған не санадан тыс көптеген әсерлердің, ойлардың, әсерленушіліктің салдарынан пайда болған дүниелерді оятып, оларды шығармашылық сұрыптау талқысына түсіруі осымен түсіндіріледі. Қазақ театрында да жан-жақты білімді де, биік мәдениетті мамандар даярлау жолындағы біздің алға қойған мақсаттарымыз актер өзінің шеберлігін шыңдау үшін шыншылдық, сыншылдық, білімқұмарлық, құштарлық қасиеттерін өткірлеуі тиіс. Ол өнер мәселелері жөнінде көп оқып ізденіп, сахна шығармашылығына қатысты дәрістерге, баяндамаларға, ғылыми мәжілістерге ынтымақтастықпен қатысуға міндетті.

Актер алдында екі күрделі міндет тұрады: образ жасау, яғни, басқа адам өмірін бастан өткеру және сол бір мезгілде көрермен алдында, сахнада өтетін психологиялық шығармашылықтың қиын жағдайын кәсіби деңгейде көтеріп, қызмет атқару. Өзінің жүріс-тұрысын сахналық еркіндік қалыпқа келтіру үшін актерге өмірді зерттеу керек, оны білу керек, адамның табиғи-биологиялық өмірінің заңдылықтарын түсінуі керек және де оларды сахналық-шығармашылық процесте қолдана білуі керек. Актерге қара күш үнемі керек болмаса да, ептілік, қағылезділік, жылдамдық, сенгіштік, икемділік, ырғақ, сезімталдығы ауадай қажет. Ол үшін актердың бойына бейімделу, жүріс техникасына назар аудару, сенімі берік болу керек.

Актер үшін заттың барлық саласы және қасиетінің ерекше мәні бар. Заттық жұмыс істеу – актер қимыл-қозғалысын тәрбиелеудегі ерекше кезеңнің бірі. Затпен жұмыс істеу сахналық көріністе пайыммен ойналған кезде актердің қиялын ұштап, тапқырлығын дамытады. Рөлдің жоспары бойынша енген затты шебер пайдалану дағдысын қалыптастырады, байыпты да дәлелді қимыл-қозғалыспен қылықты табуға септігін тигізеді.

Театр мұраты – көрермендер көңілін аулайтын сайқымазақ дүние тудыру емес, оларды тәлім-тәрбиеге баулитын, ізгілікке, әдептілікке тәрбиелейтін, еңбекке шабыттандыратын рухани қазынасы мол өнер туындысын сомдап шығару. Сондықтан да актер қоғамдық әдепті басшылыққа ұстай отырып, моральдық әдебі мен шығармашылық әдебін қатаң сақтауына, сол актерлық өнері арқылы көрерменге өнеге үлгі қалдыратын қабілетке ұштастыра алуы артық болмайды. Сахналық әрекетті тіршіліктің кілті деп біліп, саналық зейінмен тәрбиелеп, психологиялық қозғаушы күш ретінде сенім мен сезім шындығына ұластырып, қиял мен елестету арқылы тебіреніс зердесін оятып, тіл шеберлігі, сөз көркемдігін дамытып, сахналық қарым-қатынас өлшем-ырғағы һәм қисын мен сабақтастыққа жалғап, сахналық дәлелдеменің негізі болған көңіл-күйімен ажарландырып, актер шеберлігін дамытуға күш салған жөн.

Міне, жоғарыда айтылған барлық талаптар мен заңдылықтар актер бойында көрініс тапса, шеберліктің шыңдалғаны деп айту артық болмас еді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Әлемдік өнертану. Үш томдық, 1 том. Театр өнері. – Алматы: Өлке, 2008. – Б. 54.
2. Токпанов А. Құраст. К.Уәли, Е.Ералы, А.Құлбаев, П.Ауғанбаева. – Алматы: Өнер. 2005. – Б. 46.
3. Мәдениет журналы. Театр журналы. № 4,5. 2012. 2008.

Резюме

Г.Р.Байзакова, преподаватель колледжа

(Казахской национальной академии искусств им. Т.Жургенова)

Обучение сценического действия с сознательным вниманием, перерастание доверия и чувства, как психологические движущие силы, пробуждение впечатления с помощью воображения и фантазий, языковые навыки, развитие изящества языка, соединение сценического отношения и развитие актерского мастерства – вопросы актуальные по сей день. В статье рассматривается своеобразие актерской специальности в сцене театра для подготовки всесторонне образованных и высоко культурных специалистов из казахских мастеров искусства.

Ключевые слова: Театр, актер, сцена, искусство, образ, персонаж, жанр, коллектив, роль, вдохновение.

Summary

G.R.Bayzakova, *Teacher of college of Kazakh National Academy of Arts named after T.Zhurgenov*

The questions of training stage action with conscious attention, developing trust and feelings, as psychological driving forces, awakening of impression with imagination and fantasy, language skills, the developing the beauty of language, connection of stage relationships and the development of acting skills are relevant today.

This article discusses the peculiarity of the actor's profession in the theatre scene to prepare well-educated and well-bred specialists from the Kazakh cultural masters of art.

Key words: Theatre, actor, stage, art, image, character, genre, team, role, inspiration.

МРНТИ 18.71.91

А.Ш.Қожахметова, *п.ғ.к., доцент*
(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті)

ҚАЗАҚ ӘНДЕРІНІҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Ұсынылып отырған мақалада әншілік дауыс дағдыларын қалыптастыру мен ән шығармаларын айтқызу процесіндегі қазақ тілінің фонетикалық ерекшеліктері мен мүмкіндіктері талданып, оқу тәрбие жүйесінде қолдану жолдары қарастырылады. Адам, адам болып дүниеге келгеннен бастап, айналаны қоршаған табиғат құбылыстарын, жаңа ұғымдарды ана тілі арқылы түсіне бастайды. Бесік жырларынан бастап сан ғасырлар бойы дамытып келген қоғамдық, саяси-әлеуметтік, мәдени, рухани байлықтарды тіл арқылы игеріп, игілігіне айналдырады.

Түйін сөздер: фонетикалық тіл заңдылықтары, ән сөздерінің орфоэпиясы, әншілік дауыс тәрбиесі.

Халқымыздың өмір сүріп өткен тарихы әдет-ғұрып, салт-дәстүр арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып отырады. Жастайынан қиялыңды қияға өрлеткен қиял-ғажайып ертегілер, аңыз-әңгімелер, батырлар жырлары, шынайы махаббатты мұрат еткен әсерлі ғашықтық, лиро-эпикалық жырлар, шешендік сөздер, мақал-мәтелдер ана тілінде дүниеге келіп, ана тілінде жетеді. Ана тілінің күші мен құдіретін халық әуелден-ақ бағдарлап, түсіндіріп келді. Сондықтан да сөз өнерін бар өнердің басы деп санап, «Өнер алды – қызыл тіл», «Тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады» – деп орынды сөзге аса мән бергенін көрсетеді.

Сөйлеу мәдениеті – әр ұлттың мәдениетінің өзіндік маңызды құралы. Кейінгі жас ұрпақтың осындай игі қасиеттерін, тілдің фонетикалық ерекшеліктерін дұрыс өз мәнінде меңгеруін көптеген әдістер арқылы жүзеге асыру бүгінгі күннің талабы. Өз ана тілін қадір тұтып, құрметтей білуге тәрбиелеу осындай әдістердің бір элементі.

Ана тілі К. Ушинский айтқандай: «Адамның кір жуып, кіндік кескен жерінің, тауы мен найзағайы, сонымен қатар халықтың рухани өмірінің бүкіл тарихи көрінісі». Немесе, С.Торайғыров кезінде тілдің қадірін түсірген адамдарға «шүлдірлеп, шолжындап, жығылып-сүрініп жүруге болмайды, ана тілі қайнаған қанның, толғатқан көңілдің, лүпілдеген жүректің сығындысы, онда дәм де, мән де болу керек», – деп тілдің қадірін кетіргендерге бар ашу-ызасын білдірген еді.

Жалпы фонетика (гректің фоне – дыбыс деген мағынаны білдіретін сөзінен алынған) – тіл дыбыстарының жүйесін, жасалу мен ерекшеліктерін, әртүрлі сипаты мен бір-бірімен тіркесу заңдылықтарын зерттейтін тіл білімінің бір саласы.

Олай болса, музыкалық шығармалар орындау барысында (ән, романс, ария т.б.) қазақ тіліндегі төл дыбыстардың фонетикалық заңдылықтарын сақтап, дұрыс орындауды үйретуіміз қажет. Әншілік дауыс дағдыларын қазақ тілі фонетикасы негізінде қалыптастыру мақсатында біз қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне талдау жасап, оның сөз және ән айтудағы негізгі айырмашылықтары мен мүмкіндіктерін айқындау мақсаты көзделеді. Сөз және ән дауысты, дауыссыз дыбыстардың алмасуынан жасалатындықтан қазақ тілі фонетикасындағы төл дыбыстардың артикуляциялық-акустикалық қасиеттері мен тілдің тарихи қалыптасқан айтылу нормаларын зерттей отыра, әншілік дауыс дағдыларын қалыптастыруда қолданудың жолдары қарастырылып отыр.

Өмірде адамдар арасында сөйлеу дағдылары түрліше қалыптасқан – ұсақ сөйлеу, тамаққа қысып сөйлеу, ірі сөйлеу т.б. Оған адам бойындағы темперамент, мінез, интеллектуалдың даму дәрежесі т.б. қасиеттері әсер етеді. Халықтардың ұлттық дәрежедегі сөйлеу дағдыларының түр сипаты сол ұлттың тілінің фонетикалық құрылымына тәуелді болады. Кейбір халықтарда тілдің фонетикалық құрылымы әнге бейім келеді. Тілдің әуендік қасиетін фонетикалық-интонациялық құрылымы айқындайды. Еуропа тілдерінің ішінде италия тілі өте жұмсақ, әрі әндетуге ыңғайлы тіл болып саналады. Сол сияқты түркі тілдес халықтардың тілдері – қазақ, қырғыз, өзбек, қарақалпақ, әзірбайжан, татар тілдері поэзиялық әуенді тілдер қатарына жатады. Дегенмен, түркі тілдес халықтардың сөйлеу, әндету нақыштары, айту дәстүрлері бір-бірінен ерекше сипатта қалыптасқан болып келеді.

Қазақ тілі басқа ұлттардың тілімен салыстырғанда дауысты дыбыстарды қолдану жағынан алдыңғы қатарда тұрады. Ғалымдардың пайымдауынша тілдердің пайыздық көрсеткіші – фин тілінде 51%, италия тілінде 48%, қазақ тілінде 42,37%, орыс тілінде 42%, неміс тілінде 36%. Қазақ тілінде дауысты дыбыстардың қатысуы – ашық буынды сөздерде 55,92%, аралас буындыларда 44,1% [1]. Олай болса, қазақ тілі табиғатынан әуенді, жұмсақ тіл, оған дәлел дауысты дыбыстардың жиі қайталануы, ашық буындардың дауысты дыбыстардан құралатыны, ал дауыссыз дыбыстардың ішінде ұяң, ызың дыбыстардың басым болуы, тілді мейлінше жұмсартып, әнге бейімдеп тұрады. Әндетуге ыңғайлы дауысты және дауыссыз дыбыстардың 85%, [1] құрайды. Ендеше қазақ тілі дыбыстары арқылы әншілік дауысты тәрбиелеуде, қазақ әндерін айтқызуда қазақ тілі фонетикасында ешбір кедергі болуы мүмкін емес.

Академик Ф.Фортунатов «адам дауысының негізінде «а» дыбысы жатыр, «а» дыбысының акустикалық қасиеті әр ұлттың тілінде түрліше сипатта дыбысталады. Италиялықтар мен испандықтарда «а» дыбысы жоғары ашық айтылады. Қытай, корей, жапон тілдерінде «а» дыбысы өте жақын, алдыңғы тіске тірей, ауыз қуысының алдыңғы жағына бағыттала, мұрын қуысына қарай өте айтылғандықтан мұрын бояуы байқалады. Көбіне дауыстары жіңішке келеді. Түркі тілдес халықтарда «а» дыбысы жоғары айтылады, ал болғар, орыс, беларусь, украина халықтарының тілінде «а» дыбысы терең, қою айтылады», – деген тұжырымдар жасаған [2].

Осыған орай әр елдің әншілік өнерінің даму сатысында кейбір ерекшелікті аты шыққан әйгілі әншілерден байқауға болатын сияқты. Италияда әлемге әйгілі жоғары дауысты әншілердің басым болуы – Э.Карузо, М.Ланца, М.Монако т.б., орыстарда Ф.Шаляпин, И.Петров, И.Казловский, А.Лемешев, болғарларда ірі дауысты – Б.Христов, Н.Гяуров, қазақтарда дауыс үні алты қырдан асатын биік дауысты әншілер – Ә.Қашаубаев, Ғ.Құрманғалиев, Б.Досымжанов, Ә.Үмбетбаев, Ә.Дінішев және т.б. мысал бола алады.

Ән сөзден кейін туындаған дыбыстық қатынас жүйесі. Өткен замандағы ақындар, жыршылар, өлеңшілер сөз интонациясын әндете айту арқылы байытқан. Тапқтап айтуды соза әндетіп жырға, эпосқа, өлеңдерге сән берген, уақиға желісін эмоциялық көркемдей бейнелеп, тыңдаушыны еліктірген. Әндеткенде сөздің айту мүмкіндігі кеңиді. Ән сөз

интонациясының негізінде қалыптасады. Сөздің фонетикалық құрылымы әуен мен сөзді байланыстырып әндетуге жол ашады.

Фонетикалық жолмен әншілік дауыс дағдыларын қалыптастыру үшін дыбыстардың акустикалық жасалу жолдарын, тіл дыбыстарының артикуляциялық жасалу жолдарын, тіл дыбыстарының акустикалық қасиеттерін меңгеру қажет (сурет 2). Біздің бұл ғылыми тұрғыдан жасалып отырған ізденістеріміз болашақ ұстаздарды қазақ тілі фонетикасы арқылы тәрбиелеуге ынталандыру мақсатын көздейді.

Қазақ тіліндегі көптеген сөздер халықтың бұрыннан келе жатқан айту дәстүріне, айту машығына айналған сөздер, жазылу мен айтылу арасындағы сәйкестік келмейтін құбылыстарға айналған. Дыбыстық өзгерістер – фонетикалық құбылыстар тіл білімінде түрліше атауға ие болған. Олар: протеза, эпентеза, редукция, элизия, апакопа, ассимиляция, сингармонизм деп аталады. Сөздердің жазылуы мен айтылуы арасындағы өзгешеліктердің ән өнеріне тәрбиелеудегі ән сөздерін дұрыс әндетіп айтуға үйрету үшін маңызы ерекше. Қазақ тіліндегі дыбыстық өзгерістерді жете білмегендіктен әншілер қазақ әндерінің сөздерін дұрыс айтпай, қалай жазылса, солай дыбыстап айтып көптеген қателіктер жібереді. Әнді әртүрлі жастағы адамдар тыңдайды, әсіресе қазақ тілін түрлі деңгейде игерген тыңдаушы жастарға тілдің дұрыс айтылуын ән арқылы насихаттау, біріншіден, азаматтық парыз деп есептесек, екіншіден кәсіби деңгейі жоғары музыка мұғалімдерін тәрбиелеудегі оқу-тәрбие ісінің басты мақсаттарының бірі болып табылады.

Қазақ тілі дыбыстарының жасалу жолдары мен сөздердің айтылу заңдылықтарын зерттеу, талдау кезінде көптеген ерекшеліктері аңғарылды. Тілдің айтылуын жеңілдету үшін ән сөздерін бір-бірімен үйлестіру үшін сөз құрамындағы дыбыстар өзгеріске ұшырап отырады. «Дауысты дыбыста болатын сапалық өзгерістерге (құбылыстарға) мыналар жатады: элизия, редукция, протеза», сингармонизм – дауыстылардың үндесуі болып есептелсе, ассимиляция негізінде дауыссыз дыбыстардың үндесуі болып саналады [1,2,3]. Қазақ тілі фонетикасы құбылыстарының бірі – протеза. Ән сөздерін дұрыс жеткізуде протеза ерекше маңызды дыбысталу өзгерісін енгізеді. Протеза болатын негізінен қысаң дауыстылар. Егер сөздер үнді дауыссыз дыбыстардан «р», «л» басталса, протеза «ұ», «ү», «і», «ы» дыбыстары арқылы жасалады (ру - ұру, лайық - ылайық). Халық әні «Қызыл бидай» сөздерінің «лайық» сөзі протезаға ұшырап «Бидайыққа ылайық сүйгөн сәулем...» сөздері лирикалық көңіл-күйде әндетілсе, Мәдидің «Қаракесек» әніндегі «сұрасаң руымды қаракесек...» деп келетін «руымды» сөзі протезаға ұшырап, өзгеріске еніп «Сұрасаң ұруымды қаракесек...» түрінде жігерлі сезіммен әндетіледі. Сол сияқты Ақан серінің «Балқадиша» әніндегі сөздер «рұқсат бізден сізге ахахау бар Хадиша...» әндеткенде «рұқсат» сөзі протезе жасалуына байланысты еркін әндетуге мүмкіндік алады, яғни «ұрұқсат бізден сізге ахахау бар Хадиша...» түрінде тіл заңдылықтарына байланысты өзгеріске түсе әндетілетіні айқындалды.

Әр тілдің өзіне тән дыбысталу заңдылықтары бар. Бұл заңдылықтар ғасырлар бойы қалыптасқан дыбысталу физиологиясына бағынады. Бұл фонетикалық құбылыстар бүкіл түркі тілдеріне тән күшті тіл заңдылығы – сингармонизм деп аталады. Сингармонизмнің басты қасиеті ерін үндестігін сақтау. «Ғалым тюрколог В. Радлов өзінің «Фонетикасында» ерін үндестігін ертеден келе жатқан категория деп есептейді. Түркі тілінің ертедегі жазу нұсқаларын айырықша зерттеген кеңес ғалымы С. Малов «Орхон жазуындағы ескерткіштер» еңбегінде түркі сөздерін латын транскрипциясымен жазғанда бас буындағы ерін дауыстыларының ауанымен кейінгі бір-екі буындардағы дауыстыларды да ерін дауыстысы етіп жазуы – үлкен көңіл бөлерлік мәселе» [3]. «Қазіргі қазақ тілінде ерін үндестігі алғашқы буындарда айтарлықтай сақталғанмен, кейінгі буындарда айтылмай жүр. Егер бірінші буында еріндік дауыстылар «о, ө, ү, ұ» келіп, екінші буында езулік «е, ы, і» әріптері жазылса, онда езулік дыбыстар сөзсіз еріндік болып дыбыстала айтылады», – деп тұжырымдайды тіл мамандары [1,2,3,4].

Ерін үндестігі сөз жүйесінде айтарлықтай сақталмағанмен ән сөздерінде жақсы сақталады. Өншілік дауыс тәрбиесінде бірыңғай дауыс бояуын сақтау мақсатында ерін үндестігін құрайтын дыбыстар «о, ө, ү, ұ», езулік «е, ы, і» дыбыстарын екінші буында «о, ө, ү, ұ» түріне өзгертеді. Егер сөз бірнеше, яғни үш-төрт буыннан құралса, ән әуенінде үш-төрт буын бойы сақталады. Мұндай ерекшеліктер өншілердің төменгі дауыстарына тән қасиет. Атап айтқанда төменгі дауыстар – бас, баритон, альт, меццо-сопрано ән шығармаларының аяғында немесе төмен дыбыстарда ерін үндестігін сақтайды. Ерін үндестігі дауыс бояуын (тембрін) біркелкі әндетуге де қолайлы, әрі артикуляция тазалығына ықпалын тигізеді. Қазақ тілі фонетикасының заңдылығында ерекше орын алатын дыбыстық өзгеріс – аккомодия (бейімделу). Дауысты дыбыстар бір-біріне көрші тұрып, ықпал етіп бейімделіп тұрады. Айталық, дауыстылар дауыссыздарға басым күштілік жасап, өзіне бейімдеп тұрады (ақ ешкі – ағешкі). Сөздің соңғы дыбысы дауысты болса, оған жалғанатын қосымша дауыссыз болады. «Қ, қ» морфемалары дауысты дыбыстармен қатар тұра алмай ұяңданып «ғ, г» болады (көк ала-көгала), (ақ ерке-ағерке). Түбір соңындағы қатаң «қ, к, п» дауыссыз қосымша жалғанғанда «ғ, г, б» болып ұяңданады (көп еді-көбеді, көп болды-көпполды), түбір қатаң «п» дыбысына бітсе, ал «ып, іп» жұрнағы жалғанған кезде «ұ» дыбысына айналады (шауып-шауұп, жауып-жауұп),

Қазақ тілі фонетикасының заңдылығында ерекше орын алатын дыбыстық өзгеріс – аккомодия (бейімделу). Дауысты дыбыстар бір-біріне көрші тұрып ықпал етіп бейімделіп тұрады. Айталық, дауыстылар дауыссыздарға басым күштілік жасап, өзіне бейімдеп тұрады (ақ ешкі – ағешкі). Сөздің соңғы дыбысы дауысты болса, оған жалғанатын қосымша дауыссыз болады. «Қ, қ» морфемалары дауысты дыбыстармен қатар тұра алмай ұяңданып «ғ, г» болады (көк ала-көгала, ақ ерке-ағерке). Түбір соңындағы қатаң «қ, к, п» дауыссыз қосымша жалғанғанда «ғ, г, б» болып ұяңдалады (көп еді – көбеді, көп болды – көпполды), түбір қатаң «п» дыбысына бітсе, оған «ып, іп» жұрнағы жалғанған кезде «ұ» дыбысына айналады (шауып-шауұп, жауып – жауұп).

Келесі ассимиляция заңдылығы – көрші дауыссыз дыбыстардың акустикалық-артикуляциялық жағынан бір-біріне ұқсауы, бейімделуі, өзара тіл табысуы. Халық әндерінде кездесетін сөздер «жаз шықты – жашшықты», «айқабақ – айғабақ» әндетуде де қолайлы, әрі артикуляция тазалығына ықпалын тигізеді.

Қазақ тілінің фонетикалық заңдылығы – редукция құбылысы. Редукция құбылысы дауысты дыбыстарға байланысты жасалатын заңдылық. Сөз ішінде дауысты дыбыстың көмескіленуі. Редукцияға ұшырайтындар қысқ дауысты дыбыстар (жауып – жауұп, құдірет – құдүрет, ауылым – аулым). Ән сөздері әуенінің ырғағына, өлшемдеріне, екпініне байланысты бірде көмескіленіп түсіп қалып, бірде ән сөздерінде айқын айтылады. Егер редукцияланатын сөзге музыкалық дыбыс келсе, дауысты дыбыс көмескіленбей, сөздегі басқа дыбыстар сияқты тең дәрежеде анық айтылады. Мысалы: «а –уы –лым-ның» төрт буынға музыкалық дыбыс әндетілсе, «ау – лым» екі буындыға музыкалық екі дыбысқа қысқа әндетіліп редукцияға ұшырап тұр, түбір сөз «ауыл» музыкалық дыбыстарға тәуелді болып өзгерістермен әндетіледі.

Келесі құбылыс элизия (ығыстыру), яғни көрші сөздегі қатар келген екі дауыстының бірі түсіп қалуы. Элизия ән сөздерінде өте жиі кездесетін құбылыс. Элизия жасауға әннің өлшемі, орындалу екпіні өте қатты әсер етеді. Әсіресе жүрдек орындалатын лирикалық әндердің сөздері элизияға көп ұшырайды. Халық ән сөздерінде жиі кездесетін «айта алмаған – айталмаған», «көк ала – көгала», «айта алмаған – айталмаған» сөздердегі дауысты дыбыстардың бірі түсіп қалады.

Тіл құбылысы – анакопа. Анакопа – шолтию деген мағынаны білдіреді, атап айтқанда сөздер мазмұмын жоғалтпай қысқарып қала береді. Ән әуенінде анакопа сөз соңында шұғыл (эксплозив) үнсіз дыбыс «д» кездескенде «т» дыбысына ауысып, «қонады – қанат, болады – болат» түріне айналады.

Әншілік дауыс дағдыларын қалыптастыруда дыбыс пен сөз бір-бірімен тығыз байланыста қарым-қатынас жасайды. Дыбыстардың сөз позициясында айтылу ерекшеліктері мен дыбыстардың ән позициясында айтылуы едеуір алшақтық, айырмашылық бары сөзсіз. Сөздің дыбыстық құрамы мен айтылуы сөйлеу мүшелеріне айтарлықтай өзгеріс ендірмейді, яғни тыныштық қалыптан еш өзгеріссіз айтыла береді. Ән сөздерінің әуені бірде шарықтап жоғары самғаса, бірде құздан құлап төмендейді, бірде қатты айқайға салса, бірде нәзік сезімді шертеді, олай болса ән сөздерінің дыбысталу құрамында дауыстың биіктік қасиеті, динамикалық күші болатынын айқындайды. Әншінің әсем даусы тыңдаушыны еліктіріп, әсем сезімге бөлейді, бұл ән сөзінің дыбыстық бояуы, яғни дыбыс бояуын қалыптастырып тұрған әсем діріл – вибрациясы. Ән сөздерінің айтылу қасиеті ән әуенінің биіктігіне, күшіне, дауыс бояуына тәуелді болады. Сондықтан ән сөздерін айтқанда ауыз қуысында ерекше жағдай әншілік дауыстың дыбыстау позициясы жасалады. Әрбір ән белгілі бір тональдік биіктікте айтылады. Ол үшін ауыз қуысында осы биіктікке сай кеңістік жасалады, дыбыс биіктігін ұстап күш беретін ерекше дем мөлшері жұмсалады. Ән сөздерінің дыбысталуы екі октаваны қамтып, дем көлемі ән әуеніне байланысты көбірек алынады немесе дем тез алынып, ән әуенінің созылықтылығына байланысты ұзақ шығарылады. Сөз дыбыстары айтылар ойдың мағынасын көңіл-күйге байланысты қатты не ақырын айтылады, әсерленіп, негізгі тон биіктігі шағын болады. Сөз дыбыстарын айтқанда көмей дауыс қарқынына қарай бірде жоғары, бірде төмен жылжып құбылып тұрса, ән сөздерін айтқанда дауыс түріне орай көмей бір қалыпты деңгейді сақтап сақтап тұратыны ғылыми тұрғыда айқындалған [1,2,3,4]. Ғалымдар жасаған тәжірибелерден біз сөз дыбыстарында обертоңдар аз болады, ал ән сөздерінің дыбыстарында обертоңдар құрамы өте көп болатынын, ал дыбыстар бас және кеуде бөліктерде жаңғырып, күміс сыңғыр, қою бояулар түзейтінін іс жүзінде көз жеткізілді.

Ауыз қуысында сөз дауысты, дауыссыз дыбыстардың алмасуынан құралады. Дауысты дыбыстар көмейде жасалып ауыз қуысында еркін шығады. Дауыссыз дыбыстар ауыз қуысында түрлі кедергілерден жасалады, ал үнсіз дауыссыздар салдырдан жасалады және көмей қатыспайды. Үнді, ызың дауыссыз дыбыстарды айтқанда ауыз қуысында кедергілермен бірге көмей қатысып үн шығарады. Дауысты, дауыссыз дыбыстар артикуляциялық, акустикалық жасалуы дем күші мен көлеміне байланысты болады. Дауысты, дауыссыз дыбыстардың әртүрлі динамикалық деңгейде айтылуы артикуляция мүшелері мен дем күшіне қатысты өзгеріп отырады. Айталық қатаң дауыссыздар: «қ,к,т,п» үшін дыбыс бастамасы қатаң басталып, дем күші көбірек жұмсалады. Үнді, ұяң дыбыстарына: «л,м,з,д,ж,р» дыбыс бастамасы жұмсақ басталып, дем аз мөлшерде жұмсалады. Дауысты дыбыстардың айтылу күші әртүрлі болады. Ең қатты айтылатын «а» дыбысына күш аз жұмсалады, өйткені «а» дыбысына ауыз кең ашылып, дыбыс еркін шығады. Ал «и, у» дыбыстарына дем күші көп жұмсалады, өйткені бұл дыбыстардың табиғи айтылуы бәсең және жіңішке дыбыстар. «И, у» дыбыстарына жұмсалатын дем күші негізінен дауыс сіңірлеріне түседі, бірақ дауыс сіңірлерінің үстіңгі және астыңғы қарама-қарсы дем қысымы (бұл күшті өзіне алып дауыс сіңірлерінің жұмысын жеңілдетіп, әртүрлі қаттылықта айтылатын дыбыстардың динамикасын реттеп, біркелкі деңгейде ұстауға мүмкіндік береді. Дауыстың эмоциялық көңіл-күй білдіруі, күші, бояуы дауысты дыбыстар арқылы жасалады, ал сөздің анық, таза айтылуын дауыссыз дыбыстар арқылы атқарылады. Ән өнерінде дауыстың созыла әндетілуіне тек дауысты дыбыстар ғана қатысады, дауыссыз дыбыстар тез айтылып, ән әуеніне кедергі келтірмеуге бағытталады. Әншілік дауыс тәрбиесінде дауысты, дауыссыз дыбыстар ән әуенін бұзбай әсерлеп, керісінше байыта түседі.

Ұлы актер К.Станиславский: «дауысты дыбыстар – өзен, дауыссыз дыбыстар – өзен арнасы. Сөз тазалығы жоқ жайылма әндер – арнасыз өзен, әрі қарай – батпаққа батып сөздер жоғалып жатады», – деген [5].

Сөз артикуляциясы мен ән артикуляциясы жасалуының арасында айтарлықтай айырмашылық бар. Негізгі айырмашылық көмейдің атқаратын қызметіне байланысты. Сөз жүйесінде көмей мен артикуляция мүшелері тығыз байланысып қызмет жасайды, ал әншілік

дауысты дамытуда көмей қызметі артикуляция мүшелеріне тәуелді болмайды. Көмей ән айтқанда дауыс түріне сай белгілі бір деңгейде тұрақтанып, ерекше қызмет атқарады. Дауыс сіңірлерінде шыққан ән дыбысы жаңғырықтарда жоғары және төменгі обертондармен үдетіліп, тұрақты әсем дірілі (вибрато) бар біркелкі дауыс бояуын құрайды. Ән артикуляциясы сөз артикуляциясына қарағанда ірі айтылып, ауыз қуысының кеңеюінен дауыс диапозоны кең, үні басым шығады. Сөз жүйесі нақтылы ойды білдіру үшін түрлі интонацияда, жылдамдықта айтылып, белгілі бір көңіл-күйді білдіреді. Сазгерлер сөздің бұл қасиетін вокалдық музыкада речитатив түрінде қолданады. Речитативке белгілі бір жылдамдықпен ырғақ-өлшемде шығарманың мазмұнына байланысты сөз тіркестерін айту жатады. Речитативтік стильде қазақ ән өнерінде терме, желдірме айту жатады.

Сонымен жоғарыда зерттеліп, талданған қазақ тілінің фонетикалық ерекшеліктерін оқу-тәрбие жүйесіндегі болашақ музыка мұғалімдерінің әншілік дауыс дағдыларын меңгерудегі тигізетін ықпалының мол екені айқындалды. Музыка мамандарының әншілік дауыс дағдыларын қазақ тілі фонетикалық ерекшеліктері арқылы тәрбиелеу, ұлттық ән мәдениетінің қоғамдағы эстетикалық-тәрбиелік мәнін, философиялық терең мағынасын, педагогикалық мүмкіндіктерін тануға жол ашады деген ойдамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Дүйсенбаева М. Қазақ әдеби тілі орфоэпиясының кейбір мәселелері. – Алматы: Мектеп, 1973. – Б. 52.
2. Жунисбеков А. Гласные казахского языка. – Алма-ата, 1979. – С.48.
3. Сыздыкова Р. Сөз сазы. – Алматы, 1983. – Б. 75.
4. Мырзабеков С. Қазақ тілінің фонетикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – Б. 65.
5. Аралбаев Ж.А., Жунисбеков А. Об ударении в казахском языке //Известия АН КазССР №6. – Алматы, 1968.
6. Морозов В. Тайны вокальной речи. – Л. Наука, 1967.
7. Станиславский К. Работа актера над собой. Собр. Соч. Т. – М., 1965. – С. 28.
8. Татубаев С. Тайны звука. – Алматы: Жалын, 1978. – Б. 26.
9. Татубаев С., Аралбаев Ж. Статистический метод исследования фонетического состава казахского языка //Вестник АН КазССР №4. – Алматы, 1966. – Б. 78.

Резюме

Фонетические особенности казахских песен

Кожакхметова А.Ш., к.п.н.,

(г. Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)

Данная статья рассматривает фонетические особенности казахского языка в вокальных произведениях в процессе воспитания певческого голоса

Ключевые слова: фонетика казахского языка, орфоэпия казахских песен, воспитания голоса.

Summary

Phonetic signatures of Kazakh songs.

Kozhakhmetova A., ass. professor, Candidate of Pedagogical Sciences,
(Kazakh State Women's Teachers' Training University)

This article researches specific phonetic features of Kazakh songs in application to singer's voice training.

Keywords: kazakh language phonetics, voice training, orphoepy of kazakh songs, singing voice and it's practical cultivation.

МРНТИ 18.07.23

Р.Б. Мизанбаев, п.ғ.к., профессор

(Алматы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті)

АБАЙ ЖӘНЕ ӨНЕР

Аңдатпа

Мақалада ұлы Абайдың өлеңдері мен қара сөздеріндегі өнерге қатысты мәселелер сурет өнерімен ұштастырыла отырып қарастырылады және жалпы өнердегі шығармашылық мәселелер туралы баяндалады. «Өнер алды – қызыл тіл» өнерпаз қауымның дәстүрлі ережесі. Қазақтың ән-күйге әуестігі де, оны жанындай жақсы көріп, дамытуы да оның тарихи ерекшеліктеріне байланысты болған. Оның танымдық маңызы мен тәрбиелік мәні өзара тығыз байланысты. Өйткені өнер белгілі бір өмір шындығын тиімді көркемдік әдістерімен таныту арқылы адамның сезімдері мен ақылына әсер етеді. Өз заманының озық туған дарынды ақыны Абай өлең жолдарында адамгершілікті, ақыл-ойлы, парасатты адами мәселелерді арқау еткен. Абай өлеңдерінде өмірдің қандай да бір жағдайы болмасын, адам болып қалу жағын, парасатты тұстарын, адами істерге алып баратын даңғыл жолдарды көрсетеді және де соған жетелейді. Біз осы мақалада ұлы Абайдың қара сөздері мен өлеңдерін бұрмалап сурет өнеріне алып келуді көздеуден аулақпыз. Ал ақиқатында оның әрбір өлеңінде тазалықты, адами биік сананы, адамгершілікті, істеген жұмысына үлкен жауапкершілікпен қарауды әрбір оқырманға парызы ретінде қоя білуінде.

Түйін сөздер: тұлға, өнер, сурет, графика, ғылым, кескіндеме.

Абай Құнанбаев – қазақтың ұлы ақыны және данышпан ойшылы. Өз заманының озық туған интеллектуалды тұлғасы. Өз өлеңдерінде адамгершілікті, адами мәселелерді арқау еткен Абай сөз өнерінің күштілігіне сене отырып, адам санасына бірден-бір ықпал ететін құрал есебінде қабылдап, өлең өрнектері арқылы жалпы халыққа өз ойын әсерлі де мәнді етіп жеткізе білген ұлы ақын. Қандай да бір оқиғаны, көзі көрген озбырлық, надандық жайттарды жүрегінің түбінен қозғай отырып жырлаған ол «Жүрегім нені сезесің?» өлеңінде былай дейді:

«Жүрегім нені сезесің?
Сенен басқа жан жоқ па?
Дүниені, көңілім, кезесің
Тиянақ жоқ па, қой тоқта!
Сезгеніңді сездіріп,
Жете алмадың ортаққа.
Тірі жаннан бездіріп,
Апарасың қай жаққа?...» [1. 7].

Жалпы, өнер дегенімізді сурет немесе қолөнер туындысы деп қарамауымыз керек. Өнердің ауқымы өте үлкен. Кескіндеме, мүсін, графика, көркем әдебиет, театр, кино өнері өмір құбылыстарын тікелей бейнелесе, музыка, би, сәулет өнері оларды суреткердің ішкі идеялық-сезімдік толғаныстары арқылы береді. Сөздің кең мағынасындағы өнер ұғымына, технологиялық және эстетикалық жағынан асқан шеберлікпен орындалатын адамның практикалық қызметінің барлық түрлері жатады. Өндіргіш күштер мен өндірістік қатынастардың даму дәрежесі мен деңгейі тікелей болмаса да, жанама түрде өнер дамуына зор ықпал жасаған. Қоғамдық өндіріс сипаты мен күнкөріс қамының ерекшеліктеріне байланысты әр халықта өнердің әртүрлі салалары дамыған. Мысалы, бұрынғы кезде қазақ халқында сөз өнері ерекше дамыды. Соның нәтижесінде шешендік сөздер, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, лирикалық жырлар сияқты ауыз әдебиетінің алуан түрлі жанрлары қалыптасты. «Өнер алды – қызыл тіл» өнерпаз қауымның дәстүрлі ережесіне айналды. Қазақтың ән-күйге әуестігі де, оны жанындай жақсы көріп, ерекше дамытқаны да оның осындай тарихи

ерекшеліктеріне байланысты. Өнердің танымдық маңызы мен адамдарға тигізетін идеялық-тәрбиелік ықпалы оның басты эстетикалық қызметі арқылы көрінеді. Оның танымдық маңызы мен тәрбиелік мәні өзара тығыз байланысты, оларды бір-бірінен бөліп қарауға болмайды. Өйткені өнер белгілі бір өмір шындығын тиімді көркемдік әдістерімен таныту арқылы адамның сезімдері мен ақылына әсер етеді. Жақсыға сүйіндіреді, жаманнан безіндіреді, әділетсіздікке зығырды қайнатады т.б. [2. 503]. Бұл көп дүниенің басын қосатын адамның жанынан туатын көптеген мамандықтардың жиынтығы. Соның бірі сөз өнері. Ұлы Абай сөз өнері, өлең өнерінің, философия өнерінің, адами қасиеттілік өнерінің маэстрасы. Бұл өлеңнің екінші жағы суретшілік шығармашылық маңызы жоғары. «Дүниені, көңілім, кезесің» деген шумақ тура суретшілерге арналған тәрізді.

Суретші жаңа бір туындыны алып келуі үшін жүкті келіншектің кейпіне енетіні анық. Толғақ келгенше ол қияли дүниелерді бастан кешеді. Себебі, тиянақты ой жиынтығын беретін композицияның шешімін тапқанша, ол жанын қоярға жер таппай біршама қиналатыны рас. Осы тұста Абай суретші ретінде композицияның шешімін іздеу үстіндегі толғанысты аңғартады.

Сурет, живопись өнерлерінде ақыл мен еңбектің алатын орны ерекше. Олай дейтініміз, кез келген мамандыққа қол жеткізу үшін қаншама еңбек ету керек, тер төгу қажет. Бұл қағида әсіресе өнер мамандығына аса қажет. Кезінде Еуропаның белгілі скрипкашысы былай деген екен: «Егер де мен бір күн аспабымда ойнасам, бұл жағдайды өзім сезем, ал екі күн ойнасам – достарым сезеді, ал үш күн ойнасам – онда сахна сезіп қояды».

Мұндай қағида суретші мамандығында да ауадай қажет. Күнделікті тәжірибе жүргізіп отырған маманның, біріншіден, қолы жаттығады, екіншіден, көз қапері дамиды, үшіншіден, ақыл-ойы тереңдей түседі. Осы тұста ұлы Абай былай дейді:

«Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап,
 Өуре етеді ішіне кулық сақтап.
 Өзіңе сен, өзіңді алып шығар,
 Еңбегің мен ақылың екі жақтап ...» [1.8].

Жалпы, біз, қазақ, мақтағанды жақсы көреміз, біреу әдейі көзбе-көз шын ба, өтірік пе мақтап жіберсе, танауымыз көкке жеткендей «мен» керемет екенмін деп ойлаймыз. Шындығына келгенде, Абайдың алғашқы екі тармағына назар аударсақ, көп мәселені түсінген болар едік.

Екінші мәселе, ақылға келер болсақ, ол не деген сөз – біріншіден, тарихыңды біл, білімді бол деген сөз. Өз ұлтыңның тарихын білмесең, сен кімсің, қайдан пайда болдың, өз ұлтыңның дәстүр-салтын сақтамасаң, қазақи нанымдылықты бойыңа сіңірмесең, ғасырдан-ғасырларға жалғасып келе жатқан мақал-мәтелдермен сусындамасаң, өз мамандығың туралы жаңа ғылыми әдебиеттерді оқымасаң, технологияларды меңгермесең, онда ақыл да келмейтіні рас. Осы тұста өткендегі бір оқиғаны келтіруге болады. Қазақстан Республикасы Суретшілер Одағы Қазақ хандығының 550 жылдығы құрметіне республикалық көрме ұйымдастырды. Бұл жерде Одаққа, оның жүздеген мүшелеріне кінә артуға болмас. Дегенмен де, өз Отанының өткен ғасырлардағы тарихына байланысты мәселелерді ескермеу – қазақи болмысты, тұрмыс-салтымызды білмеумен тең.

Бұл жерде айтайын деп отырғанымыз, бір суретшінің еңбегін қабылдау, іріктеу комиссиясы «тақырыпқа сай емес» деп қабылдамай қойса, одан қала берсе, кескіндемені шаржбен шатастыруы барып тұрған өрескелдік деуге болады. Бұны бір жағы десек, екінші жағы, ерте замандағы қазақ өнерінен мүлдем хабарсыз жандар екенін көрсетеді, яғни тарихты оқымаған, білімдері таяз жандар. Бүгінгі күнді сараптау, болашақты болжау үшін, біз өткендегі өмірді, болған тарихи жағдайларды білуіміз шарт. Тарихымызды білмеу, бұл мәңгүрттікті білдіреді. Біздің бір байқағанымыз, Абай дәуіріндегі жағдайлар бүгінгі заманнан да кездеседі. Олар: өзімшілдік, таныстарын тарту, «ұнамайтын» адамдардың аяғынан шалу, шындықты мойындамау, т.с.с.

Жазушы Дулат Исабеков бірде теледидарға берген сұқбатында былай деген еді: «Абайдың өз дәуіріндегі білімсіздікті, санасыздықты, надандықты айтып, жазып кеткен өлеңдері мен қара сөздері бүгінгі күнде де өзекті екенін дәлелдеп отыр. Тұрмысымыз өзгергенімен, әлі де санамыз Абай дәуірінде қалып отыр», – деген болатын. Жоғарыда айтылған дерек осының дәлелі болса керек.

Живопись өнері, қандай да бір жанр болмасын, адамзат баласын тәрбиеге, эстетикалық танымдылыққа шақырады. Табиғаттың қай мезгілі болмасын барлығын да тамаша тартымдылықпен қабылдаймыз.

Суретші-живописшінің мақсаты, жай көзге бағаланбайтын, байқалмайтын табиғат сәттерін кенеп бетіне түсіру. Яғни, ол көріністің өзінде де адам баласына әсер ететін үлкен құбылыс жатыр. Біріншіден, суретшінің байқағыштығы, екіншіден, сол табиғат көрінісін биік деңгейде шеберлікпен жаза білуінде. Өнер әлеміндегі кез келген шығармашылықпен айналысатын тұлға, ол акын болсын, жазушы, суретші, мүсінші, әнші, күйші болсын биік деңгейде этика, эстетикаға сай, өзінше ерекшелігі бар дүниені туғызса, ол еңбектің өмірі ұзақ болары анық.

Осы тұста Абай табиғаттағы көркемдікті өте нәзік сезініп, мына өлеңінде шебер бейнелей білген:

«Күн – күйеуі, жер – қалыңдық сағынысты,
Құмары екеуінің сондай күшті...
Күн күйеуін жер көксеп ала қыстай,
Біреуіне біреуі қосылыспай.
Көңілі күн лебіне тойғаннан соң,
Жер толысып түрленер тоты құстай... [1.18]».

Дүниедегі кез келген құбылыс тікелей ғылыммен байланысты. Соның ішінде живопись өнері де. Италияның ұлы суретші-данышпаны Леонардо Да Винчи көп жылдар бойы суретпен айналысқан, ол былай деген: «Живопись – бұл ғылым». Бұл айтқан сөзі шындық. Ғылыммен байланыстыра туғызған шығармада өтірік, жалған көрініс болмайды, болуы да мүмкін емес. Кенеп бетіндегі түстер теориясы, көлеңке теориясы, кеңістіктегі қысқару теориясы, көлем, бейне түсі, олардың бір-бірімен қатынасы, масштаб, колорит т.б. – осылардың барлығы ғылымға арқа сүйейді.

Ұлы Абай осы тұста қара сөзінде былай дейді: «...Ғылымды үйренгенде, ақиқатты білу мақсатымен үйрену керек, білімді біреумен керісіп, біреуді күндеу үшін пайдаланба... адамның білім-ғылымды көбейтуге екі қаруы бар, біріншісі – ойлану, пікір алысу, екіншісі – барлық күшті жұмсау, тырысу, алған білімін сақтау, қорғау...» [3.13] (отыз екінші сөзі).

Абайдың осы қара сөздерінен нені түсінуге болады, яғни живопиське келетін болсақ, онда ғылымды жүйелі, жоспарлы түрде жүргізу біріншіден, екіншіден, ғылымды өмір талабымен ұштастыра білуге кеңес берген. Қорыта келе, Абай шығармалары, әсіресе поэзиясы, жалпы қазақ елі емес, бүкіл дүние жүзі халықтарына берері мол рухани азық. Мейлі сен білімді бол, өнер қайраткері бол, болмаса жәй шаруа иесі бол, міндетті түрде Абайға қайта оралып, іздеген мәселеңнің жауабын ұлы Абайдан табасың. Абай өлеңдерінде өмірдің қандай да бір жағдайы болмасын, адам болып қалу жағын, парасатты тұстарын, адами істерге алып баратын даңғыл жолдарды көрсетеді және де соған жетелейді. Біз осы мақалада ұлы Абайдың қара сөздері мен өлеңдерін бұрмалап сурет өнеріне алып келуді көздеуден аулақпыз. Шындығына келер болсақ, Абайдың әрбір өлеңінде қандай сала болмасын тазалықты, адами биік сананы, адамгершілікті, істеген жұмысына үлкен жауапкершілікпен қарауды нақты түрде әрбір оқырманға парызы ретінде қоя білуінде. Сондықтан да Абай поэзиясы мен қара сөздері адамзат өмірінде мәңгі жасай бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Абай айтады. – Алматы: Ұлағат баспасы, 2011. – Б. 7-18.
2. Қазақ мәдениеті. – Алматы, 2005. – 503 б.

3. Абай шығармаларының екі томдық жинағы. – Алматы: Жазушы, 1995. – Б.13.

Резюме

Абай и искусство

Р.Б. Мизанбаев, к.п.н., профессор

(г. Алматы, КазНПУ им. Абая)

В статье рассматриваются проблемы связи песен и слова назидания великого Абая с искусством, живописью и вообще творчество во всем искусстве. Творчество казахского народа связано с песней, народными мелодиями и историческими особенностями их бытия. Его познавательное значение и место воспитания поколения взаимосвязаны, потому что искусство влияет на человеческие чувства своим изображением с помощью изобразительного искусства правду жизни. Великий поэт своего времени Абай в своих песнях выражал общечеловеческие достоинства. Абай в своих песнях проповедовал человечность, какой бы в трудной ситуации не оказался человек, он не должен терять общечеловеческие достоинства. Мы в этой статье далеки от придания слова назидания и песням Абая статус искусства живописи. Мы хотели установить связь между песнями и словами назидания Абая и искусством живописи.

Ключевые слова: личность, искусство, наука, живопись, графика, рисунок.

Summary

Abai and art

Mizanbaev R.B., professor

(KazNPU named after Abai)

The article deals with the problem of communication of songs and words of edification of the great Abai with art, painting and general work around the art. Creation of the Kazakh people associated with the song, folk tunes and historical features of their existence. His poznovatelnoe value and place of education of generations of interrelated because art influences human feelings to their image using the fine arts the truth of life. The great poet Abai svego time in his songs expressed obshechelovecheskie dignity. Abay in his songs preached humanity, whatever in a difficult situation turned out to be not a man, he should not lose obshechelovecheskie dignity. We are in this article are far from giving words of edification and songs of Abai status of the art of painting. We would like to establish a connection between the songs and words of edification Abay and the art of painting.

Keywords: personality, art, science, painting.

МРНТИ 18.07.23

К.Д.Сейсенбеков, 2 курс магистранты

(Алматы қ., Т. Жүргенов атындағы өнер академиясы)

ҚАЗАҚСТАН ЭСТРАДА ӨНЕРІНДЕГІ С.ТЫНЫШТЫҒҰЛОВАНЫҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада қазақ даласындағы эстрада өнерінің пайда болуы мен даму кезеңдеріне талдау жасай отырып, XX ғасырдың 60 жылдарынан бастап қазақ эстрадасында өзіндік қолтаңбасын қалдырған С.Тыныштығұлова шығармашылығының қалыптасып, даму кезеңдеріне, ән өнеріндегі іздену жолдарына үңілдік. Кәсіби шеберлік шыңына шығу жолындағы баспалдақтары мен бағындырған белестерін сараладық.

Түйін сөздер: эстрада, әнші, С.Тыныштығұлова, өнер, орындау шеберлігі.

Қазақстандағы эстрада өнерінің 60-70 жылдары қазақ өнеріне жаңа леп әкелді. Дегенмен, бұл саланың қалыптасып таралуының негізгі себебі эстрада өнерінің дәстүрлі мәдениетпен жалғастық, сабақтастық табуынан деп білеміз. Екінші мәнді себебі – жаңа дәуірдің жаңа буын өнер қайраткерлерінің ынта-жігерінде. Қазіргі кезде құжат жүзінде сақталған тарихи фактология жиынтығын пайдалана отырып, елімізде эстрада өнерінің кең етек алып, кәсіби дәрежеге көтерілуіне зор үлес қосқан өнер қайраткерлерінің, халық композиторларының баға жетпес еңбегін зерттеу бүгінгі музыкатану ғылымының келелі міндеті. Эстрада өнерінің тұтас тарихын қалпына келтіру болашақ жастарды мәдениеттің тағлымымен баулуға мүмкіндік береді.

Эстраданың элементтері қазақтың әнші-жыршылары мен сал-серілерінің (Ақан сері, Әміре Қашаубай, Біржан сал, Ғазиз сері, Үкілі Ыбырай, т. Б.), сондай-ақ халық куларының (Айдарбек, Зәрубай, Күндебай т.б.) өнерлерінде бой көрсетті. Қазан төңкерісінен бұрын белен алған әртүрлі көркемөнерпаздар үйірмелерінің репертуары негізінен жеке ән орындау мен көркем сөз оқудан (өлең, мысал, тақпақ) құралды. Өнерді шексіз әлем деп білсек, оның көгінде ерекше жарқырайтын жарық жұлдыздың болуы заңдылық. Әнші апамыз Роза Бағланова, қазіргі әншілеріміз Бағдат Сәмединова, Роза Рымбаева, Майра Дәулетбақова, Мадина Ералиева, Мақпал Жүнісова, Ақжол Мейірбеков секілді аты аңызға айналған тұлғаларды және тағы басқа да бірнеше танымал әншілерді солардың қатарына жатқызуға болады.

Өткен ғасырдың 50-60 жылдары эстрада өнерінің қалыптасуына маңызды алғы шарттар жасалды. Соның ең елеулісі ол осы жылдары елімізде көптеген өнер ұжымдарының және өнер саласындағы оқу орындарының ашылуы. 1960 жылы филармониядан «Қазақконцерт» эстрада бөлімі болып бөлініп шықты. Эстрадамен байланысты барлық өнер қайраткерлері оның ішінде Ж.Омарова, Р.Есімжанова, Қ.Жантілеуов «Қазақконцертте» еңбек етті. Эстрадалық ұжымда тек эстрадалық әнші емес, сонымен қатар халықтың тамаша әндерімен, күйлері, билерін Қазақстан Республикасының аймақтары мен ондағы халықтарды мәдени өмірдің өрісіне тарту мақсатында, театр өнерін және концерттік ойын-сауық шараларын әркім көре алатындай жағдайда қамтамасыз етіп, рухани эстетикалық тәрбие беру болды.

1969 жылы «Қазақ эстрада студиясын» бітірген алғашқы түлектер «Гүлдер» жастар ансамблінің құрушылар С.Тыныштығұлова, Л.Есенов, Қ.Байбосынов, Қ.Құлышева, Г.Талпақова – сол кездегі алып империяны дүр сілкіндірген таланттар болды. Осыдан кейін студент жастардан құрылған «Дос-Мұқасан», «Айгүл» секілді ансамбльдері қазақ эстрадасын биік деңгейге көтеріп, мәртебесін асқақтатты. 70-жылдары «Дос-Мұқасан» әлемдегі талай эстрада жұлделеріне ие болып, атақтары жер жарған «Песняры», «Самоцветы» сияқты алпауыттармен иық тірестірді. Олар қазақтың ғана емес, Кеңес империясының да даңқын шығарды. Олар қазақ әні інжу-маржандарын эстрада жанры арқылы қаз-қалпында әлемдік деңгейге көтерді. Н.Есқалиева, Р.Рымбаева, С.Жұмағалиев, А.Мақашев, А.Мейірбеков, А.Нұрмағанбетова, М.Жүнісова сол кезеңдерде эстрада өнері үшін талмай жұмыс жасады. Өнерлерін өрге сүйреп, кейінгі буынды осы бір тың өнер жолына бастады.

Бұл мақалада біз қазақ ән өнерінде ХХғ. ІІ жартысында жұлдызы жанған әнші С.Тыныштығұлованың шығармашылығын жан-жақты қарастыруды мақсат еттік. Бұл кезең қазақ эстрадасы өрісі кеңейіп, тынысы ашыла бастаған тұс. Ұлттық ән өнерімізге ене бастаған екпінді ырғақ пен жеңіл де ойнақы әуен сол дәуірдің басты жаңалығы еді. Бұл батыстан басталып, бірте-бірте Одақты жаулап бара жатты. Сөйтіп эстрада жанры дәстүрлі ән-күйімізді сахнадан сәл ығыстырды. Ән әлемінде осындай төңкерістер орын алып жатқан кезде қазақ әншілері ол өзгерістен тыс қалмады. Бізде де эстрада әндеріне ден қоюшылардың қатары өсіп, тіпті эстрада әншілерін даярлайтын оқу орындары ашылды. С.Тыныштығұлова осы жаңа үрдісте ән айтуға талпынғандардың бірі болды.

Айталық, бұл жылдары солардың бірі эстрада әншісі, **Сара Тыныштығұлова** 1942 жылы Алматы облысы Сарқанд ауданы Мұқан Төлебаев ауылында (Бөрлітөбе) дүниеге

келген. 1966 жылы Мәскеу эстрадалық студиясын, одан соң 1971 жылы ҚазҰУ-ды бітірді. Оның өнерінің танымал болған сәті 1969 – 1975 жылдары «Гүлдер» ансамблінде, одан соң 1976 жылдан «Қазақконцерт» құрамында әнші болып жұмыс жасауымен тығыз байланысты. Әншінің репертуарынан қазақтың халық әндері («Ауылың сенің іргелі», «Ақ дариға») мен заманауи композиторлардан Н.Тілендиевтің, Ш.Қалдаяқовтың, Е.Хасанғалиевтің және шет ел халықтарының (түрік, вьетнам, т.б.) әндері орын алды. С.Тыныштығұлова 1979 жылы Қазақстанның халық артисі жоғары атағына ие болды.

Әкесі Өрдембай – Отан соғысының ардагері, Орынборда білім алған өте білімді адам. «Мен Ұлы Отан соғысы жүріп жатқан кезде дүниеге келген екем. Әкем соғыста, шешем мен туған-туыстарым атақты ақын Сара туып өскен Ешкюлместің бұлақ суына мені шомылдырып, ырымдап атымды Сара қойыпты. Бұл өзі Жетісудың киелі жері. Мұнда есімі күллі қазаққа танымал М.Тынышпаев, М.Төлебаев, Е.Рахмадиев дүниеге келген. Бір кезде Мұхан, Еркеғали ағаларым білім алған орта мектептің есігін аштым. Мұғалімдердің өздері де өнерге ерекше көңіл бөліп, халық аспаптар оркестрін құрған. 4 сыныпта оқып жүргенімде алғаш рет клубтың сахнасына шықтым», – деп еске алады әнші. Талабы таудай әнші қызды ұстаздары Алматыда өткен республикалық пионерлер слетіне жібереді. Слетте топ жарған ол ауылына тұңғыш рет лауреат болып оралады. Шәкірт бойындағы табиғи қасиетті байқаған ән сабағы мұғалімі оған ерекше көңіл бөліп, ән үйрете бастайды [1].

Сара Тыныштығұлова жастайынан әнге әуес боп өскен. Бала кезгі арманы бүгінгі күнде оны «күміс көмей, жез таңдай» әнші, қазақ халқының әртісі етіп баулыды. «Бәрі де күні кеше болған сияқты. Әнге деген сүйіспеншілік, құлыншақтай қыз болғаны да, мектеп бітіре салысымен әнші болам деп армандап, Алматыға келгенім де» деп еске алады әнші жоғарыдағы естелігінде.

Содан мектептегі ұстазы Ахметқали екеуі филармонияға келеді. Сол кезде филармония директоры – Мәмбет Бестібаев та, көркемдік жетекші, композитор Еркеғали Рахмадиев екен. Кішкентай Сараға бірнеше ән айтқызады. Бұл – ән айтқанда, олар бір-біріне қарап, бас изеп отырды деседі. Сонымен екі ағасы жас әнші қызды Жамал Омароваға таныстырыпты.

«Ғасырда бір туатын Жамал Омарова нағыз әнші еді ғой, шіркін. Оның үнінде жүректі майдай ерітер нәзіктік бар. Қай әнді айтса да, мейірімі мен шуағына бөлеп айтады. Ұлы әншінің ұлылығын уақыт өткен сайын сезінесің. Әрине, қазір ғой, осының бәрін ой елегінен өткізіп, сағынышпен, қимастықпен, шын жүрекпен еске алып отырғаны. Әйтпесе, дәл сол уақытта Сара бұл туралы ойланған да жоқ, өйткені ол кезде тым жас болатын. Сол сәттегі оның бар ойы – атағы исі қазаққа мәлім әйгілі әншінің алдынан сүрінбей өтсем деген бір-ақ тілек еді.

– Айналайын, өзің қалаған әнді айт. Мынау – қазақтың әні, мынау орыстың әні екен деме, өзіңнің ең жақсы әніңді айт, – деген Жамал апай».

Осылайша қазақ ән өнерінің жарық жұлдызына шәкірт болып кете барған Сара Тыныштығұлова ән өнерінің тереңіне шым батып, бойлай бастайды. Жамал Омарова талантты шәкіртінің өнеріне сүйінеді. Тіпті сол алғашқы кездерден бастап-ақ әйгілі Шәмші Қалдаяқов, Әсет Бейсеуов секілді сазгерлердің өзіне арнап жазылған әндерін шәкірті С.Тыныштығұловаға өзі ұсыныпты. Бұл туралы С. Тыныштығұлова өз сұхбатында былай дейді «Бірде Жамал апайға Шәмші Қалдаяқов келді. Әндері елдің аузынан түспейтін атақты Шәмші Қалдаяқов деп жүруші едім. Жер жарған атағына қарағанда, өте қарапайым, көзге қораштау көрінетін адам екен. Дауысы да баяулау шығады. Жаңа ән шығарыпты. Аты – «Менің Қазақстаным» сол әнін Жамал апайға әкелген.

– Сен де орындап жүр, – деді маған Жамал апай. Жұмекен Нәжімеденов сөзін жазған «Менің Қазақстаным» әні халыққа ең алғаш Жамал Омарованың орындауында танылды. Бұл әнді сол кезде мен де өз репертуарыма енгізген едім», – дейді ұстазына алғыс сезіммен.

Осыдан кейін С. Тыныштығұлова өнерін тіпті де шыңдай түскісі келеді. Н.А.Савенко деген опера әншісінің кеңесімен 1964 жылы Мәскеу Бүкілодақтық эстрада студиясының бүкілодақтық іріктеу байқауына қатысады. Комиссия мүшелері РСФСР халық әртісі

И.Яунзем, КСРО халық артисі В.Барсова, ғажап тенор дауысты, профессор Г.Виноградов сынды танымал тұлғаларға өз өнерін дәлелдеп, оқуға түседі [2].

Москвадағы оқу Сараны, бақытына орай, Ирма Яунзем сынды ұстазға жолықтырды. Жүрегі жайсаң, білімі терең ұстазын Сара еш уақытта ұмыта алмайтынын журналистерге берген сұхбаттарында жиі қайталайды. «Ирма Яунземнің өзі музыка әлеміндегі ірі тұлға. 1925 жылы Әміре Қашаубаевпен бірге Парижде ән салған адам. Осыдан бірнеше жыл бұрын осы ұлы ұстаздың туғанына жүз жыл толуына орай шәкірттерінің ұйымдастыруымен «Ирма Яунзем» атты естелік кітап жарық көрді. Сол кітапта өте сирек кездесетін фото бар. Ол – Ирма Яунземнің сол сапарда Әміре Қашаубаевпен бірге түскен суреті тұр».

Ирма Петровна Сара Тыныштығұловаға да ерекше құрметпен қарайтыны белгілі. Сара оқу бітіріп кеткен соң да, ол шәкіртінің өнер жолындағы қадамдарын қадағалап отырады. Бұған дәлел кейіндеп Сара өзі қызмет атқарған «Гүлдер» ансамблі Москваға барған кезінде ансамбль құрамында өз шәкірті бар екенін біліп, қартайып, қолына таяқ ұстап жүргеніне карамастан осы үйірмеге арнайы келіп концерттерін тамашалайды. Концерт соңынан кейін Тыныштығұловамен жүздеседі. Кейіннен ол «Советская культура» журналында жарық көрген өнер туралы бір мақаласында өзінің шәкірті туралы «Қазақстаннан келген эстрадалық «Гүлдер» ансамбліне менің шәкіртім Сара Тыныштығұлова жарық жұлдыз болып көрінеді» деп жазады. Осы жолдарды оқығанда төбем көкке жеткендей болдым, – дейді Тыныштығұлова. Бір ауыз сөз үлкен баға.

Мәскеудегі оқу эстрада өнеріндегі аса зор сынақтан өткендей әсер етті. Осыдан кейін-ақ С.Тыныштығұлованың орындаушылық шеберлігі қазақ ән өнеріне жаңа леп әкеліп, нағыз эстрада өнерінің әншісі ретінде биікке көтерілді. 1968 жылы Болгарияның астанасы Софияда өткен жастар мен студенттердің Бүкіл дүниежүзілік өнер фестиваліне қатысып, лауреат атанды. Сонымен бірге, бірнеше түркітілдес халықтардың, атап айтқанда қырғыз, якут секілді ұлттардың көркем фильмдеріне түсуге шақырту алып, өз сөзімен айтқанда «түсі қоңыр ұлттар бейнесіндегі кейіпкерлерді» орындап, шеберлігін шыңдай түсті. Бұл тұстарда ән өнерінің жарық жұлдызына айналған әнші әйел затының мәңгілік міндетін де есінен шығарған жоқ. 1968 жылдың желтоқсанында сүйген жарымен тұрмыс құрып, өмірге сәби әкеледі. Отбасы – өмірдегі сүйеніші болса, сахна – әнші үшін киелі орын болды [3].

Сара Тыныштығұлова Москвадағы оқуын аяқтап «Қазақконцертке» қайтадан оралған жылдарда Гүлжаһан Ғалиева жастардың эстрадалық «Гүлдер» ансамблін құратын болып бекінеді. Осы ансамбльге ең алдымен талантты әнші ретінде С. Тыныштығұлованы шақырды. Өзінің туған ұясындай болған «Қазақконцерттен» кеткісі келмесе де Гүлжаһан Ғалиева мен сол кездегі мәдениет министрі Илияс Омаровтың өтінішін жерге қалдырған жоқ. Сол кездегі шешіміне әлі күнге қуанатынын айтады әнші өз сұхбаттарының әр сәтінде. Осындай ғажап ансамбльді өмірге әкелген Гүлжаһан Ғалиева сынды бар ғұмырын туған елі өнерінің көсегесін көгертуге арнаған қазақтың біртуар қайраткер қызын да аса ризашылықпен еске алады.

Қазақстан Республикасының халық әртісі С.Тыныштығұлова, Н.Есқалиева, Р.Рымбаева, М.Жүнісова, Қ.Құлышева, Қ.Рахимова, ҚР Еңбек сіңірген әртістері А.Нұрмағамбетова, Б.Тайлақбаев және қазіргі эстрада жұлдыздары Мадина Сәдуақасова, Бейбіт Қорған секілді эстрада жұлдыздары осы өнер ордасының түлектері. Бұлардың бәрі де мұны мақтанышпен айтады. Бұлардан басқа талай өнерлі қыз-жігіттер өнер өлкесіне осы шаңырақта жүріп танылған болатын.

«Гүлдер» сынды тарихи ансамблдің алғашқы құрушыларының бірі болған әнші 1970-жылдардың орта шенінде өз алдына жеке «Жалын» атты вокальді-аспаптар ансамблін құрып, жеке концерттік бағдарламалар бойынша шығармашылық өнерін халыққа ұсынды. Бірнеше жаңа әндерді орындап, тыңдарман қауымның жүрегіне жол тапты. Рухани байлығын еселей түсті. Атап айтқанда, 1974-1978 жылдардағы концерттік бағдарламасы және жеке орындаушылық шеберлігі үшін С.Тыныштығұловаға Қазақстанның халық әртісі деген жоғары атақ беріледі [4].

Қазақ даласын қайталанбас дарынымен, бұлбұл даусымен тәнті еткен С.Тыныштығұлова қазақтың төл әндерімен қоса елуден астам әлем халықтарының әндерін орындапты. 1966 жылы Совет әндерін орындаушылардың республикалық конкурсының лауреаты атанады. 1967 жылы Мәскеуде Эрмитажда болған концерттен кейін оның табиғи талантына таңғалған мәскеуліктер «Правда» газетінде «Сара Тыныштығұлова – это казахская Эдит Пиаф» деп жарыса жазыпты.

1970 жылы Моңғолияда «Халықтар достығы» медалімен, Герман халықтық республикасында жастарға арналған «Үздік орындаушылар» медалімен, Соғыс жылдарының өзінде Ауғанстанда ән салып, «Ауған соғысының ардагері» деген медалмен, «Чернобыль апатына 25 жыл» медалдарымен марапатталады. 1983 жылы Вьетнамда «Халықтар достығы» медалімен марапатталып, «Хо-Ши-Мин» қаласының «Құрметті азаматы» атағы беріледі. Сонымен қоса Венгрия, Болгария, Германия, Польша, Финляндия, Белгия, Франция, Моңғолия, Сирия, Малайзия, Сингапур, Шри-Ланка, Пәкістан, Қытай, Молдова елдерінде ән салып, өз шығармашылығымен бүкіл әлем халқын тәнті еткен әншіге айналады. Қазақ ән өнерін дүниенің төрт бұрышындағы әнсүйер қауымға насихаттап, құрметке бөленеді [5].

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақ музыкасы. Антология: Сегізтомдық. VI том. – Алматы: Қазақпарат, 2006. – 626 б.
2. Дөңқабак О. Сара // «Дала мен қала». 2011. 19 мамыр, №18.
3. Жұмабайқызы Г. Өмір өткелдері. С.Тыныштығұлова, Қазақстанның халық артисі: Өз елімнің інжу-маржанынан артық дүние жоқ // «Айқын». – 2012. 23 маусым. – №122.
4. Айтөлен Ұ. Жүректің көзі // «Айқын». – 2009. 31 желтоқсан. №251.
5. Иманбекқызы А. С.Тыныштығұлова: «Шалап» сияқты әншілер қаптап кетті // «Общественная позиция» («ДАТ» жобасы). – 2010. 10 қараша. №40.

Резюме

К.Д. Сейсенбеков, магистрант

(г. Алматы, Академия искусства имени Т. Жургенова)

Жизнь и творческая деятельность С. Тыныштыгуловой в эстраде Казахстана

В этой статье мы изучили формирование и этапы развития творческой деятельности С.Тыныштыгуловой, ее пути исследования в искусстве музыки, которая оставила свой неизгладимый след в казахской эстраде с начала 60 годов XX века, проводя анализ появлению и развитию казахской эстрады. Рассмотрели ступени на пути к вершине профессионализма и достигнутые высоты.

Ключевые слова: эстрада, певица, С.Тыныштыгулова, искусство, мастерство исполнения.

Summary

K.D. Seisenbekov, undergraduate

(Almaty city, Academy of Art named after T.Zhurgenov)

Sara Tynyshtygulova's life and art in Kazakh music world.

In this article, we studied the formation and stages of the development of S. Tynyshtygulova's creative activity, her research path in the art of music, which left its indelible mark on the Kazakh stage since the beginning of the 60s of the 20th century, analyzing the appearance and development of the Kazakh variety art. We examined the steps on the way to the peak of professionalism and achieved heights.

Keywords: pop music, singer, S. Tynyshtygulova, art, master of performance

МРНТИ 18.07.31

Ш.А.Умирханова, магистр-оқытушы

(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті)

ХОР САБАҒЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ БАРЫСЫНДА РЕПЕРТУАР ТАҢДАУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада Хор сабағын ұйымдастыру барысында хор орындаушыларына қызықты және әсерлі репертуар таңдаудың маңызы және хор жетекшісінің үйрету әдістерімен жұмыс жасауда оған қойылатын ескертулермен талаптары қарастырылды. Репертуар – ең басты өзекті де, маңызды мәселе, шығармашылық ұжымның бет әлпеті және өзін таныстырып көрсету. Хорды естімей жатып, оның репертуарын көріп-ақ шығармашылық ұжымды білуге болады. Өте ойланып алынған жоғары көркемдік репертуар, жеке және бүтіндей шығармашылық ұжымның өмірімен байланысты. Ал ойланбай әшейін алынған репертуар ұжымның тарқап кетуіне әкеледі. Сондықтан хор жүргізушіге хор саясатымен ойланып қарау керек.

Түйін сөздер: Репертуар, хор шығармашылығы, кәсіби білім деңгейі, музыкалық эстетикалық тәрбие, шығармашылық белсенділігі, акапеллалық шығарма, музыкалық канон.

Репертуар толық қанды музыканың дамуын өсіреді, сонымен қатар оқушы баланың талғамын өсіруде өзіндік көзқарасын, шынайы сезімін алып, Отанға, халыққа деген жауапкершілікті сезініп, ұжымдыққа, жолдастыққа тәрбиелейді. Хор жетекшісі репертуарға көркемдік құндылығы мол, тәрбиелік мәні жоғары халық әндерін халық композиторларының шығармаларын ендіруі тиіс. Бала дауысының дұрыс қалыптасуына хор жаттығуларының жүйелі қолданылуы өте үлкен әсер етеді. Ал әртүрлі жаттығуларды орынды қолдана білу, баланың дауыс аппараттарын жетілдіреді және жұмыс істеуге деген белсенділігін арттырады. Ән айту дағдысын қалыптастырады [1].

Хор сыныбының репертуары әлемдік классикалық және қазақ хор музыкасының ең жақсы үлгілерінен құрылуы керек. Ол хор ұжымының істеп жүрген жұмысының оқу міндеттеріне сәйкес келуі керек, бастапқы ой мазмұны мен көркемдік қасиеттердің жоғарғы талаптарына ғана жауапты болмай, жұмыс барысында хордың шығармашылық өсуіне және оның вокалдық-орындаушылық мәдениетін әрі қарай дамыта алатын толық мәніндегі оқу құралы болуы керек.

Осыдан шыға келе, хор сыныбының репертуарын негізінен а'cappella шығармалары құруы тиіс. Хор сыныбының репертуарын таңдаған уақытта, оқу ұжымының түрін, құрамын және де студенттердің орташа кәсіби білімінің деңгейін, музыка-теориялық дайындығының сапасын, вокалдық және музыкалық қабілеттерін ескеру қажет. Концерттік репертуарды жоспарлаған кезде бағдарламаны тақырып негізінде құрастыруы жөн. Жұмыстың жемісті болуы оқушылар тарапынан шығарманы ұнату немесе ұнатпауына байланысты. Мысалы, терең мазмұнды, ұлттық нақышы бар, күрделі, әсерлі шығармалар оқушыларды бірден ынталандырып, дайындық кезінде олардың жинақылығын, белсенділігін, жауапкершілік сезімін арттырады [2].

Осыған байланысты хор жетекшісі репертуарды дұрыс таңдай білуі қажет. Бұл мәселені Г.А.Струве өз еңбектерінде көп қарастырады: «Репертуар таңдау - оқушылардың музыкалық білімін жоғарылатуда және эстетикалық тәрбие беруде, вокалдық шеберлігін шыңдауда, музыкалық талғамын қалыптастыруда маңызды фактор болып табылады. Балалар хорына арналған репертуар тақырыптық жағынан алуан түрлі, жан-жақты болумен қатар, қабылдау үшін жеңіл, балалар мүмкіндігіне сай және оқушыларды қызықтыра алатындай көркем және мағыналы болуы қажет, сөйте тұра өзінің балалық нақышы болуы шарт».

Сөйтіп хор шығармаларын таңдау хор мүшелерінің қабілетіне, мүмкіндігіне, дайындық дәрежесіне байланысты. Репертуарды лайықты таңдап алу арқылы оқушылардың ынтасын,

қызығушылығын арттырып, жұмыс сапасын жоғарылатуға болады. Осыған байланысты хор жетекшісі оқушылардың ортақ талғамын білуге тиіс, соған лайық уақыт талабына сай мерекелі күндерге табиғатқа сүйіспеншілігін арттыратындай, патриоттық сезімін, достық, ынтымаққа тәрбиелейтіндей шығармалар таңдалады. Сонымен қатар хор шығармалары оқушыларды адалдыққа, ерлікке, интернационализмге, адамгершілікке тәрбиелейтіндей мазмұнда болуы шарт және де олар көркем, тартымды, орындауға жеңіл болуы қажет. Хор жетекшісінің басты мақсаты шығарманы қызықтыра отырып, тартымды үйрете білуінде [3].

Кез келген шығарма орындалу ерекшелігіне байланысты балаларға ыңғайлы болуы шарт, яғни диапазон мен вокалдық мүмкіндігі жағынан жас ерекшелігіне сай болуы қажет. Осы тұрғыдан қарастырғанда репертуар таңдау өте маңызды және жауапты іс болып табылады. Өйткені дұрыс таңдалған репертуар бала даусының жан-жақты жетілуіне жағдай жасайды, ал репертуардың дұрыс таңдалмауы, керісінше, бала даусының дамуын бәсеңдетіп, денсаулыққа теріс әсерін тигізеді. Репертуардың оқушылардың қабылдау деңгейіне сай таңдалуы да маңызды шарттардың бірі. Өйткені бала орындап тұрған шығарманың мән-мағынасын түсінбейінше, шығармаға деген қызығушылық сезімі оянбайынша, шығарманы нақышына келтіріп орындау мүмкін емес. Яғни, шығарма баланың жүрегіне ұялап, санасында қорытылып, көңілінен шықса ғана көркем, әрі терең сезіммен орындалады.

Осындайда шығарма сөздері мен әуеннің үйлесуі де аса маңызды. Көп жағдайда, авторлар тарапынан шығарма мәтіні мен әуені арасында жүйелі, байланыс заңдылығы ескерілмейді, яғни әдеби мәтін баланың жас ерекшелігіне сай болғанымен, әуен жиілігі тым күрделі болады немесе керісінше құбылыс іс-тәжірибеде жиі байқалады. Сонымен қатар хор жетекшісі вокализмді, яғни қарапайым тілмен айтқанда сөзсіз әуенді орындатқанда ондағы музыкалық бейнелердің мән-мағынасын, даму жиілігін түсіндіру арқылы көркем, мәнерлі орындалуын қамтамасыз етуі қажет.

Репертуарды таңдау кезінде хор жетекшісі шығарманың тәрбиелік бағытын, көркемдік құндылығын ескеруі қажет. Осы тұрғыда классикалық және халық әндерін ерекше атап өтуге болмасқа? Олар тәрбиелік жағынан аса құнды және орындаушылардың эстетикалық талғамын жетілдіріп, кәсіби дәрежесін жоғарылатады.

Балалар хорының репертуарына полифония имитацияларын енгізу өте маңызды. Өйткені бұндай шығармаларды орындау арқылы оқушылар кәсіби дәрежеде өсіп, жетіледі. Балалар хорында кеңінен тараған музыкалық форма - **канон**. Мысалы орыс композиторларының ішінен В.Одоевский, М.Анцев, Е.Жарковскийдің канондарын ерекше атауға болады [4].

Г.А.Струве «Школьный хор» атты еңбегінде балалар репертуарына **акапеллалық**, яғни сүйемелдеусіз шығармаларды енгізуді ерекше ұсынады. «Қазіргі уақытқа дейін акапеллалық шығармаларды орындау тек кәсіби дәрежедегі ұжымдарға ғана тән деген көзқарас көпшілігінде қалыптасып кеткен. Бірақ бұндай көзқарастың терістігін, бұрыстығын іс-тәжірибе дәлелдеп отыр, яғни акапелланы балалар хорына орындатудың көп пайдасы бар. Ең біріншіден, кез келген аспаптық сүйемелдеу балаларға ғана тән таза, ашық, жұмсақ, табиғи дыбысталу нақышын бұзып бұрмалайды. Екіншіден, сүйемелдеусіз шығармаларды орындау кезінде хордың дайындық дәрежесі, шеберлігі, ансамбль, строй, нюансировка секілді басты хор элементтері бірден айқындала түседі. Үшіншіден, акапелла таза унисонды қалыптастыруға негіз болады» [3].

А.В. Свешниковтың айтуы бойынша «Хорда ән айту халықтың, қоғамдық мүмкіндік музыкалық білімді өмірмен бірге еш қиындықсыз әсемдеп, байытады». Бұл хор өнері жайлы дәл айтылған сөз. Хор өнерін тек қана әртүрлі, әр салада жоғары көркемдік репертуардағы шығармалардың, патриоттық, ойнақы, лирикалық, әзіл-қалжыңды, жәй және тез шығармалар құрайды. Осындай шығармалар баланың мінез-құлқын байытып, жан дүниесін аша түседі. Халықтың шығармашылық музыкасы білімнің, жерден аз шығатын бұлаққа ұқсап өсуіне көмектеседі. Классикалық шығарма — мазмұнының тереңдігімен, әртүрлі қатандық формаларымен, жаңа шығармалар музыка өнерінің ізденісімен, жылдам екпінімен

көңіл білдіреді. Репертуар таңдауда, топтардың физиологиялық мінез-құлқына, фундаментіне қарау керек. Балалардың қабілетін білу хор жүргізушінің басты міндеті.

Акапеллалық шығармаларды репертуарға хордың алғаш сабағынан енгізуге болады. Шығарма жатталып, ансамбль жағынан үйлескен кезде акапелланы сүйемелдеумен орындауға болады [2]. Оқыту үрдісінде сүйемелдеу мен акапелланың кезектесіп қолдану пайдасы зор. Бұндай кезекті тізбек оқушылардың музыкалық есту қабілетінің қарқынды түрде дамуына жәрдемдеседі және де айта кететін маңызды жайттардың бірі ерте кезеңнен орындалатын сүйемелдесіз шығармалар кейінгі уақытта репертуардың күрделене түсуінің кепілі. Және де, керісінше, акапелла шығармалардың орындауға дағдыланбаған хор ұжымы кәсіби деңгейде өсе алмай, мүмкіндігі шектеліп қалады. Өйткені аспаптық сүйемелдеуге машықтанған оқушылар таза интонациялауға мән бермей, фальш орындайды.

Орта буын хорына екі дауысты шығармаларды репертуарға енгізуге болады. Бұл кезде әрбір дауыстың партиясы өз алдына дербес әуен жиілісін құрайды, яғни хор ұжымы сүйемелдеуге бағынбайды. Акапелланы әндетудің өзіне тән артықшылығы – шығарманың тональдігін өзгертуге қолайлы болуы, яғни шығарманың тональдігін балалардың диапазонына қарай жарты тонға немесе бір тонға дейін көтеріп төмендетуге болады. Тональдік қандай мақсатпен өзгертіледі деген сұрақ туындауы мүмкін. Көптеген шығармалар ыңғайсыз тональдікте жазылғандықтан орындауға қолайсыз болып келеді. Және де екі түрлі тональдікте жазылған хор шығармасы екі түрлі дыбысталады. Мысалы, оқушылар хоры до мажор тональдігінде шығарманы сәтсіз орындаса, до диез тональдігінде керемет болып шығады. Бұл берілген шығармадағы интервалдардың акустикалық ерекшелігімен түсіндіріледі. Сондықтан да хор жетекшісі осы жағдайды ескеруі қажет. Репетиция кезінде хор ұжымын ыңғайсыз тональдікте айтқызу бір жағынан пайдалы дейді дирижердің көпшілігі. Көп жағдайда төмен тональдікте айтқызу өте пайдалы.

Өйткені төмен тесситураға байланысты туындаған қолайсыз жағдайды жеңе отырып, оқушылар еріксіз түрде стройды белгілі дәрежеде теңестіреді. Осындай тепе-теңдік күйі алғашқы тональдікке көшкенде де сақталынады. Осылайша акапеллалық шығармаларды орындау хор мүшелерінің шығармашылық, кәсіби дәрежеде өсуіне зор ықпалын тигізеді [5].

Өткен шығармаларды механикалық түрде қайталау – репертуар кеңейтудің белгісі емес, - дейді Г.А. Струве. Осыған сәйкес репертуар жаңартудың негізгі талабы: хор шығармасын жаңаша көркемдеу, түрлендіру және үнемі ізденісте болу. Репертуар өз ішінде екі топқа жүйеленеді – жеңіл және қиын. Оқу үрдісі кезінде репертуардың екі түрін алмастыра қолдану қажет. Мақсаты: оқушылардың зейінін алмастыру, эмоционалдық күйін белсендіру, демалыс ұйымдастыру [3].

Қазіргі жас ұрпақты білімді, мәдениетті, ұшқыр ойлы және жан-жақты етіп тәрбиелеу дәуіріміздің түбегейлі мақсат-мұраты екені баршамызға белгілі. Халық даналығы «Ұяда не көрсен, ұшқанда соны іледі» дейді. Баланың кіші жастан-ақ белгілі дәрежеде сөйлесіп, жаттауға жеңіл өлеңдер, тақпақтар, әндер айтқызып, оны дұрыс айтуына көңіл бөлген жөн. Тіліміздегі жеке дыбыстарды дұрыс артикуляциялау талабын үнемі қадағалап, балалардың сөзді, сөйлемді бұзбай сөйлеу мүмкіндігін жетілдіреді. Сондықтан ән сабағының мұғаліміне, хор жетекшісінің алдына қойылатын талап тіпті күрделірек, нақтылы болуға тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Абуова К. Хор жүргізу. – Алматы, 1993. – Б.45.
2. Жакеева Б. Хор үйірмесімен жұмыс. – А.: Өнер, 1988. – Б. 28.
3. Хор үйірмесімен жұмыс. Құрастырған: Сагинова А. – А.: Өнер, 1988. – Б. 35.
4. Дмитриевская Л. Анализ хорового произведения. – М.: Советовская Россия, 1965. – Б. 37.
5. Соколов В. Работа с хором. – А.: Музыка, 1983. – Б.64.

Резюме

Ш.А.Умирханова, *магистр - преподаватель*

(г. Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)

В данной статье рассматривается значимость подбора интересного и разнообразного репертуара на уроках хорового класса и его место в системе хорового исполнительства, а также решение вопросов эстетического воспитания и развития творческой личности посредством хоровой музыки.

Ключевые слова: Репертуар, хоровые эстетического воспитания, профессионального образования, музыки, творчества, музыкального канона.

Summary

Sh.A.Umirhanova, *master-teacher*,

(Almaty, Kazakh State Women's Teacher Training University)

This article considers the importance of selecting an interesting and diverse repertoire in choral class lessons and its place in the system of choral singing, as well as addressing the issues of aesthetic upbringing and the development of the creative personality through choral music.

Keywords: Repertoire, choral works of aesthetic education, professional education, music, creativity, akapellalıq work, musical canon.